

T.C.
İstanbul Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü
Temel İslam Bilimleri Anabilim Dalı

Yüksek Lisans Tezi

**KĀDÎ 'İYÂZ (Ö. 544/1149) VE *EL-İLMÂ' ILÂ*
MA 'RİFETİ USÛLİ'R-RİVÂYE VE TAKYÎDİ'S-
SEMÂ İSİMLİ ESERİ**

Ali YÜCEL
(2501111486)

Tez Danışmanı
Prof. Dr. Mustafa ERTÜRK

İstanbul 2018

T.C.
İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ

YÜKSEK LİSANS
TEZ ONAYI

ÖĞRENCİNİN;

Adı ve Soyadı : ALİ YÜCEL Numarası : 2501111486
Anabilim Dalı /
Anasanat Dalı / Programı : TEMEL İSLAM BİLİMLERİ Danışmanı : PROF. DR. MUSTAFA ERTÜRK
Tez Savunma Tarihi : 26.04.2018 Saati : 09:00
Tez Başlığı : "KÂDÎ 'İYÂZ (Ö.544/1149) VE EL-İLMÂ 'İLÂ MA'RİFETİ USÛLİ'R-RİVÂYE VE TEKYÎDİ'S-SEMÂ İSİMLİ ESERİ"

TEZ SAVUNMA SINAVI, İÜ Lisansüstü Eğitim-Öğretim Yönetmeliği'nin 36. Maddesi uyarınca yapılmış,
sorulan sorulara alınan cevaplar sonunda adayın tezinin KABULÜNE OYBİRLİĞİ / OYÇOKLUĞUYLA karar verilmiştir.

JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- PROF. DR. MUSTAFA ERTÜRK		KABUL
2- PROF. DR. HASAN CİRİT		KABUL
3- DR. ÖĞR. ÜYESİ SEYİT ALİ GÜŞEN		KABUL

YEDEK JÜRİ ÜYESİ	İMZA	KANAATI (KABUL / RED / DÜZELTME)
1- DOÇ. DR. ABDULLAH HİKMET ATAN		
2- DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET EFENDİOĞLU		

ÖZ

KĀDÎ 'İYÂZ (Ö. 544/1149) VE EL-İLMÂ' İLÂ MA 'RİFETİ USÛLİ'R- RİVÂYE VE TAKYÎDİ'S-SEMÂ İSİMLİ ESERİ

Ali YÜCEL

Çok yönlü bir âlim olan Kādî 'Iyâz (ö. 544/1149), Mağrib-Endülüs bölgesinde hadis ilminin altın çağı kabul edilen V-VI./XI-XII. yüzyıllarda yaşamış, uzun süre deruhte ettiği kadılık görevi yanında ilmî faaliyetleri sayesinde bulunduğu coğrafyayla özdeşleşmiştir. Tahammülü'l-hadis yöntemlerinin sekiz türünün ilk defa bir arada incelendiği *el-İlmâ'* isimli eseri, Mağrib'de hadis ilimlerine dair yazılan ilk müstakil kitap kabul edilmiştir. Hadis usûlü konularını kapsayıcı bir telif olmaktan öte hadis öğrenim ve öğretim metotları ile rivâyet lafızları ve nüsha aktarımında uyulması gereken prensipleri açıklamayı amaç edinen *el-İlmâ'*, müellifinin ifadesiyle makûl-menkûl (dirâyet-rivâyet) bütünlüğü içerisinde kaleme alınmıştır. *el-İlmâ'* da hadisler yanında birçok bilgi senediyle kaydedilmiş, mervî konusuna ve çeşitli hadis ilimlerine hiç değinilmemiş, râvî ile ilgili sadece âdâba dair kurallar zikredilmiştir. *el-İlmâ'* başta İbnü's-Salâh'ın '*Ulümü'l-hadis*'i olmak üzere kendisinden sonra telif edilen usûl eserlerine kaynaklık etmiştir. Hadis tahammül ve edâ yolları, rivâyet lafızları, nüshalarda karşılaşılan yanlışlarla ilgili tashih yöntemleri, rivâyete başlama-son verme yaşı, mana ile rivâyet, mukâbelenin gerekliliği gibi konularda görüşlerine yer verilen Kādî 'Iyâz'a genellikle muvafakat edilmiş, nadir de olsa tenkit yöneltildiği olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Kādî 'Iyâz, el-İlmâ', Tahammül ve edâ, Rivâyet, Nüsha.

ABSTRACT

KĀDĪ 'IYĀZ (d. 544/1149) AND HIS WORK'S NAMED: AL-ILMĀ ILĀ MA'RIFA USŪL AL-RĪWĀYA WA TAQYĪD AL-SAMĀ

Ali YÜCEL

Kādī 'Iyâz (d. 544/1149) who was a versatile scholar lived around Andalusia-Maghreb in the period of V-VI./XI-XII. centuries which has been regarded as the golden age of the science of Hadith. Besides his judicature post that he had undertaken for a long time he was also identified with the geography he lived by the help of his scientific activities. His work *Al-İlmâ'* in which eight kinds of Hadith teaching methods were studied together was regarded as the first separate book written about the science of Hadith in Maghreb. Besides being a work including the methods of Hadith, *Al-İlmâ'* aimed to explain the principles during the transfer of copies and narrative words and the teaching and learning methods of Hadith. It was written with in the integrity of maqûl-menqûl (dirâya-riwâya) as stated by the author. In *Al-İlmâ'* many informations besides Hadith were recorded with their information sources. The subject "Marwî" and various sciences of Hadith were not mentioned but only the principles about the customs of the narrator were touched on within the book. *Al-İlmâ'* had been a source for the methodology books –especially Ibn Al-Salah's work '*Ulûm Al-hadîs-*. Kādī 'Iyâz whose views like the teaching and learning methods of Hadith, Narration expressions, correction methods that are used when a mistake is seen in the copies, the first and the last age of the narration, narration by meaning, the necessity of mutual recitation of the hadith were included was generally agreed but rarely criticised.

Key Words: Kādī 'Iyâz, *Al-İlmâ'*, Receiving hadith and performance, Narration, Copy (Nusha).

ÖNSÖZ

Hadislerin Hz. Peygamber'e aidiyetini tespit etmek ve nesilden nesile aslına uygun bir şekilde nakledilmesini sağlamak amacıyla geliştirilen kurallar hicri 3. asırdan itibaren yazılmaya başlanmış, bu doğrultuda devam eden gayretlerin ürünü olarak zamanla hadis usûlü adını taşıyan yeni bir ilim teşekkül etmiştir. İhtiyaçlara binaen ortaya çıkan rivâyet prensiplerine dair uygulamaların ilim adamları tarafından farklı gerekçeler dikkate alınarak kaydedilmesi neticesinde zengin bir hadis usûlü edebiyatı meydana gelmiştir. Bu kitâbiyat içerisinde hicrî 6. asra kadar hadis öğrenim ve öğretim metotlarının sekiz türünün birlikte incelendiği bir eser bilinmemektedir.

Bu çalışma, Hz. Peygamber'e ait bilgileri aktarma yolları olan semâ, kırâat, münâvele, mükâtebe, icâzet, i'lâm, vasiyyet ve vicâde yöntemlerini ilk defa bir arada inceleyen Kâdî 'Iyâz'a ait *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ* isimli eserin usûl-i hadîs literatüründeki yerini tespit etmeyi amaçlamaktadır. Çevre ve kültürel ortam kitabın yazılmasında asıl sebep olduğu için öncelikle Kâdî 'Iyâz'ın sosyo-kültürel hayatı incelenmiş, akabinde *el-İlmâ'* detaylarıyla tanıtılmıştır. Kendisinden önceki teliflerden ne oranda etkilendiği, sonraki literatüre neler kattığı ise müstakil bir bölümde ele alınmıştır.

Akademik çalışmalara yönelmemde katkısı olan danışman hocam Prof. Dr. Mustafa Ertürk'e en kalbi şükranlarımı sunuyorum. Tez süresince karşılaştığım problemlerdeki hoş görüşü ve anlayışı için kendisine minnettarım. Çalışmanın üç bölümünü de okuyup tavsiyelerde bulunan Dr. Muhammed Enes Topgül'e, müteşekkirim. Çalışmanın tamamını gözden geçiren ve katkılarını esirgemeyen değerli arkadaşım Arş. Gör. Mustafa Tatlı'ya, eserin metinlerini müzakere ettiğimiz hocam Mahmut Varhan'a teşekkürü îfa edilmesi gereken bir borç bilirim. *el-İlmâ'*ın Almanya, Suriye ve Yemen'deki yazmalarına ulaşmama katkı sağlayan herkese ayrıca teşekkür ediyorum. Hayatım boyunca desteklerini hissettiğim anne ve babama, yoğun çalışmalarımı anlayışla karşılayan aileme de gerçekten minnettarım.

İÇİNDEKİLER

ÖZ.....	iii
ABSTRACT.....	iv
ÖNSÖZ.....	v
İÇİNDEKİLER	vi
TABLolar	ix
KISALTMALAR	x
GİRİŞ	1

BİRİNCİ BÖLÜM:

V.-VI. (XI.-XII.) YÜZYILLARDA MAĞRİB-ENDÜLÜS VE KADÎ 'İYÂZ'IN HAYATI-İLMÎ ŞAHSİYETİ

I. V.-VI. (XI.-XII.) YÜZYILLARDA MAĞRİB-ENDÜLÜS'TE COĞRAFİ, SİYASİ ve İLMÎ DURUM	9
A. Coğrafi Durum.....	9
B. Siyasî Durum	13
C. İlmî Durum	16
II. KADÎ 'İYÂZ'IN HAYATI.....	23
A. Künyesi, İsmi ve Nisbesi	24
B. Ailesi ve Doğumu	25
C. Sosyal ve Siyasî Kişiliği	26
D. Vefatı	30
III. KADÎ 'İYÂZ'IN İLMÎ ŞAHSİYETİ	31
A. İlk Tahsili.....	31
B. Endülüs'e Yolculuğu	33

C. Hocaları.....	34
1. Sebte’de İlim Tahsil Ettiği Hocaları.....	35
2. Endülüs’te İlim Tahsil Ettiği Hocaları	38
3. Görüşmediği Halde Kendisine İcâzet Veren Hocaları	42
D. Talebeleri	44
E. Eserleri.....	49
1. Hadis İlimleri.....	51
2. Fıkıh İlmi	52
3. Akâid İlmi.....	52
4. Dil ve Edebiyat İlimleri.....	53
5. Tabakât İlmi	54
IV. DEĞERLENDİRME	54

İKİNCİ BÖLÜM:

HADİS İLİMLERİNE DAİR MAĞRİB’DEKİ İLK MÜSTAKİL ESER OLARAK *EL-İLMÂ’*

I. ESERİN İSMİ	58
II. YAZMA VE MATBU NÜSHALARI.....	61
III. TELİF TARİHİ, GEREKÇESİ VE MAĞRİB’DE HADİS İLİMLERİNE DAİR İLK MÜSTAKİL ESER OLUŞU.....	64
A. Telif Tarihi.....	65
B. Telif Gerekçesi.....	67
C. Mağrib’de Hadis İlimlerine Dair Telif Edilen İlk Müstakil Eser Oluşu.....	69
IV. SONRAKİ DÖNEMLERE İNTİKALİ	70
V. TELİF TARZI.....	74
VI. İÇERDİĞİ KONULAR.....	76
VII. KAYNAKLARI	84

VIII. RİVÂYETLERİNİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ..... 90

IX. DEĞERLENDİRME 93

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

EL-İLMÂ 'IN HADİS USÛLÜ ESERLERİ ARASINDAKİ YERİ

I. *EL-İLMÂ* 'A KADAR HADİS USÛLÜ YAZIMININ TARİHİ SEYRİ..... 95

II. HADİS USÛLÜNDE DÖNEMLENDİRME VE *EL-İLMÂ* 'IN KONUMU
..... 100

III. İLK DÖNEM USÛL-İ HADİS ESERLERİ İLE *EL-İLMÂ* 'IN
MUKAYESESİ 111

A. Yazıldıkları İlmî Ortam 111

B. Telif Gerekçeleri..... 114

C. İçerdikleri Konular 117

D. Tasnif Tarzları 122

IV. İLK DÖNEM USÛL ESERLERİNİN *EL-İLMÂ* 'A ETKİSİ..... 129

V. *EL-İLMÂ* 'IN SONRAKİ USÛL-İ HADİS ESERLERİNE ETKİSİ 133

A. İbnü's-Salâh'ın '*Ulümü'l-hadis*'ine Etkileri 134

B. '*Ulümü'l-hadis* Sonrası Eserlerde *el-İlma* 'a Yapılan Atıflar 140

SONUÇ..... 144

KAYNAKÇA 149

TABLÖLAR

Tablo 1: <i>el-İlmâ</i> 'ın Yazma Nüshaları.....	62
Tablo 2: <i>el-İlmâ</i> 'ın Matbu Neşirleri	64
Tablo 3: Yazmalardaki Semâ Kayıtlarına Göre <i>el-İlmâ</i> 'ın Sonraki Dönemlere İntikali	71
Tablo 4: İlk Dönem Hadis Usûlü Eserleri ve <i>el-İlma</i> 'ın Muhtevaları	122
Tablo 5: Kādî 'İyâz'ın İlk Dönem Hadis Usûlü Eserlerini Elde Ettiği Hoca Silsilesi	129

HARİTALAR

Harita 1: Üçlü Taksimi İle Mağrib Bölgesi	10
Harita 2: Endülüs Bölgesi ve Sebte Şehri.....	12

KISALTMALAR

A.g.e.	: Adı geçen eser
Arp.	: Arapça
AÜİF.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
AÜİFD.	: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
AÜSBE.	: Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
b.	: Bin
Bk.	: Bakınız
Çev.	: Çeviren
ÇOMÜİFD.	: Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
DİA.	: Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi
EÜİFD.	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
GÜİFD.	: Gümüşhane Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
h.s	: Hükümdarlık Süresi
IntJCSS.	: International Journal of Cultural and Social Studies
İfav.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
İng.	: İngilizce
İÜEF.	: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi
İÜİFD.	: İstanbul Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ktp.	: Kütüphanesi
MÜSBE.	: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
NEÜSBE.	: Necmettin Erbakan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü

nr.	: Numara
Nşr.	: Neşreden
OMÜİFD.	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
OMÜSBE.	: Ondokuz Mayıs Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
ö.	: Ölümü
s.	: Sayfa
SÜSBE.	: Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü
t.s.	: Tarihsiz / Basım tarihi yok
TDV.	: Türkiye Diyanet Vakfı
Thk.	: Tahkik eden
UÜİF.	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi
UÜİFD.	: Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
vd.	: Ve diğerleri
vr.	: Varak
y.y.	: Yayınevi/yayın yeri yok

GİRİŞ:

KONU, METOT VE KAYNAKLAR

I. KONU VE METOT

Hadis edebiyatının en önemli eserlerinin kaleme alındığı hicrî 3. asır, hadis ilminin altın çağı olarak kabul edilmiş, bilindiği kadarıyla hadis usûlü kuralları da ilk olarak bu dönemde yazılı hale getirilmeye başlanmıştır. Günümüze ulaşan kaynaklar itibariyle usûl-i hadis konularına değinen ilk müstakil eser ise müteakip asrın ortalarını işaret etmektedir. Farklı hadis konularını başlı başına ilim olarak mütalaa eden beşinci asır çalışmalarında hadis talebelerine kılavuzluk edecek kapsamlı eserler ortaya koyma amacı dikkat çekmektedir. Nihayet hicrî 6. asra girmeden ulûmu'l-hadîs konuları genel itibariyle şekillenmiş ve rivâyet prensipleri hakkında bilgi edinmek isteyenler için yeterli olduğu değerlendirilen eserler telif edilmiştir. Hadis ilimlerindeki bu çabalara rağmen tahammül-edâ yollarının sekiz çeşidine yer veren bir kitap hicrî 6. asra kadar bilinmemektedir.

Bu çalışma, hadis öğrenim ve öğretim yöntemlerini ilk defa sekiz kısımda ele alıp inceleyen ve nüsha aktarımında uyulması gereken kurallar konusunda kendisinden sonraki kitapların en önemli kaynaklarından olan Kādî 'Iyâz'a (ö. 544/1149) ait *el-İlmâ'* isimli eserin hadis usûlü literatüründeki yerini tespitte yoğunlaşmaktadır. Çalışmanın müellif-eser türü tarzda hazırlanması planlandığı için öncelikle Kādî 'Iyâz'ın biyografisi siyasî ve kültürel arka plan dikkate alınarak incelenecek, *el-İlmâ'* detaylarıyla tanıtıldıktan sonra kendisinden önceki eserlerden ne boyutta etkilendiği, sonraki usûl kitaplarına katkılarının neler olduğu sorgulanacaktır. Bir önceki asırda hadis ilimlerinde ortaya konulan kapsamlı eserlerden sonra *el-İlmâ'*da usûl konularında neden daralmaya gidildiği, müellifi buna yönelten sebeplerin neler olabileceği cevabı aranan sorulardır. Tasnif metodu açısından rivâyete mi yoksa dirâyete mi öncelik verildiği, buna bağlı olarak usûl-i hadis eserleri arasında yapılacak dönemlendirmelerde konumunun ne olduğu ele alınan problemlerdendir.

Üç bölümden oluşan çalışmanın birinci bölümünde Kādî 'Iyâz'ın biyografisi ele alınacak, Mağrib-Endülüs coğrafyasında hadis ilminin altın çağı kabul edilen V-VI. (XI-XII.) yüzyıllarda Kādî 'Iyâz'ı *el-İlmâ'*ı telif etmeye sevk eden ilmî etkenlerin neler olabileceği üzerinde durulacaktır. Söz konusu beldelerde kadıların başta siyaset

olmak üzere hayatın hemen her alanında etkilerinin bulunması ve 'İyâz'ın uzun yıllar bu görevi deruhte etmesi siyasi kişiliğini ayrıca ele almayı gerektirmektedir. Bu doğrultuda yükseliş ve yıkılışını gördüğü Murâbıtlar (1056-1147) ile kuruluşuna şahitlik ettiği Muvahhidler (1130-1269) karşısında siyasi tutumunun ne olduğu tartışılacaktır. Genel hatlarıyla kaydedilecek kimlik bilgileri yanında ilmî şahsiyeti; ilk tahsili, hocaları, talebeleri ve eserleri başlıklarıyla ortaya konulacaktır. Bu bölümde Kādî 'İyâz'ın hoca-talebe ağı *el-İlmâ'* esas alınarak tetkik edilecek, eserde rivâyetine yer verilen yirmi altı hocasının ve sonraki dönemlere intikalinde katkısı bulunan yedi öğrencisinin biyografileri serdedilecektir. Kādî 'İyâz hakkında yapılan çalışmalar tezin kapsamı dikkate alınarak ayrıca incelenmemiştir. Bu konuda Hasan Verâkîlî'nin *Ebü'l-Fazl el-Kādî 'İyâz es-Sebtî'*¹ isimli müstakil bir eserin bulunduğu belirtilmelidir. O, kitabında Kādî 'İyâz'ı konu edinen bilimsel incelemelerin bibliyografyasını kaydetmiş, dört yüz altmış ikisi Arapça, çoğu İspanyolca olmak üzere on sekizi batı dillerinde yapılan toplam dört yüz seksen araştırmayı zikretmiştir.

İkinci bölüm *el-İlmâ'*ın detaylı bir şekilde tanıtımını amaçlamaktadır. Bu doğrultuda eserin ismi, muhtemel telif tarihi, yazılma gerekçesi ve Mağrib ya da Endülüs bölgesinde hadis ilimlerine dair ilk müstakil eser oluşu tartışılacaktır. Dünya kütüphanelerinde bulunan yazmaları yanında mevcut matbu neşirleri hakkında bilgilerin zikredileceği bu bölümde *el-İlmâ'*ın sonraki dönemlere hangi ilim adamları vesilesiyle intikal ettiği sorgulanacaktır. Bu sayede eserin okutulduğu ilim havzalarını tespit etmek de mümkün hale gelecektir. Hadis öğrenim ve öğretim metotları ile hadis metinlerinin istinsahında dikkat edilmesi gereken yazım kurallarını açıklamak için kaleme alınan *el-İlmâ'*ın başka hangi usûl-i hadis konularına değindiği, müellifin uyguladığı tasnif tarzlarının neler olduğu, ne tür eserleri kaynak olarak kullandığı müstakil başlıklarda ele alınacaktır. Kādî 'İyâz, kendi ifadesi ile "makûl-menkûl (dirâyet-rivâyet) bütünlüğü" içerisinde kaleme aldığı *el-İlmâ'*da yüz elliyi aşkın senedli rivâyete yer vermiştir. Bu rivâyetlerin genel olarak değerlendirmesi yine ikinci bölümde incelenecek bir diğer konudur.

---

¹ Eser, Beyrut'ta 1994 yılında Dârü'l-Garbi'l-İslâmî yayınevi tarafından basılmıştır.

el-İlmâ'ın hadis usûlü eserleri arasındaki yerini tespiti konu edinen üçüncü bölümde ilk etapta kendisinden önce bu alanda yazılan edebiyata dikkat çekilecek, genel olarak hadis ilminde özel olarak usûl-i hadiste yapılan dönemlendirmelerde konumunun ne olduğu tartışılacaktır. Bu bölümde sıkça kullanılacak olan “ilk dönem usûl eserleri” terkibinden *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs* ve *el-Kifâye*'nin kastedildiği belirtilmelidir. Söz konusu kitaplar ile *el-İlmâ*, yazıldıkları ilmî ortam, telif gerekçeleri, konuları ve tasnif yöntemleri bakımından mukayese edilecek, *el-İlmâ*'a kaynaklıkları ortaya konulmaya çalışılacaktır. Başta İbnü's-Salâh'ın (ö. 643/1245) *'Ulûmü'l-hadîs*'i olmak üzere kendisinden sonra kaleme alınan eserlerde *el-İlmâ*'a yapılan atıflar, müellif Kādî 'Iyâz'a yöneltilen tenkitler üçüncü bölümde izah edilmesi hedeflenen mevzulardandır.

Niteliksel araştırma türü olan bu çalışmada literatür tarama yöntemi kullanılarak veriler bir araya getirilmiş ve betimsel analizle² sunulmuştur. Bu bağlamda Kādî 'Iyâz'ın biyografisi ile ilgili klasik ve modern bütün kaynaklara ulaşılmaya çalışılmış, elde edilen bilgiler mümkün mertebe *el-İlmâ* ile ilişkisi bağlamında değerlendirilmiştir. Dokümantasyon neticesinde toplanılan verilerden çıkarımlar yapılmış, ihtilafın söz konusu olduğu durumlarda karinelere hareketle en kuvvetli ihtimale dikkat çekilmiştir. Çalışma *el-İlmâ*'ı tanıtmaya ve hadis usûlü edebiyatındaki yerini tespit etme amacıyla yapıldığı için Kādî 'Iyâz'ın yaşadığı çevre, dönemin siyasî ve ilmî durumu eserin telif edilmesine muhtemel etkileri çerçevesinde ele alınmıştır. Yine bu amaçtan ötürü *el-İlmâ*'da rivâyet aktardığı hocaları ve bu eseri sonraki nesillere taşıyan talebeleri tespit edilmiş, bu ilim adamlarının isimlerinin zabtında Endülüslü tarihçi İbn Beşkûvâl'in (ö. 578/1183) *Kitâbü's-Sıla fî târihi eimmeti'l-Endelüs*'ü ve bu eser üzerine yapılan tekmile çalışmalarının Beşşâr Avvâd Ma'rûf neşirleri esas alınmıştır. Bununla birlikte isim zabtında *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*'nden istifade edildiği de olmuştur. Aynı durum çalışmada anılan kitaplar için de söz konusudur. Şahıs isimlerinden hemen sonra vefat bilgileri hicrî-milâdî olarak kaydedilmeye gayret edilmiş, son iki asır için genellikle doğum ve ölüm tarihleri sadece milâdî takvime

² Ali Şimşek, “Araştırma Modelleri”, **Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri**, Edt. Ali Şimşek, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayını, 2012, s. 53-56, 88-91.

göre zikredilmiştir. Kavramlar kimi zaman Arapça fontlar ve tercümelere ile birlikte yazılmış, *-el-İlmâ*'ın ismindeki farklı yaklaşımları tam olarak yansıtmak gibi- önemli görülen yerlerde Arapça ibarelere yer verildiği olmuştur. *el-İlmâ*'ın etraflıca tanıtımı yapıp usûl-i hadis eserleri arasındaki konumu tespit edildikten sonra elde edilen veriler özetle sonuç bölümünde kaydedilerek çalışma tamamlanmıştır.

II. KAYNAKLAR

Kādî 'Iyâz'ın biyografisi hakkında pek çok eser kaleme alınmıştır. Bunlar arasında oğlu Ebû Abdullah Muhammed b. İyâz'ın (ö. 575/1179) telif ettiği *et-Ta'rîf bi'l-Kādî 'Iyâz* isimli eser birinci bölümde esas alınan temel kaynaktır. Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. el-Makkarî'nin (ö. 1041/1632) *Ezhâru'r-riyâz fî ahbâri 'Iyâz*'ı bu bölümde başvurulan bir başka önemli eserdir. Kādî 'Iyâz'ın fehrese çalışması *el-Gunye*, hocaları hakkında ilk elden bilgiler içermesi sebebiyle bu konuda asıl başvuru kaynağı durumundadır. Modern çalışmalar arasında Hüseyin Şevvât'ın *el-Kādî 'Iyâz 'âlimü'l-Mağrib ve imâmü ehli'l-hadîs fî vaktih ve Menheciyyetü fikhi'l-hadîs 'inde'l-Kādî 'Iyâz fî İkmâli'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim* isimli eserleri, Beşir Hamed et-Turâbî'nin *el-Kādî 'Iyâz ve cühûdühû fî 'ilmeyi'l-hadîsi rivâyeten ve dirâyeten* adlı çalışması, Ahmed Cemal Umerî'nin *es-Sîretü'n-Nebeviyye fî mefhûmi'l-Kādî 'Iyâz*'ı özellikle birinci bölümde istifade edilen kaynaklardır. Kādî 'Iyâz'ın ilmî, sosyal ve siyasi yönleri için müracaat edilen temel eser ise Fas Vakıflar ve Din İşleri Bakanlığı tarafından 1981 yılında Merakeş'te tertip edilen Kādî 'Iyâz konulu ilmî toplantının tebliğlerinden oluşan *Devratü'l-Kādî İyâz* adlı üç ciltlik çalışmadır. Yine Fas Kültür Bakanlığı tarafından yayınlanan *el-Menâhil* dergisinin Kādî 'Iyâz özel sayısının da (yıl 1980, sayı 19) göz önünde bulundurulduğu belirtilmelidir. Bununla birlikte Kādî 'Iyâz'a ait kitapların modern neşirlerinde muhakkiklerin girişlerde zikrettikleri verilere başvurulduğu da olmuştur. Türkiye'de yapılan araştırmalar arasında Murat Gökalp'in *Kādî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru* isimli yayımlanmamış doktora tezi (Ankara, 2005) birinci bölümde atıfta bulunulan çalışmalardandır.

el-İlmâ'ı tanıtmayı amaçlayan ikinci bölümde eserin Seyyid Ahmed Sakr'ın tahkik ettiği neşrin üçüncü baskısı (Kahire, 2004) esas alınmıştır. Eseri Yemen

yazma nüshasını dikkate alarak tekrar yayınlayan Ebû Hemmâm el-Beydânî'nin neşri de (Medine, 2017) bu bölümde istifade edilen kaynaklardandır. Çalışma sona erdiğinde *el-İlmâ'* hakkında Hatice Hasan tarafından hazırlanan *Menhecü'l-Kâdî 'İyâz fî Kitâbihi'l-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ* isimli doktora çalışmasından³ haberdar olmamıza rağmen ulaşılamaması sebebiyle istifade etme imkânı olmamıştır. *el-İlmâ'* hakkında Türkiye'de biri makale biri yüksek lisans tezi olmak üzere iki çalışma bulunmaktadır. Salih Kesgin'e ait *Hadis Usul Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî 'İyâz'ın (v. 544/1149) el-İlmâ' ila ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-sema' Adlı Eseri* başlığını taşıyan makale (OMÜİFD., 2015) tasvirî bir üslupla kaleme alınmıştır. Açıklamayı hedeflediği konularda kendisinden sonraki eserlerin müstağni kalamadığı temel kaynaklardan olan *el-İlmâ'*ın bir makalede tam manasıyla ele alınamayacağı bizzat Kesgin tarafından ifade edilmiştir. Bu sebeple makale tarihinden daha önce başladığımız çalışmaya devam edilmiş, gerekli görüldüğü yerlerde söz konusu makaleye atıfta bulunulmuştur. Yine teze başladığımız süreçte önceden akademik veri tabanında yer almayan ve sonraki süreçte bilgi verilmeyen ancak tezi tamamlama aşamasında haberdar olduğumuz ve incelediğimiz (19.11.2017) Zülal Kılıç tarafından hazırlanmış yüksek lisans çalışması, *Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kâdî 'İyâz'ın Hadis Usûlü Anlayışı* (Samsun, 2017) ismini taşımaktadır. Kâdî 'İyâz'ın hadis usûlü anlayışını sadece *el-İlmâ'* üzerinden tespit etmeyi amaçlayan Kılıç, eseri dönemlendirme faaliyetlerindeki konumu itibariyle incelemeyi amaç edinmiştir. Çalışmada *el-İlmâ'*ın yazılmasına etki eden ilmî tartışmaların mazisine değinilmediği, usûl konularında daralmaya gidilmesinin nedenlerinin sorgulanılmadığı, yazma-matbu nüshalarının, kaynaklarının, sonraki dönemlere intikalinin tam yansıtılmadığı ve tekrar değerlendirilmesi gereken veriler bulunduğu tespit edilmiştir. Söz konusu sebeplerden ötürü bu çalışmaya devam edilmesi ve *el-İlmâ'* hakkında ulaşılmaması mümkün bütün detayların yansıtılmaya çalışılması uygun görülmüştür.

*el-İlmâ'*ın usûl-i hadis edebiyatındaki konumunun incelendiği üçüncü bölümde, alanında ilk müstakil eser kabul edilen Râmehürmüzî'ye (ö. 360/971) ait

³ <http://thesis.mandumah.com/Record/211060>, Erişim Tarihi: 26.01.2018. Ümmü Dermân Üniversitesi, Hartum, 2014.

el-Muhaddisü'l-fâsil, hadis usûlü konularını ayrı birer ilim gibi elli iki başlıkta inceleyen Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*'i, eserleri kendisinden sonra gelen ilim adamları için dayanak teşkil eden Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) *el-Kifâye*'si asıl kaynak durumundadır. İhtiyaç duyulduğunda Hatîb'in diğer eserlerine işaret edildiği olmuştur. Bu eserler ile *el-İlmâ'* mukayese edilirken muhakkiklerin mukaddimleri yanında Mahmûd Tahhân'ın *el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhu fî 'ulûmi'l-hadîs* adlı eseri, Ahmet Yücel'in *İlk Hadis Usûlü Eserlerinin Yazıldığı İlmi Ortam* başlıklı makalesi, Veli Aba'nın *Hatîb el-Bağdâdî'nin Hadis Usûlü Anlayışı* isimli yayımlanmamış doktora tezi referans alınmıştır. Hadis usûlünde dönüm noktası kabul edilen İbnü's-Salâh'ın *'Ulûmü'l-hadîs*'i müstakil başlıkta *el-İlmâ'* ile muhteva açısından mukayese edildiği için üçüncü bölümde sıkça atıf yapılan kitaplardandır. Nevevî'nin (ö. 676/1277) *et-Takrîb ve't-teysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr*, Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, Irâkî'nin (ö. 806/1404) *Şerhu't-Tebşira ve't-tezkire*, Bikâî'nin (ö. 885/1480) *en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fî şerhi'l-Elfiyye*, Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadîs* ve Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedribü'r-râvî fî şerhi Takrîbi'n-Nevevî* isimli eserleri de bu bölümde istifade edilen teliflerdendir.

Tezde başvuru olan mezkur çalışmalar yanında Türkiye'de Kâdî 'İyâz hakkında yapılan araştırmalar kronolojik olarak şunlardır: M. Yaşar Kandemir, *al-Kâdî İyâz ve Bugyat er-râ'id fîmâ fî hadîs Umm Zar' min al-favâid* (doktora tezi, İÜEF., 1977); Akif Köten, *Kâdî İyâz: Hayatı, Eserleri ve Şerh Metodu* (doktora tezi, UÜİF., 1983); Recep Dikici, *Kâzî 'İyâz'ın Hz. Peygamber'i Medhettiği Kasidesi* (Diyanet İlmi Dergi, yıl 1992, cilt XXVIII, sayı 3, s. 45-52); Akif Köten, *Kadı İyâz: Hayatı, Eserleri ve eş-Şifâ'sının Özellikleri*, (UÜİFD., yıl 1998, cilt VII, sayı 7, s. 269-273); Muhammed b. Tavî et-Tancî, *Kur'ân-ı Kerîm'in İ'cazı: Kadı İyâz'dan Tercüme*, (İslam Düşüncesi Üzerine Makaleler, Çev. Bekir Topaloğlu, Ankara, 2011); Ahmet Yılmaz, *Kâdî İyâz'ın Kitâbü's-Şifâ Adlı Eseri ve Osmanlı'da Şifâhânlık Geleneği*, (MÜSBE., 2015); Ali Arslan, *Kâdî İyâz (v. 544/1149) ve Endülüs'te Hadis İlmi*, (IntJCSS.), yıl 2016, sayı 2, s. 269-279.

BİRİNCİ BÖLÜM:

**V.-VI. (XI.-XII.) YÜZYILLARDA MAĞRİB-ENDÜLÜS VE
KĀDÎ 'İYÂZ'IN HAYATI-İLMÎ ŞAHSİYETİ**

I. V.-VI. (XI.-XII.) YÜZYILLARDA MAĞRİB- ENDÜLÜS'TE COĞRAFI, SİYASİ ve İLMÎ DURUM

Kişi hayatını sürdürdüğü çağdan etkilenir ve buna bağlı olarak ortaya koyduğu eser ve yapıtlarda o çağın ve çevrenin yansımaları görülür. Dolayısıyla klasik bir eseri ve onun müellifini hakkıyla tanıyabilmek ancak onun yaşadığı ilmî ve fikrî ortamını bilmekle mümkün hale gelir. Bunun için Kādî 'Iyâz'ın (ö. 544/1149) hayatını sürdürdüğü Mağrib, ilim yolculuğu yaptığı ve kadılık görevi için bulunduğu Endülüs, coğrafi konumundan dolayı ilim adamlarının geçiş güzergâhında yer alan doğup büyüdüğü Sebte (Ceuta) hakkında öz bilgiler verilecek ve mezkûr bölgelerdeki siyasî ve özellikle ilmî durum çalışmanın konusunu oluşturan *el-İlmâ*'ın telif edilmesine etkisi çerçevesinde ele alınacaktır.

A. Coğrafi Durum

Güneşin battığı yer anlamına gelen Mağrib kelimesi, coğrafi olarak Doğu İslâm dünyasının (Meşrik) sınırı kabul edilen Mısır'dan Atlantik Okyanusu'na kadar uzanan bölge için kullanılır.¹ Günümüzde Libya, Tunus, Cezayir, Fas ve Moritanya devletlerinin bulunduğu bu büyük bölgenin sınırları, tarihçiler ve coğrafyacılar arasında ihtilaf konusu olmuş² ve çeşitli şekillerde bölümlere ayrılmıştır. Bunların en sık kullanılanı, *Mağribü'l-ednâ* (Yakın Mağrib), *Mağribü'l-evsat* (Orta Mağrib), *Mağribü'l-aksâ* (Uzak Mağrib) şeklindeki üçlü taksimdir.³

Bu çalışmada Mağrib kelimesi, doğuda Melviye Vadisi ve Tâze Dağları, batıda Atlas Okyanusu, kuzeyde Akdeniz ve güneyde de Deren Dağları ile hudutları bulunan⁴ *Mağribü'l-aksâ* (Fas ve Moritanya çevresi) bölgesi anlamında

¹ Ebû Abdullah Şihâbüddîn Yâkût b. Abdullah el-Hamevî, **Mu'cemü'l-büldân**, I-V, Beyrut 1977, Dâr Sâdır, V, 161; İbrahim Harekât, "Mağrib", **DİA.**, XXVII, 314; Halil İbrahim es-Samarrâi vd., **Târihu'l-Mağribi'l-Arabî**, Beyrut, 2004, s. 11.

² Ebû'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed (İbn İzârî) el-Merrâkûşî, **el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüsi ve'l-Mağrib**, I-IV, Nşr. G.S. Colin, E. Levi Provençal, Beyrut 1983, Dârü's-Sekâfe, I, 5-6; Ahmed Muhtar el-İbâdî, **Fî târihi'l-Mağribi ve'l-Endelüs**, Beyrut t.s., Dârü'n-Nahdati'l-'Arabiyye, s. 13. İbâdî, Mağrib hakkında yapılan taksimatların siyasî gerekçelere dayandığını belirtmektedir.

³ Ebu'l-Abbâs Ahmed b. Hâlid en-Nâsîrî, **el-İstiksâ li ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ**, I-IX, Thk. Ca'fer en-Nâsîrî, Muhammed en-Nâsîrî, Dârü'l-Beyzâ (Kazablanka), Dârü'l-Kitâb, 1997, I, 127.

⁴ Ebû Zeyd Veliyyüddîn (İbn Haldûn) Abdurrahmân b. Muhammed et-Tûnisî, **el-İber divânü'l-mübtedei ve'l-haber fî târihi'l-Arab ve'l-Berber**, I-VIII, Thk. Halil Şehâde, Beyrut 2000, Dârü'l-Fikr, VI, 133.

kullanılacaktır. Kādî 'Iyâz, hayatının tamamına yakını Mağribü'l-aksâ bölgesinde geçirmiş ve kayda değer izler bırakmıştır. “Kādî 'Iyâz olmasaydı Mağrib'in adı anılmazdı”⁵ deyişi ve “âlimü'l-Mağrib” diye nitelenmesi,⁶ onun bölge açısından önemine işaret etmektedir. Mağrib bölgesi ile ilgili zikri geçen üçlü taksim aşağıdaki haritada sunulmuştur.⁷

Harita 1: Üçlü Taksimi İle Mağrib Bölgesi

Afrika ile Avrupa arasında köprü konumunda olan İber yarımadası, Müslümanlar tarafından fethedilmeden önce Hispania adıyla bilinmekteydi. Günümüzde kullanılan İspanya ismi de buradan gelir. 92/711 yılından itibaren başlayan fetih hareketlerinin neticesinde Müslümanlar, yarımada yönetimleri altına aldıkları topraklar için “Müslüman İspanyası” anlamında Endülüs (Endelüs) kelimesini kullanmışlardır. Kelimenin kökeni ise kesin biçimde tespit edilebilmiş değildir. İspanyolca'ya Andalusia şeklinde geçen isim bugün de kullanılmakta olup Almeria (el-Meriye), Granada (Gırnata), Jaen (Ceyyân), Cordoba (Kurtuba), Sevilla

⁵ لو لا عياض لما ذكر المغرب Bk. Ahmed el-Kensûsî, “el-Kādî 'Iyâz, Levlâ 'Iyâz mâ zükira'l-Mağrib” **Nedvetü'l-İmam Mâlik İmâm Dâri'l-hicre: Devratü'l-Kādî 'Iyâz** (İlmî toplantı), I-III, Merakeş 1981, Matba'atü Fedâle, II, 133.

⁶ Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrahmân b. Ebu Bekr es-Süyûtî, **Tabakâtü'l-huffâz**, Beyrut, Dâru'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1983, s. 470

⁷ Haritanın oluşturulmasında Google Maps'ten yararlanılmıştır. Erişim tarihi: 15.04.2018

(İşbîliye), Huelva (Velbe), Malaga (Mâleka) Cadiz (Kâdis) vilayetlerini içine alan bölgeyi ifade etmektedir.⁸

Kādî 'Iyâz hayatının bir bölümünü Endülüs'te geçirmiştir. 507/1113 yılında ilk kez ilim yolculuğu için geldiği bu bölgede adı anılan şehirlere uğramış ve dönemin meşhur ilim adamlarından ders almıştır. On üç ay süren bu yolculuktan sonra 6 Cemâzilâhir 508/7 Kasım 1114'te Sebte'ye geri dönmüştür. 531 yılının başlarında (Ekim 1136) tayin edildiği Gırnata kadılığı için tekrar Endülüs'e gelmiş, 532 yılının sonunda (Mayıs 1138) görevinden ayrılıp ailesinin yanına Sebte'ye geçmiştir.⁹ Muvahhid ordusunun saldırılarına karşı Sebte halkını organize eden Kādî 'Iyâz, üçüncü kez -tam bir tarih zikredilemese de muhtemelen 541-542 (1146-1147) yıllarında- Endülüs'e geçmiş ve Murâbit hâkimiyetini tekrar kurmaya çalışan Berberî asıllı Yahya b. Gâniye'den (ö. 543/1148) kendilerine yardım etmesini istemiştir.¹⁰

Târik b. Ziyâd'ın (ö. 102/720) İspanya'ya geçmek için limanını kullandığı (92/711) Sebte (Ceuta) şehrinin adını nerden aldığı konusunda farklı açıklamalar söz konusudur. Fas'ın kuzeyinde, Cebelitârik boğazının Akdeniz'e açılan kesiminde yer alan Sebte, stratejik konumuyla Kuzey Afrika, Endülüs ve Batı Akdeniz tarihinde önemli rol oynamış, İslâm ordularının Endülüs'e geçişinde kullanılan ana üs olması dolayısıyla "cihad kapısı" diye anılmıştır.¹¹ Kādî 'Iyâz'ın yaşadığı dönem ile ilgili olarak dikkat çekilmesi gereken coğrafi unsurlardan biri de Sebte şehridir.¹² Zira onun ilmî birikimi Sebte'de şekillenmiştir ve yirmi yıla yakın bir süre bu şehirde kadılık görevinde bulunmuştur. Gerek Endülüs'ten Mağrib ve doğu İslâm dünyasına gerek Mağrib ve doğudan Endülüs'e yolculuk yapmak isteyenlerin geçiş noktası olan Sebte, ilim adamlarının da seyahatlerinde uğradıkları ve konakladıkları ilim

⁸ Mehmet Özdemir, "Endülüs", **DİA.**, XI, 211; Özdemir, **Endülüs**, Ankara, İsam Yayınları, 2016, s.17.

⁹ Ebû Abdullah Muhammed b. 'Iyâz, **et-Ta'rîf bi'l-Kādî 'Iyâz**, Thk. Muhammed b. Şerîfe, Muhammediye (Fas) 1982 yılında, Matba'atü'l-Fedâle, s. 6-10.

¹⁰ Ebû Abdullah, **et-Ta'rîf**, s. 12. Ayrıca bk. Hayrat Mansûr, "Rahâlâtü 'Iyâz", **Devratü'l-Kādî 'Iyâz**, III, 156; İsmail Ceran, "Sebte", **DİA.**, XXXVI, 258; İbrahim Herekât, "Gâniye (Beni Gâniye)", **DİA.**, XIII, 354.

¹¹ Ceran, "Sebte", **DİA.**, XXXVI, 258.

¹² Sebte şehri hakkında Kādî 'Iyâz'ın *Fünûnü's-sitte fî ahbâr Sebte* isimli bir eseri olduğu ifade edilmişse de günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Muhammed b. Kâsım es-Sebtî'nin (?) *İhtisârü'l-ahbâr 'ammâ kâne bi-Sebte min seniyyi'l-âsâr* adını taşıyan Sebte tarihi ile ilgili eseri Abdülvehhâb b. Mansûr tarafından 1983 yılında Rabat'ta neşredilmiştir. *el-Menâhil* dergisinin yirmi ikinci sayısı da "Sebte özel sayısı" olarak Fas Kültür Bakanlığı tarafından 1982 yılında Rabat'ta yayımlanmıştır.

merkezlerinden kabul edilmiştir.¹³ Zaten Sebte'yi niteleyen en bariz vasıflardan biri de “dâru'l-ilm/ilim diyarı” olmasıdır.¹⁴ Kādî 'Iyâz'ın, doğu İslâm dünyasına ilmî seyahat yapmaması sebebiyle ortaya çıkması muhtemel eksiklikleri, Sebte'nin bu ayrıcalıklı konumundan tam manasıyla istifade ederek bertaraf ettiği belirtilmiştir.¹⁵ Aşağıdaki harita, Kādî 'Iyâz'ın yaşadığı coğrafyanın tanınmasına yardımcı olacaktır.¹⁶

Harita 2: Endülüs Bölgesi ve Sebte Şehri

¹³ Hasan Ali Hasan, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs: 'Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn*, Kahire, Mektebetü'l-Hancı, 1980, s. 448.

¹⁴ İsmâîl el-Hafîb, “Sebte: Medînetü'l-Kādî 'Iyâz”, *Devratü'l-Kādî 'Iyâz*, II, 323. Ayrıca bk. Ahmed Cemâl el-Umerî, *es-Sîretü'n-Nebeviyye fî mefhûmi'l-Kādî 'Iyâz*, Kahire, Dâru'l-Me'ârif, 1988, s. 38.

¹⁵ Hüseyin Şevvât, *el-Kādî 'Iyâz 'âlimü'l-Mağrib ve imâmü ehli'l-hadîs fî vaktih*, Dımaşk, Dâru'l-Kalem, 1999 s. 84.

¹⁶ Haritanın hazırlanmasında <https://islamansiklopedisi.org.tr/endulus> adresinden yararlanılmıştır. Erişim Tarihi: 15.04.2018

B. Siyasî Durum

V. (XI) yüzyılın son çeyreğinde dünyaya gelen Kādî 'Iyâz (476/1083), VI. (XII) asrın ortalarında vefat etmiştir (544/1149). Bu dönemde Mağrib ve Endülüs'ün siyasî hayatını Murâbitlar Devleti (448-541/1056-1147) ve onları yıkıp aynı topraklarda yeni bir hükümdarlık kuran Muvahhidler Devleti (524-668/1130-1269) şekillendirmiştir.

Murâbitlar öncesi Mağrib ve Endülüs'te siyasî kargaşa hüküm sürüyordu. İslâm'ın ruhuna ve hakikatine aykırı fikirleri savunan, bidatçi ve inkârcı birtakım grupların ortaya çıktığı Mağrib bölgesinde, bu düşüncelerin korunması ve yayılması için siyasî güç elde eden küçük beylikler de yok değildi.¹⁷ Kādî 'Iyâz'ın kendisini dokuzuncu tabaka Mâlikî fakihleri arasında zikrettiği¹⁸ Murâbitlar devletinin asıl kurucusu kabul edilen Abdullah b. Yasin'in (ö. 451/1059)¹⁹ İslâm'ı yaymak ve cihat yapmak için inşa ettirdiği Dârü'l-Murâbitîn isimli ribatlarda²⁰ verdiği dersler ve kabileler arasında yürüttüğü tebliğ çalışmaları neticesinde bölge halkı İslâm'ı öğrenip Mâlikî mezhebine intisap etmiştir. Böylelikle mevcut dinî çekişmeler aynı inanç etrafında kenetlenmeyle ortadan kalkmış, buna bağlı olarak siyasî kaos Murâbitlar liderliğinde sona ermiştir. Kādî 'Iyâz, Murâbitlar Devleti'nin sağladığı bu dinî ve siyasî birlik ortamında dünyaya gelmiş ve ilmî hayatının çoğunu bu çevrede sürdürmüştür.

Endülüs, Emevî idaresinde (138-422/756-1031) siyasî birliğe sahipti ve yöneticiler "Endülüs'ün birliğini muhafaza etme" gayesi ile politika yürütüyorlardı. Bu devletin enkazı üzerine kurulan irili ufaklı pek çok devletçik (düvelü't-tavâif) zamanında bu ideal ortadan kalkmış ve yöneticiler (mülûkü't-tavâif) kendi varlığını

---

¹⁷ Halîl İbrâhîm es-Samarrâî vd., **Târihu'l-Mağribi'l-Arabî**, Beyrut, Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, 2004, s. 286-289; Muhammed Ali es-Sallâbî, **Târih devleteyi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi's-şimâli'l-İfrîkî**, Beyrut 2011, Dârü'l-Ma'rife, s. 58-61; İsmail Ceran, **Fas Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012, s. 86.

¹⁸ Kādî 'Iyâz, **Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik**, 1-IV, Thk. Hasan Şelebî vd., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2014, IV, 348-350.

¹⁹ Abdülkerim Özeydın, "Abdullah b. Yâsîn", **DİA.**, I, 142.

²⁰ Ribat, sınır boylarında ve stratejik mevkiilerde askeri amaçlı müstahkem yapılara verilen isimdir. Bk. İsmail Yiğit, "Ribât", **DİA.**, XXXV, 76-79.

sürdürme anlayışıyla hareket etmişlerdir.²¹ Buna bağlı olarak melikler arasında yoğun mücadeleler meydana gelmiş, güçlerini şursuzca tüketen Müslümanların çekişmelerini fırsat bilen Hıristiyan krallıklar Endülüs'ün Kurtuba'dan sonra ikinci büyük şehri Tuleytula'yı (Toledo) ele geçirme imkânı bulmuşlardı (478/1085). Tehlikenin henüz farkına varmış olan emirler Mağrib'de siyasî birliği sağlayan ve güçlü bir devlet olarak ortaya çıkan Murâbitlar Devleti'nin hükümdarı Yûsuf b. Taşfin'den (ö. 500/1106) yardım istediler. 479/1086 yılında Hıristiyan ordularına karşı Zellâka'da (Sagrajas) kesin zafer kazanan Yûsuf b. Taşfin daha sonra Mağrib'e döndü. Şahsî çıkar çatışmalarına devam eden meliklerden huzursuz olan fakihlerin teşviki ve fetvalarıyla 482/1090 senesinde tekrar Endülüs'e geçen Yûsuf, Mülûkü't-tavâif'in tamamını ortadan kaldırmış, bu toprakları Merâkeş'e bağlı bir vilayet haline getirmiştir.²² Mağrib ve Endülüs'ün aynı idarî mekanizmanın kontrolüne girdiği bu esnada Kādî 'Iyâz altı yaşlarındadır.

Murâbitlar'ın Mağrib ve Endülüs'te sağladığı siyasî birlik ve istikrar ortamı Mağrib'de ortaya çıkan ve 515/1121 yılından itibaren şekillenen bir muhalefet hareketiyle bozulmaya başladı. Mezkûr senede mehdiliğini ilan eden Muhammed b. Tûmert'in (ö. 524/1130) Murâbitlar döneminde dinî açıdan yanlış bulduğu uygulamaları izale etmek amacıyla teşkil ettiği ıslah hareketi zamanla siyasî kimlik kazanmış ve Muvahhidler ismiyle devlete dönüşmüştür.²³ Bu esnada Kādî 'Iyâz, yedi yıl kadar süren Sebte şûra meclisi üyeliğinin akabinde 515/1121'de aynı şehre kadı tayin edilmişti. Dolayısıyla onun ilmî birikimini Murâbitlar'ın en güçlü dönemlerinde şekillendirdiği, siyasî çalkantıların ise resmî göreve başlamasıyla birlikte ortaya çıktığı söylenebilir.

İbn Tûmert belli bir mezhebe bağlı kalmaksızın eklektik bir dinî doktrin geliştirmiş, görüşlerini yaymak için gösterdiği çabalar neticesinde etrafında toplananlar çoğalınca onları teşkilatlandırma ihtiyacı hissetmiştir. 524/1130 yılında

²¹ Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s. 170.

²² Mehmet Özdemir, "Mülûkü't-tavâif", **DİA.**, XXXI, 554; Halil İbrâhîm es-Samarrâî vd., **Târihu'l-'Arab ve hadâratühüm fi'l-Endelüs**, Dârü'l-Medâri'l-İslâmî, Beyrut 2004, s. 254-256; İbrâhîm Beydûn, **ed-Devletü'l-İslâmiyye fi İsbânya**, Beyrut, Dârü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1986, s. 380.

²³ Mehmet Özdemir, "Muvahhidler", **DİA.**, XXXI, 410-412; Özdemir, **Siyasî Tarih**, s. 203. Ayrıca bk. Arif Aytekin, "İbn Tûmert", **DİA.**, XX, 425-427.

Merâkeş'e gönderdiği ordunun Buheyra savaşında Murâbitlar karşısında aldığı ağır hezimetten²⁴ birkaç ay sonra ölmesiyle en sadık ve gözde öğrencisi Abdülmü'min b. Ali (hs.) 524-558/1130-1163) görevi devralmış ve Muvahhidler'in başına geçmiştir. Abdülmü'min, uyguladığı savaş stratejisi ile 539/1145 senesinde Murâbitlar'ın başkenti Merâkeş'i ele geçirmiştir. Mağrib'de cereyan eden bu olaylar Endülüs'te de Murâbit kontrolünün zayıflamasına sebep olmuştur. Bunu fırsat bilen Endülüslü mahallî liderler Muvahhidler'den destek alarak Murâbit yöneticilerine karşı ayaklanma başlatmışlardır.²⁵ Bozulan siyasî birlik sonrası Endülüs'de tekrar küçük devletler oluşmaya başlamış ve Müslümanların yaşadığı şehirler Hıristiyan istilasına maruz kalmıştır.²⁶ Endülüs'teki tasavvuf akımının temsilcilerinden olan Ebü'l-Kâsım İbn Kasî'nin (ö. 546/1151) liderlik ettiği "Sevretü'l-mürîdîn/Mürîdler Hareketi", Muvahhidler'in Endülüs'e geçişleri için ilk kapı olmuştur.²⁷ Böylelikle 515/1121 yılında başlayan Muvahhidler hareketi, desteğini aldığı gruplar sayesinde daha önce Mağrib'de kontrolü kaybetmeye başlayan Murâbitlar'ın içinde bulunduğu zor durumu fırsata çevirerek bu devleti 541/1147'de ortadan kaldırmıştır.

Özetle Murâbitlar Devleti'nin en ihtişamlı dönemlerini ve yıkılışını gören Kādî 'Iyâz, Muvahhidler'in kurulduğu yıllara da şahitlik etmiştir. Dolayısıyla o iki farklı devletin siyaset yürüttüğü ortamda yetişmiş bir ilim adamıdır. Talebelik hayatının tamamını sürdürdüğü Murâbitlar döneminde devletin uygulamalarını desteklemiş sonraki süreçte yirmi yıla yakın aynı idareye bağlı olarak kadılık görevi yapmıştır. Sebte kadısı olduğu zaman diliminden itibaren adı duyulmaya başlayan İbn Tûmert hareketini hem ilmî hem de siyasî konumu ile tenkit etmiş ve bu hareketin etkinliğine engel olmaya çalışmıştır. Onun *eş-Şifâ* ve *el-İ'lâm bi-hudûdi kavâ'idi'l-İslâm* isimli eserlerini bu amaç doğrultusunda telif ettiği iddia edilmiştir.²⁸

²⁴ Adnan Adıgüzel, **Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler: Kuruluş Dönemi**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2011, s. 75.

²⁵ Özdemir, **Siyasî Tarih**, s. 203-208.

²⁶ Adıgüzel, **Muvahhidler**, s. 187.

²⁷ İlyas Çelebi, "İbn Kasî" **DİA.**, XX, 106-108; Özdemir, **Siyasî Tarih**, s. 211. Ayrıca bk. es-Samarrâi vd., **Târihu'l-'Arab**, s. 264-265.

²⁸ Abdülkerîm et-Tevâtî, "Safahât min târih Ebi'l-Fazl 'Iyâz", **Devratü'l-Kādî 'Iyâz**, I, 275, 292. Benzer bir yaklaşım için bk. Muhammed el-Kettânî, "Mukaddimetün mu'âsıra li-Kitâbi's-Şifâ", **el-Menâhil**, Rabat, Yıl 1980, Sayı 19, s. 369.

Yine o, doğup büyüdüğü, uzun yıllar şûra meclisi üyeliği ve kadılık yaptığı Sebte'de kumandan olarak şehri Muvahhidler'e karşı iki kez savunmuştur.²⁹

C. İlmî Durum

Eğitimi Murâbitlar döneminde tamamlayan Kādî 'Iyâz'ın eserlerinin çoğunu 532-539/1138-1145 yıllarında kaleme aldığı ifade edilmiştir.³⁰ O, bu esnada hayatını Sebte'de sürdürmektedir ve şehrin yönetimi Murâbit iktidarındadır. Gerek tahsil hayatı gerekse kitaplarının çoğunu telif ettiği zaman dilimlerinde, bulunduğu coğrafyada hâkim güç Murâbitlar Devleti olduğu için V-VI. (XI-XII) asırlarda Mağrib ve Endülüs bölgesindeki ilmî durum söz konusu devlet özelinde izah edilecektir.

Murâbitlar devletinin kurucusu Abdullah b. Yasin'in İslâmî ilimlerde birikimli bir kişi olduğu ve fakih kimliğiyle temayüz ettiği belirtilmiştir. O, ilme önem vermiş ve kurduğu ribât noktalarında eğitim faaliyetlerinden geri durmamıştır. Kendisinden sonra gelen Murâbit yöneticileri de onun belirlediği ilkeler çerçevesinde ilme ve ilim adamlarına saygı göstermeye devam etmiş, özellikle Yusuf b. Taşfîn ve oğlu Ali b. Yusuf'un (ö. 537/1143) meclisleri âlimlerle dolup taşmıştır.³¹ Devlet yönetiminin teşviki yanında her iki hükümdar zamanında Mağrib ve Endülüs'e hâkim olan huzur ortamı bu dönemde birçok ilim adamının yetişmesine imkân sağlamıştır.³² Özellikle hadis ilmi VI. (XII) asrın Endülüs ve Mağrib'inde altın çağını yaşamıştır.³³

Kādî 'Iyâz'dan önce hadis ilimleri alanında telif edilen eserlerin müelliflerinin kendi dönemlerinde cereyan eden tartışmalardan ve başta Mu'tezile olmak üzere çeşitli firkaların Ehl-i hadîs'e yönelik eleştirilerinden etkilendikleri, genel itibariyle söz konusu tenkitlere cevap verme amacı doğrultusunda kitaplarını

²⁹ Abdüsselâm el-İdgîrî, "Mevkîfû 'Iyâz mine'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn", **Devratü'l-Kādî 'Iyâz**, II, 204-209. Bu bağlamda şu hususa dikkat çekmek yerinde olacaktır; Murâbitlar'da kadılar şehrin bir tür "sivil idarecisi" gibi görülmesi sebebiyle halkın gerektiğinde onlardan önderlik yapmalarını istemeleri tabii bir durum olarak değerlendirilmiştir. Bk. Özdemir, **Siyasî Tarih**, s. 208.

³⁰ Şevvât, **el-Kādî 'Iyâz**, s. 165.

³¹ İsmail Yiğit, "Murâbitlar", **DİA.**, XXXI, 154; Mehmet Özdemir, "Yûsuf b. Taşfîn", **DİA.**, XLIV, 30-32; Erdoğan Merçil, "Ali b. Yûsuf b. Taşfîn", **DİA.**, II, 458-459.

³² Hasan, **el-Hadâratü'l-İslâmiyye**, s. 443-447.

³³ Ali Vasfî Kurt, **Endülüs'de Hadis ve İbn Arabî**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1998, s. 622.

kaleme aldıkları ifade edilmiştir.³⁴ Buna mukabil *el-İlmâ'*, hadis ilminin altın çağını yaşadığı belirtilen bir zamanda telif edilmiştir ve hadisçilere yönelik bir eleştiri de söz konusu değildir.

Doğu İslâm dünyasında görülen farklı siyasî- itikâdî fırkalar Mağrib ve Endülüs coğrafyasında tutunamamıştır. Bunda bölge sakinlerinin inanç sahasında Selefi yaklaşımı benimsemesinin büyük rolü bulunmaktadır. Zira Mâlik b. Enes'in (ö. 179/795) yolunu sürdürmek isteyen bahse konu mıntıkalardaki mezhep fakihleri, imamları gibi kelâm ilmine karşı olumsuz tavır takınmıştır. Bundan dolayı da kelâm, İslâmî ilimler arasında bu coğrafyada en az ilgi duyulanı ve en az gelişeni olmuştur.³⁵ Bu sadece Murâbitlar devrini değil onlardan önceki zamanları da ilgilendiren genel bir kanıdır. Mâlik b. Enes'in kelâm tartışmalarına ve fırkalarına karşı olumsuz tutumu ve bunu sürdüren Mâlikî âlimlerin çabalarını dikkate almadan Mağrib ve Endülüs'te kelâma karşı muhalefeti Murâbitlar dönemi ile temellendirmek³⁶ problemlili gözükmektedir. Bu sebeple kısaca Mâlikîlik ve diğer fırkaların mücadelesine değinmek yerinde olacaktır.

Murâbitlar, hüküm sürdüğü coğrafyada Mâlikî mezhebini yaymışlar ve bu mezhebe mensup fakihleri yalnız adliye sahasında değil idari mekanizmada da istihdam etmişlerdir.³⁷ Esasen Mâlikîlik Mağrib ve Endülüs bölgelerinde daha önceden yerleşmiş ve adeta bu beldelerle özdeşleşmiştir.³⁸ İlk fetih hareketlerinden sonra kabul gören Evzâî ve Hanefî mezhepleri zamanla zayıflamış,³⁹ özellikle fakih Sahnûn'un (ö. 240/854) ilmî birikimi yanında sosyal yaşantısındaki örnekliliği ve Ağlebîler tarafından kadı tayin edildikten sonraki uygulamaları Mâlikîliğin kabul görmesine ve diğer mezheplere üstünlük sağlamasına zemin hazırlamıştır.⁴⁰ Sahnûn,

³⁴ Ahmet Yücel, "İlk Hadis Usûlü Eserlerinin Yazıldığı İlmî Ortam", **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2004, Sayı 13, s. 260.

³⁵ Özdemir, **Endülüs**, s. 257.

³⁶ Reinhart Dozy'ye (1820-1883) ait olduğu belirtilen bu iddia için bk. Hasan es-Sâih, **el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib**, Dârülbeyzâ (Kazablanka), Dârü's-Sekâfe, 1986, s. 178.

³⁷ Mehmet Özdemir, **Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet**, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 2013, s. 182.

³⁸ Eyyüp Said Kaya, "Mâlikî Mezhebi", **DİA.**, XXVII, 522.

³⁹ Kādî 'Iyâz, **Tertîbü'l-medârik**, I, 36-37.

⁴⁰ Abdülazîz el-Mecdûb, **es-Sırâ'u'l-mezhebî bi-İfrîkiyye**, Tunus, Dâr Sahnûn, 2008, s. 47-48. Detaylı bilgi için bk. Kādî 'Iyâz, **Tertîbü'l-medârik**, I, 36.

çeşitli mezhep ve fırkaların ileri sürdüğü kelâmî meseleler üzerine tartışmaya girmekten hoşlanmayan,⁴¹ dahası onlarla bir arada bulunmamaya özen gösteren, selam verilmemesini telkin eden ve bunları sürekli etrafındakilere tavsiye eden⁴² mezhebinin imamı Mâlik b. Enes'i örnek almıştır. Daha sonra gelen Mâlikî ilim adamları bu anlayışı sürdürmüşler, Emevî yönetiminin baskısından kurtulmak için Kuzey Afrika'ya gelen Hâricîler ve Râfizîler ile daha çok idarî ve askerî mevki sahibi seçkin kimselerin intisap ettiği Mu'tezile'nin,⁴³ ve diğer fırkaların Mağrib ve Endülüs'te barınmasına imkan vermemişlerdir. Bu sebeple Murâbitlar'dan önce de itikadî ve siyasî İslâm fırkalarının bu beldelerde ciddi faaliyetlerinden bahsetmek mümkün gözükmemektedir.⁴⁴

Murâbit iktidarında kelâm ilmi yanında felsefe ve tasavvufa karşı ciddi bir muhalefet olduğu, bu dönemin ilmî hayatına değinen her çalışmada göze çarpan bir durumdur. Sosyal yaşamın her alanında etkin olan Mâlikî fakihler, tasarruflarından ötürü bağınazlıkla suçlandıkları gibi fikir hayatını durağanlaştırmakla itham edilmişlerdir.⁴⁵ Hatta kimi iddialara göre bu sıralarda tefsir, hadis ve kelâm gibi ilimler neredeyse terk edilmiştir.⁴⁶ Aslında Dozy'e (1820-1883) ait olan ve şimdiye kadar kabul gören bu bakış açısı taraflı bir değerlendirme olmalıdır.⁴⁷ Zira VI. (XII) asrın Endülüs ve Mağrib'inde başta hadis olmak üzere⁴⁸ tefsir, kırâat ve fıkıh ilimlerinde ciddi bir canlılık söz konusudur⁴⁹ ve bu ilim dallarında pek çok ilim adamı yetişmiştir.⁵⁰ Felsefe, riyâzî ve tabii ilimler alanında önceki dönemin uzantısı olarak bir gelişme görülmektedir. Ayrıca devrin edip ve tarihçileri önemli eserler kaleme almışlardır.⁵¹

⁴¹ Ahmet Özel, "Mâlik b. Enes", **DİA.**, XXVII, 509.

⁴² Mâlik b. Enes'in kelâm tartışmaları ve fırkaları hakkındaki görüşleri için bk. Kâdî 'Iyâz, **Tertîbü'l-medârik**, I, 161-170.

⁴³ el-Mecdûb, **es-Sırâ'u'l-mezhebî**, s. 38, 106-107.

⁴⁴ Ebû Muhammed (İbn Hazm) Ali b. Ahmed el-Kurtubî, "Risâle fi fadli'l-Endelüs ve zikru ricâlihâ", **Resâil İbn Hazm el-Endelüsî**, I-IV, Thk. İhsân Abbâs, Beyrut, el-Müessesetü'l-'Arabiyye, 1987, II, 186.

⁴⁵ es-Sâih, **el-Hadâratü'l-İslâmiyye**, s. 178.

⁴⁶ Adıgüzel, **Muvahhidler**, s. 49.

⁴⁷ W. Montgomery Watt, Pierre Cachia, **Endülüs Tarihi**, Trc. Cumhur Ersin Adıgüzel, Qiyas Şükürov, İstanbul, Küre Yayınları, 2015, s. 106.

⁴⁸ Kurt, **Endülüs'de Hadis**, s. 622.

⁴⁹ Hasan, **el-Hadâratü'l-İslâmiyye**, s. 483-486; es-Sâih, **el-Hadâratü'l-İslâmiyye**, s. 389-400.

⁵⁰ İsmail Yiğit, "Murâbitlar", **DİA.**, XXXI, 154.

⁵¹ Ceran, **Fas Tarihi**, s. 126, 127, 130.

Kelâm gibi felsefe ve tasavvufa karşı katı tutum sadece Murâbitlar dönemi için geçerli olmayıp benzer yaklaşımların daha önce de bulunduğu bilinmektedir. Tasavvufî eğilimleri ve Mu'tezilî görüşleriyle tanınan filozof İbn Meserre (ö. 319/931) bu konuda önemli bir örnektir.⁵² Ayrıca farklı fikirlere sahip olmanın zındıklık sayılması ve özellikle Mu'tezilî bilginlerin bu itham ile çeşitli yaptırımlara maruz kalması yine bu coğrafyada Murâbitlar'ın varlığından yaklaşık iki asır önce görülmeye başlanan bir hadisedir.⁵³ Benzer durumu "kitap yakma" olayları için de zikretmek mümkündür. Murâbitlar'dan sonra gelen Muvahhidler Mâlikî fûrû eserlerini toplatıp yığınlar halinde yakmıştır.⁵⁴ Daha öncesinde ise mülûkû't-tavâif döneminde İbn Hazm'ın (ö. 456/1063) eserleri aynı muameleye maruz bırakılmıştır.⁵⁵ Bu uygulamaların sebeplerinin neler olabileceği başlı başına bir araştırma konusu olmakla birlikte genel itibariyle; hâkim anlayışın muhaliflerini sindirmek amacıyla söz konusu eylemlere teşebbüs ettiği düşünülebilir.

Murâbitlar'ın felsefe ve kelâma yaklaşımları bağlamında birkaç ayrıntıya daha dikkat çekmek gerekmektedir. Batı İslâm dünyasında yetişen ilk Müslüman filozof İbn Bâcce'nin (ö. 533/1139) Murâbitlar'ın iktidar olduğu dönemde yaşadığı ve yine söz konusu idarenin Sarakusta'ya atadığı vali İbn Tîfelvît ile dostluk kurduğu⁵⁶ dikkate alındığında mezkûr devletin felsefe karşıtı olduğu veya bu bilime dair tamamen olumsuz yaklaşım sergilediği iddiası tahlil edilmeye muhtaç gözükmektedir. Ayrıca Muvahhidler döneminde yaşayan filozof İbn Rüşd'ün (ö. 595/1198) erdemli devlet/ideal devlet örnekleri arasında Murâbitlar Devleti'nin ikinci hükümdarı Ali b. Yusuf'un dönemini de zikrettiğine dair değerlendirmeler⁵⁷ son derece ilginçtir. Murâbit idaresinde kadılık yapan Ebû Bekir İbnü'l-Arabî'nin (ö. 543/1148) kelâm ilmi ve itikadî mezhepler tarihiyle ilgili *el-Avâsım mine'l-kavâsım*

⁵² Maribel Fierro, "Endülüs'te Tasavvufa Muhalefet", Çev. Semih Ceyhan, **UÜİFD.**, Yıl 2009, Cilt XVIII, Sayı 2, s. 327-337; Mustafa Çağrı, "İbn Meserre", **DİA.**, XX, 188-193.

⁵³ Mehmet Özdemir, "IX. Yüzyıl Endülüs'ünde Zındıklık Suçlamaları", **AÜİFD.**, Yıl 1998, Cilt XXXVIII, s. 200.

⁵⁴ Özdemir, **Kültür ve Medeniyet**, s. 182.

⁵⁵ M. Ebû Zehra, **İbn Hazm**, Trc. Osman Keskiöğlü, Ercan Gündüz, İstanbul, Buruc Yayınları, 1996, s. 48.

⁵⁶ Yaşar Aydın, "İbn Bâcce", **DİA.**, XIX, 348.

⁵⁷ Özdemir, **Kültür ve Medeniyet**, s. 223.

isminde bir eserinin bulunması,⁵⁸ Kādî 'Iyâz'ın hocaları Yusuf b. Mûsâ (ö. 489/1096)⁵⁹ ile Ahmed b. Muhammed ez-Zenakî'nin (?)⁶⁰ kelâm sahasında dönemin önde gelen ilim adamlarından olduğunu övgüyle ifade etmesi ve bu alanda çeşitli kitaplar yazılması,⁶¹ Murâbitlar'ın kelâm ilmine karşı olumsuz tavır takındıklarına dair tezlerin yeniden ele alınmasını gerektirmektedir.

Tekrar ifade etmek gerekirse *el-İlmâ'*ın yazıldığı dönemde Ehl-i hadîs'e yönelik bir eleştiri Mağrib ve Endülüs coğrafyası için söz konusu değildir. O halde Kādî 'Iyâz'ı bu eseri telif etmeye sevk eden etkenler nelerdir? O, eserinin giriş kısmında ilim talebelerinin kendisinden hadis öğrenim ve öğretim metotlarına dair bir kitap kaleme almasını istediklerini belirtmiş⁶² ve bu talebe söz konusu çalışma ile cevap vermiştir. Burada ikinci bir soru akla gelmektedir. Rivâyet, râvî ve mervî başlıkları altında birçok hadis konusu bulunurken neden özellikle sadece rivâyet konusunda veya rivâyetleri öğrenme ve öğretme yöntemleri hakkında bir esere ihtiyaç duyulmuştur?

Hadisler ilk zamanlarda hıfz yoluyla muhafaza ediliyor ve bunu pekiştirmek için müzakere tercih ediliyordu. Bununla birlikte hicrî 1. asırda hadisleri unuttukları zaman hatırlamak amacıyla yazan sahâbe ve tabîler de bulunmaktaydı. Sonraki dönemde hadislerin kaybolmasına engel olmak için yazılan metinlerin artması, ehil olmayan kimselerin hadise el atmalarına imkân sağlamış gözükmektedir. Muhaddisler, ehil olmayan kimselerden kaynaklanması muhtemel problemleri ortadan kaldırmak için tedbir amaçlı olarak semâ ve kırâat metotlarını geliştirmişlerdir. Yine onlar genişleyen İslâm coğrafyasında gittikçe artan hadis metinlerinden yararlanmada bu iki yöntemin uygulanmasında zorluklarla

⁵⁸ Yusuf Şevki Yavuz, "el-Avâsım mine'l-kavâsım", *DİA.*, IV, 112-113. Ayrıca bk. Ramazan Biçer, "İbnü'l-Arabî (Kelâma Dair Görüşleri)" *DİA.*, XIX, 491-492.

⁵⁹ "Eş'arî mezhebi doğrultusunda kelâm ilmi ile meşgul olanlardandır... İtikat esasları konusunda *Ürcûzetü's-suğrâ* isimli telifini kendisine okudum." Bk. Kādî 'Iyâz, *el-Gunye: Fihristü şüyûhi'l-Kādî 'Iyâz*, Thk. Mâhir Züheyr Cerrâr, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982, s. 226.

⁶⁰ "Zamanındaki kelâm bilginlerinin üstadı." Bk. Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 117.

⁶¹ İsmet Abdüllatîf Dendeş, *Edvâün cedîde 'ala'l-Murâbitîn*, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991, s. 91-95; es-Sâih, *el-Hadâratü'l-İslâmiyye*, s. 400-403.

⁶² Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ*, Thk. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire, Dârü't-Türâs, 2004, s. 29.

karşılaşılması⁶³ sebebiyle hadis talebelerine kolaylık sağlamak amacıyla icâzet ve münâvele yollarına da izin vermişlerdir. Akabinde Arap yazısındaki gelişme ve artan yazılı metinlerden yararlanma isteği vicâde metodunun kullanılmasını gerekli kılmıştır.⁶⁴ Ancak bütün bu süreçlerde söz birliğinin olduğunu ileri sürmek veya her muhaddisin bu yöntemleri kabul ettiğini söylemek mümkün gözükmemektedir.

Hadis tahammül ve edâ yollarıyla ilgili özellikle ilk ortaya çıktıkları zamanlarda çeşitli itirazlar söz konusudur. Bunlar arasında icâzetin ayrı bir yeri bulunmaktadır. Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-İlelü's-sağır*'inde icâzete bazı muhaddislerin izin verdiğini belirtmesi⁶⁵ rivâyet dönemi için bu yöntemin genel olarak kabul görmediğine işaret etmektedir.⁶⁶ Daha sonraki dönemlerde devam eden tartışmalar⁶⁷ sebebiyle icâzet konusunda çok sayıda müstakil eser yazılmıştır.⁶⁸ Bunlardan bir tanesi de *el-İlmâ*'ın kaynakları arasında yer alan ve bu konuda yapılan ilk müstakil çalışma olarak değerlendirilen⁶⁹ Ebû'l-Abbâs Velîd b. Bekir el-Gamrî'ye

⁶³Dil ve edebiyat âlimi İbn Fâris (ö. 395/1004), *Me'hazü'l-ilm* isimli risalesinde geçim sıkıntısı, mesafe uzaklığı ve ağır meslekle meşgul olmanın ilim yolculuğuna çıkmaya engel olabilecek mazeretler olduğunu, icâzetin de bu kimselere câiz olacağını belirtir. Bk. Ebû'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris (İbn Fâris) er-Râzî el-Hemedânî, *Me'hazü'l-ilm*, Thk. Muhammed b. Nâsır el-Acmî, Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1436/2015, s. 59.

⁶⁴ Ahmet Yücel, *Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi*, İstanbul, İfav Yayınları, 2014, s. 37, 39, 51.

⁶⁵ Ebû İsâ Muhammed b. İsâ b. Sevre et-Tirmizî, *el-İlelü's-sağır*, Thk. Âdil b. Abdüşşekûr, Riyad, Dârü'l-Muhaddis, 1425/2004, s. 58. Ayrıca bk. Ebû'l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed (İbn Receb) el-Hanbelî, *Şerh İleli't-Tirmizî*, I-II, Thk. Nureddin 'Itr, Dimaşk, Dârü'l-Beyrûtî, 1429/2008, I, 270.

⁶⁶ Ebû Tâhir Sadrüddîn Ahmed b. Muhammed es-Silefî, *el-Vecîz fî zikri'l-mücâz ve'l-mücîz*, Thk. Muhammed Hayr el-Bikâî, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1991, s. 62; Ebû'l-Hayr Şemsüddîn Muhammed b. Abdurrahmân es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfıyeti'l-hadîs*, I-V, Thk. Abdülkerîm el-Hudayr, Muhammed b. Abdullah, Riyad, Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 1433, II, 393-397.

⁶⁷ Söz konusu tartışmalar için bk. Hâtîb Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî, *el-Kifâye fî ma'rifeti usûli 'ilmi'r-rivâye*, I-II, Thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl, Demmâm, Dâr İbnü'l-Cevzî, 1435, II, 78-96. Hâtîb'in ma'dum/henüz hayatta olmayan ve meçhûl/bilinmeyen kimselere icâzet verme konusunda müstakil bir risâlesi bulunmaktadır. Bk. "el-İcâzetü li'l-ma'dûm ve'l-mechûl", *Mecmû'a resâil fî 'ulûmi'l-hadîs*, Thk. Nasr Ebû 'Atâyâ, Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993, s. 103-117.

⁶⁸ Cemil Akpınar, "İcâzet", *DİA.*, XXI, 396. Akpınar'ın "Hadis rivâyetinde icâzet türlerini Kâdî 'Iyâz beş, Hâtîb el-Bağdâdî altı olarak belirlemiş" ifadesi yazımdan veya isimlerin karışmasından kaynaklı sorun içermiyorsa tahlil edilmeye muhtaç gözükmemektedir. Zira *el-İlmâ*'da altı, *el-Kifâyede* ise beş çeşit icâzete yer verilmiştir. Hâtîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 98-127; Kâdî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 91-105;

⁶⁹ Akpınar, "İcâzet", *DİA.*, XXI, 396. Aynı dönemde dil ve edebiyat âlimi İbn Fâris (ö. 395/1004), *Me'hazü'l-ilm* isimli risâlesinde hadis öğrenim ve öğretim yöntemlerinden özellikle icâzeti açıklamayı ve geçerli bir tahammül yolu olduğunu ispat etmeyi hedeflemektedir. Yine o dönemde İbn Mende'de (ö. 395/1005), icâzet hakkında müstakil bir risale kaleme almıştır. Muhammed b. İshâk b. Mende, "Kitâbü'l-icâze", *Selâsü resâil fî'l-icâze fî'l-hadîs*, Thk. Muhammed b. Abdullah el-Mübârekî, Ammân, Darü'l-Ervika, 1436/2015.

(ö. 392/1002) ait *el-Vicâze fî sıhhati'l-kavl bi'l-icâze* adlı risâledir.⁷⁰ İsminden anlaşıldığı kadarıyla icâzetin geçerli bir tahammül metodu olduğunu ispat etmeyi hedefleyen eser, müellifinin memleketi dikkate alındığında (Sarakusta) bu konudaki tartışmaların Endülüs'te de devam ettiği ihtimalini akla getirmektedir. Yarım asır sonra bu coğrafyada genelde Mâlikî-Zâhirî mezhepleri özelde ise İbn Hazm (ö. 456/1064) ve Ebü'l-Velîd el-Bâcî (ö. 474/1081) arasında meydana gelen usûl tartışmaları⁷¹ içerisinde hadis öğrenim ve öğretim yolları da önemli yer tutmaktadır. İbn Hazm icâzeti "bid'at, bâtil ve yalana müsaade etmek" olarak vasıflandırmıştır.⁷² Bâcî ise Zâhirîler'in icâzet yöntemini kabul etmediklerini zikrettikten sonra iddialarına cevap vermeye çalışır ve isim vermeden İbn Hazm'ı az ilim tahsil etmekle suçlar. Hatta onun tahsilindeki yetersizliği sıradan herkesin (avam) anlaması da mümkündür.⁷³ Her iki âlimden yaklaşık yarım asır sonra hadis talebelerinin, bu ilimde yetkin gördükleri Kādî 'Iyâz'dan tartışma konusu olan hadis tahammül ve edâ yollarına dair bir telif isteğinde bulunmaları normal karşılanmalıdır. *el-İlmâ*'da özellikle icâzet konusuna geniş yer ayıran ve "kendisinden önce kimsenin detaylı bir şekilde bu konuya yeterince eğilmediğini" belirten Kādî 'Iyâz,⁷⁴ Zâhirîler'in görüşlerine yer vermeye dikkat etmiştir.⁷⁵ Yine kendisinden sonra aynı coğrafyada konu etrafında tartışmalar devam etmiş gibi gözükmektedir. Endülüslü (Meriye-Belensiye) İbnü'n-Ni'me Ali b. Abdullah b. Halef (ö. 565/1170)⁷⁶ icâzetin geçerli bir yöntem olduğunu belirtmiş,⁷⁷ hadis edebiyatının genel nitelikli kaynakları arasında yer alan *Fehrese*'de İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) aynı kanaatte olduğunu ifade

⁷⁰ Kādî 'Iyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 159.

⁷¹ Kādî 'Iyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 378. Bu konuda müstakil çalışmalar da bulunmaktadır. Abdülmecîd Türkî, *Münâzarât fî usûli's-şerî'ati'l-İslâmiyye beyne İbn Hazm ve'l-Bâcî*, Trc. Abdüssabûr Şâhîn, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1986; Abdülbâkî es-Seyyid, *ez-Zâhiriyye ve'l-Mâlikiyye ve eserühümâ fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs fî 'ahdi'l-Muvahhidîn*, Kahire, Dârü'l-Âfâki'l-'Arabiyye, 2014.

⁷² İbn Hazm, *el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm*, I-IV, Thk. Ahmed Şâkir, Beyrut, Dârü'l-Âfâki'l-cedîde, 1983, I, 147, 148.

⁷³ Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef et-Tücîbî el-Bâcî, *İhkâmü'l-füsûl fî ahkâmî'l-usûl*, Thk. Abdülmecîd Türkî, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1995, s. 366-368.

⁷⁴ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 105.

⁷⁵ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 84, 91, 95.

⁷⁶ Biyografisi için bk. Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed el-Merrâkuşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile li-Kitâbeyi'l-Mevsûl ve's-Sıla*, I-VI, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, İhsân Abbâs, Muhammed b. Şerîfe, Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2012, III, 190-195.

⁷⁷ es-Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 400.

ettikten sonra buna dair deliller serdetmiştir.⁷⁸ Müstakil çalışmaların da aynı şekilde sürdürüldüğünü günümüze ulaşan risâlelerden anlamak mümkündür.⁷⁹

Netice itibariyle ilk dönem hadis usûlü eserlerinin aksine *el-İlmâ'*, Ehl-i hadîs'in saygı gördüğü ve öncelendiği, aleyhlerinde bir eleştirinin bulunmadığı bir zamanda ve coğrafyada yazılmıştır. *el-İlmâ'*ın ortaya çıkışına etki eden temel sebep ise eskiden beri hadis öğrenim ve öğretim yöntemleri hakkında -özellikle icâzet konusunda- devam eden tartışmalar gözükmektedir. Buradan yola çıkarak kendisinden önceki hadis ilimleri alanında telif edilen eserlere kıyasla *el-İlmâ'*da daha az konuya değinilmesini şu şekilde izah edebiliriz: Kādî 'Iyâz, bu çalışması ile kapsayıcı müstakil bir hadis usûlü eserinden öte hadis tahammül ve edâ yöntemlerine dair bir telif ortaya koymayı hedeflemiştir. Bunu yaparken de giriş mahiyetinde rivâyet âdâbına dair konular serdetmiş, son kısımda ise Ehl-i hadîs'in "ilim meclisini zühd ve güzel ahlak hakkında kıssalar, vecîzeler ve şiirler ile bitirme"⁸⁰ anlayışına uygun bir bölüm eklemiştir.

II. KÂDÎ 'IYÂZ'IN HAYATI

Kādî 'Iyâz, "Murâbitlar döneminin esas figürü" olarak nitelendirilmiştir.⁸¹ Mağrib bölgesinin bilirlilik kazanmasında en büyük paye de kendisine verilmiştir.⁸² Yaşadığı dönem ve coğrafyada böyle bir intiba bırakmış olması hayatı, ailesi, sosyal ve siyasî kişiliği ile ilgili bilgilerin kendisi hayattayken kayıt altına alınmasına sebep olmuştur. Bu bilgiler çerçevesinde onun şahsî ve sosyal hayatı aşağıda belli başlıklar altında ele alınacaktır.

⁷⁸ Ebû Bekir Muhammed b. Hayr (İbn Hayr) el-İşbîlî, **Fehresetü mâ revâhü 'an şüyûhihi mine'd-devâvîni'l-musannefe fi durûbi'l-ilmî ve envâ'i'l-meârif**, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Beşşâr Avvâd, Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009, s. 38-39.

⁷⁹ Muhammed b. Mûsâ el-Hâzîmî'nin (ö. 584/1189) *Kitâbü'l-İcâze*'si ile Muhammed b. Saîd ed-Dübeysî'nin (ö. 637/1240) *Meseletün fi'l-icâzeti ve men raê sîhhatehâ* isimli risâlesi müstakil çalışmalardandır. Her iki eser İbn Mende'nin *Kitâbü'l-İcâze*'si de eklenerek birlikte neşredilmiştir. Bk. **Selâsü resâil fi'l-icâze fi'l-hadîs**, Thk. Muhammed b. Abdullah el-Mübârekî, Ammân 1436/2015, Darü'l-Ervika.

⁸⁰ Hâtîb el-Bağdâdî, **el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'**, I-II, Thk. Mahmûd Tahhân, Riyad, Mektebetü'l-Meârif, 1428/2007, II, 129. Ayrıca bk. İbrahim Hatiboğlu, "Hadis Usûlü Kaynaklarına Göre Hadis Öğrenim ve Öğretim Âdâbı", **MÜSBE**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991, s. 72.

⁸¹ W. Montgomery Watt, **Endülüs Tarihi**, s. 141.

⁸² el-Kensûsî, "el-Kādî 'Iyâz: Levlâ'Iyâz mâ zükira'l-Mağrib", **Devratü'l-Kādî 'Iyâz II**, 133.

A. Künyesi, İsmi ve Nisbesi

Kādî 'Iyâz'ın biyografisi ile ilgili bilgilerin temel kaynağı, oğlu Dâniye⁸³ kadısı Ebû Abdullah Muhammed b. 'Iyâz'ın (ö. 575/1179) telif ettiği *et-Ta'rîf bi'l-Kādî 'Iyâz* isimli eserdir. Ayrıca öğrencileri tarafından aktarılan bilgiler biyografî ve tarih eserlerinde kaydedilmiş, genel itibariyle günümüze kadar ulaşmış gözükmektedir. Onun hayattayken kendisi ile ilgili birtakım bilgileri yazılı hale getirdiğini⁸⁴ ve talepleri üzerine öğrencileri ile paylaştığını⁸⁵ bu eserlerden öğrenmekteyiz. Kādî 'Iyâz'ın hayatına yer veren eserlerdeki veriler göz önüne alındığında tam ismi, 'Iyâz b. Mûsâ b. 'Iyâz b. Amrûn b. Mûsâ b. 'Iyâz b. Muhammed b. Abdullah b. Mûsâ b. 'Iyâz'dır. Dedesinin babası bazı kaynaklarda⁸⁶ Amr olarak zikredilmişse de gerek oğlu Ebû Abdullah'ın gerekse öğrencilerinin kendisine olan yakınlığı dikkate alındığında bu, ya yazımdan kaynaklanan bir hata ya da yanlış bir bilgi olmalıdır.⁸⁷

Künyesi Ebü'l-Fazl'dır. Mensup olduğu kabileden dolayı el-Yahsubî,⁸⁸ atalarının yerleştiği yurt açısından el-Endelüsî,⁸⁹ hayatını sürdürdüğü coğrafyadan ötürü el-Mağribî,⁹⁰ doğduğu şehir göz önünde bulundurulduğunda es-Sebtî,⁹¹

⁸³ “Endülüs’ün Belensiye (Valencia) bölgesinde bulunan şehirlerden biridir.” Bk. Yâkût el-Hamevî, **Mu’cemü'l-büldân**, II, 463.

⁸⁴ Ebû Abdullah, **et-Ta'rîf**, s. 3.

⁸⁵ Ebü'l-Kâsım (İbn Beşkuvâl) Halef b. Abdülmelik, **es-Sıla fî târîhi eimmeti'l-Endelüs ve 'ulemâihim ve muhaddisihim ve fukahâihim ve üdebâihim**, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2010, II, 75.

⁸⁶ Ebû Abdullah (İbnü'l-Ebbâr) Muhammed b. Abdullah el-Kudâî, **el-Mu'cem fî ashâbi'l-Kādî es-Sadefî**, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2011, s. 366; Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed ez-Zehabî, **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, I-XXX, Thk. Şuayb el-Arnaût vd., Beyrut, Müessetü'r-Risâle, 2014, XX, 213.

⁸⁷ Beşîr Ali Hamed et-Turâbî, **el-Kādî 'Iyâz ve cühûdühü fî 'ilmeyi'l-hadîsi rivâyeten ve dirâyeten**, Beyrut 1997, Dâr İbn Hazm, s. 66. İbnü'l-Ebbâr'ın (ö. 658/1260) ve İbn Hallikân'ın (ö. 681/1282), Kādî 'Iyâz'ın ismini zikrederken dedelerinden olan Abdullah'ı saymamaları da hata olarak değerlendirilmiştir. Bk. İbnü'l-Ebbâr, **el-Mu'cem**, s. 366; Ebü'l-Abbâs (İbn Hallikân) Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed el-İrbîlî, **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ ü ebnâ'i'z-zamân**, Thk. İhsân Abbâs, Beyrut, Dâr Sâdir, ts., III, 483.

⁸⁸ Şevvât, **el-Kādî 'Iyâz**, s. 33.

⁸⁹ Umerî, **es-Sîretü'n-Nebeviyye**, s. 34; Murat Gökalp, “Kādî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru”, **AÜSBE.**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005, s. 20. Ayrıca bk. Turâbî, **el-Kādî 'Iyâz**, s. 68.

⁹⁰ Turâbî, **el-Kādî 'Iyâz**, s. 68.

⁹¹ Şevvât, **el-Kādî 'Iyâz**, s. 33.

muhtemelen vefat ettiği yere nispetle el-Merrâkûşî,⁹² mezhep aidiyeti sebebiyle de el-Mâlikî⁹³ nisbeleriyle anılmaktadır.

“Âlimü'l-Mağrib”, “imâmü ehli'l-hadîs fi vaktih”,⁹⁴ “el-allâme”, “el-hâfız”, “el-evhad”, “şeyhu'l-İslâm”,⁹⁵ “el-muhaddis”, “el-fakîh”, “el-müctehid”, “el-usûlî”, “el-müerrih”, “el-lüğavî”, “el-edîb”, “eş-şâir”, “el-muhakkik”, “el-musannifü'l-mücîd”, “el-hatîbü'l-fasîh”, “el-mücâhid”, “ez-zâhid”⁹⁶ gibi sıfatlarla anılan Kâdî 'Iyâz'ın en bilinen vasfı “el-Kâdî”dir. Uzun yıllar sürdürdüğü kadılık görevinden dolayı aldığı bu vasıf, ismiyle özdeşleşmiştir.

B. Ailesi ve Doğumu

Yemen'in Himyer kabilesinden olan ataları, ilk etapta Endülüs'te bulunan Ceyyân (Jaen) şehrinin Besta (Baza) semtine yerleşmişler akabinde Fas'a geçmişlerdir.⁹⁷ Oğlu Ebû Abdullah'ın belirttiğine göre Kayravân şehrinde de bir müddet ikamet eden ecdadının, Endülüs'e geçmeden önce mi yoksa sonra mı burada ikamet ettiği bilinmemektedir.⁹⁸ Fas'dan Sebte'ye geçerek buraya yerleşen dedesinin babası Amrûn (ö. 397/1007), ibadete düşkün, birçok defa hacca gitmiş, sürekli Kur'ân-ı Kerîm okumaya gayret gösteren bir kimsedir. Sebte'de satın aldığı arazinin bir kısmına yaptırdığı mescide hizmet etmiş ve ömrünün sonuna kadar burada ibadetle meşgul olmuştur. Vefatından bir müddet önce oğlu 'Iyâz doğmuş, onun da Mûsâ isimli bir oğlu dünyaya gelmiştir. Mûsâ'nın 'Iyâz ismini verdiği çocuğu ise Kâdî 'Iyâz'dan başkası değildir.⁹⁹ Kâdî 'Iyâz'ın 476 yılının Şâban ayı ortalarında (Aralık 1083) Sebte'de (Ceuta) doğduğu konusunda ihtilaf yoktur. Bu tarihi,

⁹² M. Yaşar Kandemir, “Kâdî 'Iyâz” **DİA.**, XXIV, 116.

⁹³ Şevvât, **el-Kâdî 'Iyâz**, s. 33.

⁹⁴ Ebû Gays Muhammed Hayruddîn Zirikli (ö. 1976), **el-A'lâm**, I-VIII, Thk. Züheyr Fethullah, Beyrut, Dârü'l-İlm li'l-melâyîn, 2002, V, 99.

⁹⁵ Zehebî, **Siyer**, XX, 212.

⁹⁶ Şevvât, **el-Kâdî 'Iyâz**, s. 34.

⁹⁷ Ebu'l-Abbâs Şihâbüddîn Ahmed b. Muhammed el-Makkarî, **Ezhâru'r-riyâz fi ahbâri 'Iyâz**, Thk. Mustafa es-Sakkâ, İbrâhîm el-Ebyârî, Abdü'l-Hafız Şelebî, Kahire, Matba'a Lecnetü'te'lîf ve't-terceme ve'n-neşr, 1939, I, 28; Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah en-Nübâhî, **Tarîhu kudâti'l-Endelüs: el-Merkabetü'l-'ulyâ fi men yestehikku'l-kazâ' ve'l-fütyâ**, Thk. Selâhaddîn el-Hevvârî, Beyrut, el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2006, s. 115-116.

⁹⁸ Ebû Abdullah, **et-Ta'rif**, s. 2.

⁹⁹ Ebû Abdullah, **et-Ta'rif**, s. 2-3.

öğrencisi İbn Beşkuvâl'a yazdığı mektubunda bizzat kendisi zikretmiş,¹⁰⁰ oğlu Ebû Abdullah babasının hattı ile gördüğü bu bilgiyi *et-Ta'rîf*'de¹⁰¹ kaydetmiştir.

Kādî 'Iyâz'ın ailesinden; oğlu Ebû Abdullah Muhammed (ö. 575/1179) torunu 'Iyâz b. Muhammed (ö. 630/1233), torunun oğlu Muhammed b. 'Iyâz (ö. 655/1257) ilim ehlinde olup kadılık görevi yapmışlardır.¹⁰² O, iki dayısı Ebû Bekir ve Ebû Muhammed'in kendi hocası Ebû Abdülmelik Mervân b. Abdülmelik el-Levâtî'den (ö. 491/1098) hadis dinlediğini belirtmiştir.¹⁰³

C. Sosyal ve Siyasî Kişiliği

Yaşadığı toplumdan her kesiminin saygı ve sevgisini kazanan Kādî 'Iyâz, güzel ahlaklı, sözü dinlenen, davranışlarıyla örnek, geçimli bir kimse olarak tanınır. Özellikle ilim talebeleriyle ilgilenip onları teşvik etmiş, ihtiyaçları varsa gidermeye çalışarak yardımcı olmuştur. İnsanlarla ilişkilerinde sabırlı, yumuşak huylu ve mütevazı kişiliği ile öne çıkmış, zor durumda olanlara son derece cömert yardımlarıyla geçimlerine katkı sağlamaya çalışmıştır.¹⁰⁴ Engin ilmi ve toplum içindeki saygınlığı dikkate alınarak getirildiği kadılık görevine uzun yıllar devam etmiş olmasına rağmen beş yüz dinar borçlu olarak vefat etmesi de yardımseverliği ile açıklanmıştır.¹⁰⁵

Sebte'de 508/1114 yılında katıldığı ve yaklaşık yedi yıl süren şûra meclisi üyeliği muhtemelen ilk resmi ve siyasî görevi olan Kādî 'Iyâz'ı niteleyecek en belirgin özellik "el-Kādî" vasfıdır. Çeyrek asra yakın bir süre, üç farklı bölgede sürdürdüğü kadılık görevi boyunca adil kararları ve suç işleyen yönetici bile olsa hiç kimseden çekinmeden doğru bildiğini uygulamadaki cesareti ön plana

¹⁰⁰ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, II, 75.

¹⁰¹ Ebû Abdullah, *et-Ta'rîf*, s. 3.

¹⁰² Ebû'l-Vefâ Burhânüddîn (İbn Ferhûn) İbrâhîm b. Ali, *ed-Dîbâcû'l-müzheb fi ma'rifeti a'yânî 'ulemâi'l-mezheb*, Thk. Muhammed el-Ahmedî Ebu'n-Nûr, Kahire, Dârü't-Türâs, ts., II, 52, 266-267; Şevvât, *el-Kādî 'Iyâz*, s. 36; Turâbî, *el-Kādî 'Iyâz*, s. 103-106. Ayrıca bk. Muhammed Rüstem, *Büyûtâtü'l-ilm ve'l-hadîs fi'l-Endelüs*, Beyrut, Dâr İbn Hazm, 2009, s. 87-92.

¹⁰³ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye* s. 198. Mervân b. Abdülmelik, Kādî 'Iyâz'ın ilk tahsil yıllarında kendisinden edebiyat öğrendiği hocasıdır. Hocası Sebte'ye geldiğinde Kādî 'Iyâz'a sorular sormuş, o da bu soruları cevaplamıştır. Engin edebiyat bilgisi ve güzel hitabetinden dolayı Sebte'de Cuma namazlarını kıldırma görevlendirilmiştir. Bk. *el-Gunye* s. 197.

¹⁰⁴ Ebû Abdullah, *et-Ta'rîf*, s. 4-5. Ayrıca bk. Muhammed b. Abdülkâdir es-Selâvî, "Sekâfetü'l-Kādî 'Iyâz ve istikâmetühû ve vera'uh", *Devretü'l-Kādî 'Iyâz*, I, 198-200.

¹⁰⁵ Abdülkebîr el-Medağrî, "el-Kādî 'Iyâz el-Muslihu'l-ictimâî", *Devretü'l-Kādî 'Iyâz*, II, 28-29.

çıkılmaktadır.¹⁰⁶ İki defa Sebte, bir defa da Gırnata ve Tâdlâ'da kadılık görevini deruhte etmiş olan Kādî 'Iyâz, Tâdlâ'ya Muvahhid hükümdarı Abdülmü'min b. Ali (ö. 558/1163) tarafından -bir nevi tecrit amaçlı- görevlendirilmiştir.¹⁰⁷ Onun Sebte ve Gırnata kadılıkları ise Murâbitlar dönemine denk gelmektedir.

Doğduğu ve büyüdüğü şehir olan Sebte'nin kadılık görevi 515/1121 yılında kendisine tevdi edilmiş, 531/1137 yılına kadar, aralıksız olarak on altı yıla yakın bir süre vazifesine devam etmiştir. Yargı görevindeki hassasiyeti yanında şehrin ihtiyaç duyduğu yapısal hizmetlere de katkı sağladığı belirtilen Kādî 'Iyâz'ın¹⁰⁸ bu davranışları toplumun her kesiminde ilgi uyandırmış ve kabul görmüştür.

Gırnata, Kādî 'Iyâz'ın Sebte'den sonra kadılık yaptığı ikinci şehirdir. Bu göreve atanmasında, Sebte kadılığı esnasında ortaya koyduğu âdil tutum ve yargıya intikal eden meselelere sunduğu hakkaniyetli çözümlerinin etkisi büyüktür.¹⁰⁹ Öğrencisi Abdurrahmân b. Ahmed'in (ö. 576/1180) tasvir ettiğine göre Gırnata, Kādî 'Iyâz'ın kadılık için şehre geldiği gün gibisini görmemiş, toplumun her kesiminden insanlar saygı ve hürmetini ifade etmek için onu karşılamaya gelmiştir.¹¹⁰ Meşhur ilim adamları ve fakihleri ile bilinen Endülüs'e Mağrib'den kadı atanması bilinen bir durum olmasa da¹¹¹ Kādî 'Iyâz'ın ilmî kapasitesi ve görev titizliği bu düşünceyi tersine çevirmiş gözükmektedir. Onun 531/1137 yılında başlayan Gırnata kadılığı bir buçuk yıl kadar sürmüş, verdiği tarafsız kararlardan rahatsız olan Emir Taşfîn b. Ali'nin (ö. 539/1145) arkadaşlarının baskısıyla 532/1138 yılında görevine son verilmiştir. Kadılık görevinden alındıktan sonra Sebte'ye geri dönen ve yedi yıla yakın bir süre kendisini tamamen ilme veren Kādî 'Iyâz, eserlerinin birçoğunu bu süre zarfında telif etmiştir.¹¹²

Murâbitlar'ı 515/1121 yılından itibaren ciddi şekilde tehdit eden dini-siyasî bir hareket olan Muvahhidler, 536/1141 yılında Sebte üzerine yürümüşler, Kādî

¹⁰⁶ Ebû Abdullah, **et-Ta'rif**, s. 10.

¹⁰⁷ İbn Haldûn, **el-İber**, VI, 307.

¹⁰⁸ Ebû Abdullah, **et-Ta'rif**, s. 10.

¹⁰⁹ Şevvât, **el-Kādî 'Iyâz**, s. 162.

¹¹⁰ Makkarî, **Ezhâru'r-riyâz**, III, 13.

¹¹¹ Şevvât, **el-Kādî 'Iyâz**, s. 163.

¹¹² Şevvât, **el-Kādî 'Iyâz**, s. 165. Ayrıca bk. Saîd Burkiba, "Mekânetü 'Iyâzi'l-ilmîyye", I, 41.

'Iyâz'ın öncülük ettiği savunmada başarılı olan Sebteliler, şehrin işgal edilmesine izin vermemişlerdir. Hatta Umerî'nin belirttiğine göre Kādî 'Iyâz tarafından yaptırılan sağlam surların bu savunmanın başarısında büyük rolü bulunmaktadır.¹¹³ Kādî 'Iyâz'ın Murâbit hükümdarı İbrâhîm b. Taşfîn (ö. 541/1147) tarafından 539/1144 yılında Sebte'ye ikinci defa kadı tayin edilmesinde Muvahhidler karşısındaki tutumunun etkili olduğu belirtilmiştir.¹¹⁴

Kādî 'Iyâz'ın kadılık yaptığı son yer Tâdlâ bölgesinin¹¹⁵ Dâÿ kasabasıdır. el-Makkarî, onun bu göreve getirildiği tarihi 541/1147 olarak kaydetmiştir.¹¹⁶ Konu hakkında yapılan değerlendirmelere göre Muvahhid yöneticileri, Sebte müdafaasında aldığı rol sebebiyle öfkeli oldukları Kādî 'Iyâz'ı beldesinden uzaklaştırmak amacıyla bu karara varmışlardır.¹¹⁷ İbn Ebi Zer'in belirttiğine göre 543/114 yılında Kādî 'Iyâz'ın girişimleriyle Muvahhidler'e karşı yeni bir mücadele başlatılmış, bu başarısız girişimin ardından Sebte surlarını yıktıran Abdülmü'min, Kādî 'Iyâz'ı da Merâkeş'te ikamete mecbur etmiştir.¹¹⁸

Kadılık görevindeki hassasiyeti, biyografisini anlatan her eserde özellikle vurgulanan Kādî 'Iyâz, ilim meclislerine ara vermeden devam etmiş ve kendi telif ettikleri başta olmak üzere birçok ilmî eseri okutmuştur. Öğrencisi Aburrahmân b. Ahmed'den aktarılan bilgi dikkate alındığında o, Gırnata kadılığı esnasında *eş-Şifâ* isimli eserini şehrin ileri gelenlerine ve talebelere bizzat okumuştur.¹¹⁹

Sosyal hayatında örnek bir kişi olduğu belirtilen Kādî 'Iyâz, Sebte şehrindeki şûra meclisi üyeliği ve farklı şehirlerdeki kadılık görevleri dikkate alındığında yaklaşık otuz yıl resmi vazife yürütmüş, bulunduğu coğrafyaya hâkim olan

¹¹³ Umerî, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, s. 59; Gökalp, "Kādî Iyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru", s. 25.

¹¹⁴ Umerî, *es-Siretü'n-Nebeviyye*, s. 60.

¹¹⁵ Yâkût el-Hamevî'nin belirttiğine göre Tâdlâ, Tilimsân yakınlarında dağlık bir yerdir. Bk. Hamevî, *Mu'cemü'l-büldân*, II, 5.

¹¹⁶ Makkarî, *Ezhâru'r-riyâz*, IV, s. 267.

¹¹⁷ İbn Haldûn, *el-İber*, VI, 307.

¹¹⁸ Ebü'l-Hasan (İbn Ebi Zer') Ali b. Abdullah el-Fâsî, *el-Enisü'l-mutrib bi ravdi'l-kurtâs*, Rabat, Dâru'l-Mansûr, 1972, s. 191.

¹¹⁹ Makkarî, *Ezhâru'r-riyâz*, III, 13.

Murâbitlar devletine gönülden bağlı kalmış ve desteklemiştir.¹²⁰ Ömrünün son yıllarında dini bir hareket olarak ortaya çıkan ve zamanla siyasî güç elde ederek devletleşen Muvahhidler'e ise inandığı esaslardan ötürü karşı çıkmış,¹²¹ doğup büyüdüğü ve hayatının neredeyse tamamını geçirdiği Sebte şehrini bu devletin birliklerine karşı müdafaa etmek için halkı organize etmiştir.¹²²

Oğlu Ebû Abdullah'ın "Muvahhid yönetimine girmeyi hemen kabul etmiştir"¹²³ ifadesi gerek Kādî 'Iyâz'ın fırsat bulduğunda ikinci kez Muvahhid yönetimine karşı Sebte halkının başında direniş göstermesi gerekse mezkûr idarenin kendisini sürgüne gönderip doğup büyüdüğü şehre gelmesine müsaade etmemesi dikkate alındığında şöyle açıklanmıştır: Ebû Abdullah, yaşadığı dönemin hâkim gücü Muvahhidler zamanında eserini telif ettiği için muhtemel tepkileri önlemek adına bu ifadeleri kullanmaya mecbur kalmıştır. Kādî 'Iyâz'ın biyografisine yer veren kaynakların da belirttiği gibi o, Muvahhid yönetimini tasvip ettiği için değil diğer şehirlerde uyguladıkları taşkınlıklardan ve yıkımlardan Sebte halkını koruma amacıyla en son çare olarak zahiren otoritelerini kabul etmiştir.¹²⁴ Abdülhâdî et-Tâzî'nin, onun siyasî birtakım hesaplardan ötürü karşı çıktığı Muvahhid yöneticilerine sonradan bağlılık gösterdiğini belirtmesi,¹²⁵ Kādî 'Iyâz'ın söz konusu mücadeledeki öncü konumu, iktidarı zora sokacak başka eylemlere girişmemesi için Sebte'den uzaklaştırılması hatta onun şehirden ayrılıp bir daha dönmemesini şart koşmaları¹²⁶ ve bu olayları anlatan tarih kaynaklarındaki bilgiler dikkate alındığında uzak bir ihtimal gözükmemektedir.¹²⁷

¹²⁰ Abdüsselâm el-İdgîrî, "Mevkîfû 'Iyâz mine'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn", **Devratü'l-Kādî 'Iyâz**, II, 204-209.

¹²¹ Abdülkerîm et-Tevâtî, "Safahât min târih Ebi'l-Fazl 'Iyâz", **Devratü'l-Kādî 'Iyâz**, I, 275, 292. Tevâtî, *eş-Şifa*'nın yazılma gerekçelerinden birinin Muvahhidlerin inançlarına karşı mücadele olduğunu belirtmiştir.

¹²² İbn Ebi Zer', **el-Enisü'l-mutrib**, s. 191. Ayrıca bk. İbn Haldûn, **el-İber**, VI, 307; Kandemir, "Kādî 'Iyâz", **DİA.**, XXIII, 116; Ceran, "Sebte", **DİA.**, XXXVI, 258.

¹²³ Ebû Abdullah, **et-Ta'rif**, s. 11-12.

¹²⁴ İbn Ebi Zer', **el-Enisü'l-mutrib**, s. 191. Ayrıca bk. İdgîrî, "Mevkîfû 'Iyâz mine'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn", II, 213. Ebû Bekir el-Kâdirî, "Nidâliyyetü'l-Kādî 'Iyâz ve difâ'uh 'an 'akîdetih ve mezhebih", **Devratü'l-Kādî 'Iyâz**, II, 236.

¹²⁵ Abdülhâdî et-Tâzî, "el-Kādî 'Iyâz beyne'l-ilm ve's-siyâse", **el-Menâhil**, Yıl 1980, Cilt VII, Sayı 19, s. 481.

¹²⁶ Sallâbî, **Târih devleteyi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn**, s. 226.

¹²⁷ Tâzî'nin görüşlerinin eleştirisi için bk. İdgîrî, "Mevkîfû 'Iyâz mine'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn", **Devratü'l-Kādî 'Iyâz**, II, 216. Ayrıca bk. Umerî, **es-Siretü'n-Nebeviyye**, s. 62. Onun *eş-Şifa*'yı Muvahhidlerin inançlarına karşı bir tür reddiye amaçlı telif ettiği kanaati de düşünülürse siyasî

Sonuç olarak Kādî 'Iyâz'ın sadece telif ve tedris ile meşgul olan bir ilim adamı olmadığını, yaşadığı toplumun sosyal, kültürel, siyasî hatta askeri sahalarında etkisi bulunan muteber bir kişiliğe sahip olduğunu söylemek mümkündür. Kadılık görevi esnasında şehirde bir takım imar faaliyetlerine girişmesi ve askeri bir durum söz konusu olduğunda en önde kumandanlık yapması, özellikle Murâbitlar devletinde kadıların konumu ve görev alanları hakkında yapılacak çalışmalara ışık tutması açısından önemlidir.

D. Vefatı

Mecburi ikamete tabi tutulduğu Merakeş¹²⁸ şehrinde hastalanan Kādî 'Iyâz, 544 yılının Cemâziyelâhir ayının dokuzuncu günü gece yarısı vefat etmiş (14 Ekim 1149), aynı şehirde bulunan Bâb-ı Îlân'da defnedilmiştir.¹²⁹ Turâbî'nin kaydettiğine göre vefat yeri hakkında sadece İbn Haldûn (ö. 808/1406) farklı bilgi vermiştir¹³⁰ ve bu bilgi de yanlıştır.¹³¹ Ramazan ayında vefat ettiğine dair ileri sürülen görüşlerin¹³² bir dayanağı bulunmamaktadır.¹³³

Kādî 'Iyâz'ın ölüm sebebine gelince, bu konuda farklı rivâyetler mevcuttur.¹³⁴ Bir Yahudi tarafından zehirlendiği,¹³⁵ Yahudi olduğu gerçeğiyle Mehdilik iddiasında bulunan Muvahhidler Devleti'nin kurucusu İbn Tûmert (ö. 524/1130) tarafından hamamda bulunduğu esnada öldürüldüğü, eserlerinin yakılması yönünde fetva verdiği için Gazâlî'nin bedduasına uğrayıp akabinde vefat ettiği bu konuda ortaya atılan iddialardandır. Tarihi gerçekler göz önünde bulundurulduğunda bu iddiaların asılsız olduğu anlaşılmaktadır. Zira Kādî 'Iyâz, İbn Tûmert'ten sonra

---

beklenti iddiasının tarihi gerçeklerle örtüşmediği belirtilmelidir. Bk. Tevâtî, "Safahât min târih Ebi'l-Fazl 'Iyâz", I, 275, 292

¹²⁸ Günümüzde Merakeş'te Kādî 'Iyâz'ın adını taşıyan bir üniversite bulunmaktadır. Ayrıca Merakeş'te medfûn yedi meşhur şahsiyet adına türbeler yapılmış ve "seb'atü ricâl" nitelemesi ile meşhur olmuştur. Bu şahsiyetlerden biri de Kādî 'Iyâz'dır. Bk. Muhammed Razûk, "Merakeş", **DİA.**, XXIX, 168.

¹²⁹ Ebû Abdullah, **et-Ta'rif**, s. 13.

¹³⁰ İbn Haldûn, **el-İber**, VI, 307. İbn Haldûn'un ifadesine göre Kādî 'Iyâz, Sebte'den uzaklaştırılmak için gönderildiği Tâdlâ'da vefat etmiştir.

¹³¹ Turâbî, **el-Kādî 'Iyâz**, s. 108.

¹³² İbn Hallikân, **Vefeyâtü'l-a'yân**, IV, 485.

¹³³ Turâbî, **el-Kādî 'Iyâz**, s. 107.

¹³⁴ Gökalp, "Kādî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru", s. 26.

¹³⁵ İbn Ferhûn, **ed-Dibâcü'l-müzheb**, II, 51.

yirmi, Gazzâlî'den sonra ise otuz dokuz yıl yaşamıştır. Bir Yahudi tarafından zehirlendiğine gelince, biyografisine yer veren temel kaynaklarda zikredilmeyen bu iddia hakkında muteber bir bilgi yoktur.¹³⁶ Nübâhî (ö. 792/1390), Endülüs'te kadılık yapan ilim adamlarının biyografilerine yer verdiği eserinde vatanlarından sürgün edilen iki Mâlikî kadısından İbnü'l-Arabî'nin zehirlenerek, Kādî 'Iyâz'ın ise boğularak öldürüldüğünü söyler.¹³⁷

Mecburi ikamete tabi tutulduğu Merakeş'te hastalığından dolayı vefat ettiği, hem aile fertlerinden biri tarafından ifade edildiği hem de biyografisine yer veren temel kaynaklarda başka bir sebep zikredilmediği için bu konudaki en doğru bilgi kabul edilmiştir.¹³⁸

III. KĀDĪ 'IYĀZ'IN İLMÎ ŞAHSİYETİ

Bu bölümde Kādî 'Iyâz'ın ilmî mesaisi hakkında bilgiler verilecektir. İlim yolunda ilk ders aldığı hocalar ve branşları öz bir şekilde serdedilecek daha sonra Endülüs'e gerçekleştirdiği yolculuğa değinilecektir. Hocalarının tanıtıldığı başlıkta ise *el-İlmâ*'da rivâyetine yer verdiği yirmi altı âlimin biyografisi kısaca zikredilecektir. Onun bulunduğu ilim meclislerine talebelerin yoğun teveccüh gösterdiği dikkate alındığında birçok öğrencisinin olduğu anlaşılır. Bu çalışmada bütün öğrencilerinden ziyade meşhur olanlara kısaca değinilmesi ve *el-İlmâ*'ın sonraki dönemlere intikalinde rolü olan yedi talebesi hakkında ayrıntıya yer verilmesi hedeflenmiştir. Gerek hocaları gerekse talebeleri tanıtılırken kronoloji esas alınmıştır. Bu başlık altında son olarak Kādî 'Iyâz'ın günümüze kadar ulaşan farklı ilim dallarındaki eserleri tanıtılacak ve bölümün kısa bir değerlendirmesi yapılacaktır.

A. İlk Tahsili

Kıvrak zekâsı, ince anlayışı, kuvvetli hafızası yanında ilme meraklılığı ile vasıflandırılan Kādî 'Iyâz, erken yaşlarından itibaren başladığı ilim yolculuğunda

¹³⁶ Abdülhayy b. Abdülkebîr el-Kettânî (ö. 1962), **Fihrisü'l-fehâris ve'l-esbât ve mu'cemü'l-me'âcim ve'l-meşyehâ ve'l-müselâât**, I-III, Thk. İhsân Abbâs, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982, II, 799-800.

¹³⁷ Nübâhî, **Tarîhu kudâti'l-Endelüs**, s. 95. وَقَالَ بَعْضُهُمْ: سُمِّ أَيْنَ الْعَرَبِيِّ، وَخُنِقَ الْيَحْصَبِيُّ.

¹³⁸ Turâbî, **el-Kādî 'Iyâz**, s.111.

ömrünün sonuna kadar kitaplardan ayrılmamış, ilmî tedrisata ara vermemiştir.¹³⁹ Sürekli ilim meclislerine katılmaya gayret gösterdiği gibi bu konuda hiçbir fırsatı kaçırmamış, bu özelliklerinden ötürü akranlarından farklı olarak devrin ileri gelen âlimlerinden biri kabul edilmiştir.¹⁴⁰

Yaşadığı dönemin yaygın uygulamasına bağlı olarak Kādî 'Iyâz, ilk tahsiline dokuz yaşına gelmeden Kur'ân-ı Kerîm'i ezberleyerek başlamıştır.¹⁴¹ Daha sonra Muhammed b. Abdullah el-Mevrûî el-Mukri' (ö. 500/1107)¹⁴² ve Abdullah b. İdrîs el-Mukri' (ö. 515/1121)¹⁴³ gibi devrin önde gelen kıraât âlimlerinden ders almış, bu alanda telif edilen temel eserleri okuyarak hocalarının nezaretinde birçok kez hatim yapmıştır. Akabinde Arap dili ve edebiyatı sahasında Sebte nahiv bilginlerinin ustası Ebû Ali Hasan b. Ali en-Nahvî (ö. 501/1108)¹⁴⁴ ve Halef b. Yûsuf en-Nahvî'ye (ö. 532/1138)¹⁴⁵ talebelik yaparak bilgi birikimini artırmış ve bu alanda kanaat sahibi olanlardan kabul edilmiştir.¹⁴⁶

Akâid, kelâm, usûl, münâzara ilimlerindeki bilgisini artırmak amacıyla, Arap dili ve edebiyatı alanındaki şöhreti yanında usûl ve akâid ilimlerinde de otorite kabul edilen Muhammed b. Ömer b. Katarî (ö. 501/1108),¹⁴⁷ uzun yıllar usûl ve kelâm alanında Sebte'de dersler veren Abdurrahmân b. Muhammed el-Me'âfirî (ö. 502/1108)¹⁴⁸ ve Eş'arî kelamcısı Abdülğâlib b. Yûsuf es-Sâlimî'den (ö. 516/1122)¹⁴⁹ dersler almıştır.

¹³⁹ Ebû Abdullah, **et-Ta'rîf**, s. 4-5; İbn Beşküvâl, **es-Sıla**, II, 74-75; Şevvât, **el-Kādî 'Iyâz**, s. 67. Ayrıca bk. Ebû'l-Felâh Abdülhay b. Ahmed (İbnü'l-İmâd) el-Hanbelî, **Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb**, I-X, Thk. Mahmûd el-Arnaût, Dımaşk, Dâr İbn Kesîr, 1986, VI, 226.

¹⁴⁰ Ebû Abdullah, **et-Ta'rîf**, s. 4.

¹⁴¹ Saîd Burkiba, "Mekânetü 'Iyâzi'l-'ilmiyye", I, 34. Hâfiz Zehebî'nin, Kādî 'Iyâz için söylediği "Erken yaşlarda ilim ile meşgul olmadı" (**Siyer**, XX, 213) sözü tenkide uğramış, Sebte'nin ilim adamları için taşıdığı önem göz ardı edilerek ileri sürülen bir görüş olarak değerlendirilmiştir. Şevvât, **el-Kādî 'Iyâz**, s. 72.

¹⁴² Kādî 'Iyâz, **el-Gunye** s. 90.

¹⁴³ Kādî 'Iyâz, **el-Gunye** s. 157-158.

¹⁴⁴ Kādî 'Iyâz, **el-Gunye** s. 141.

¹⁴⁵ Kādî 'Iyâz, **el-Gunye** s. 149-150.

¹⁴⁶ Kültür tarihçisi ve devlet adamı Vezir Ebû'l-Hasan Cemâlüddîn Ali b. Yûsuf el-Kıfî (ö. 646/1248), Arap dili ve edebiyatı alanında çalışmış müellifler hakkında telif ettiği **İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâi'n-nühât** isimli eserinde Kādî 'Iyâz'ın biyografisine yer vermiştir. Kıfî, **İnbâhü'r-ruvât**, Thk. Muhammed Ebû'l-Fazl İbrâhîm, Kahire-Beyrut, Dârü'l-Fiki'l-'Arabî, 1986, II, 363-364.

¹⁴⁷ Kādî 'Iyâz, **el-Gunye** s. 76.

¹⁴⁸ Kādî 'Iyâz, **el-Gunye** s. 165.

Kādî 'Iyâz'ın hadis ilimleriyle ilgili birikiminin temelinde Sebte âlimlerinin önderi Muhammed b. İsâ et-Temîmî'ye (ö. 505/1111)¹⁵⁰ talebeliği vardır. Bunun dışında hadis ilminde engin bilgiye sahip Muhammed b. Ali eş-Şâtıbî (ö. 500/1106),¹⁵¹ Zâhirî fakihi ve hadis âlimi Ahmed b. Tâhir el-Ensârî (ö. 520/1126)¹⁵² ve bunlar dışında başka hocalardan tahsil ettiği hadis ilimleri, Kādî 'Iyâz'ın isminin ön plana çıktığı asıl ilim sahasıdır.

Fıkıh ilmi yanında hendese, matematik ve ferâiz ilimlerinde de engin bilgisi olan Hasan b. Abdüla'lâ el-Kelâ'î (ö. 505/1111)¹⁵³, fıkıh ve usûl-i fıkıh âlimi Muhammed b. Dâvûd el-Kal'î (ö. 525/1131)¹⁵⁴ ve Mâlikî fakihi Abdullah b. Ahmed el-Ezdî (ö. 537/1143)¹⁵⁵ Kādî 'Iyâz'ın Sebte'de ilk tahsil döneminde ders aldığı fıkıh ve usûl-i fıkıh hocalarıdır.

Mağrib'te ilmî birikimini böylece dönemin önde gelen âlimlerine talebelik yaparak geliştiren Kādî 'Iyâz için en çok kullanılan vasıflardan biri de “Mağrib'in âlimi” ifadesi olmuştur. O, bulunduğu coğrafyada dönemin en büyük hadisçisi olmasıyla ün kazandığı gibi fıkıh, dil, edebiyat, tabakât ve tarih alanlarında bıraktığı eserler onun çok yönlü bir ilim adamı olduğunu ortaya koymaktadır.

B. Endülüs'e Yolculuğu

Sebte'de başladığı ilim hayatına Endülüs'te devam etmek isteyen Kādî 'Iyâz, 17 Cemâziyelevvel 507 (28 Ekim 1113) tarihinde Kurtuba'ya gitmiş, 7 Cemâziyelâhir 508 (7 Kasım 1114) tarihine kadar Gırnata, İşbîliye, Mürsiye ve Meriye şehirlerinde dönemin meşhur ilim adamlarından dersler almıştır. Onun bu yolculuğunda ulaşmak istediği asıl hedefin öğrendiği ilimlere dair devrin önde gelen âlimlerinden icâzet almak ve rivâyetlerini mukâbele etmek olduğu belirtilmiştir. Zira o daha Sebte'den ayrılmadan önce İslâmî ilimlerde bilinen bir âlimdir. Hatta hocası

---

¹⁴⁹ Kādî 'Iyâz, **el-Gunye** s. 169.

¹⁵⁰ Kādî 'Iyâz, **el-Gunye** s. 27-32.

¹⁵¹ Kādî 'Iyâz, **el-Gunye** s. 92-94.

¹⁵² Kādî 'Iyâz, **el-Gunye** s. 118.

¹⁵³ Kādî 'Iyâz, **el-Gunye** s. 140.

¹⁵⁴ Kādî 'Iyâz, **el-Gunye** s. 64.

¹⁵⁵ Kādî 'Iyâz, **el-Gunye** s. 154-155.

Ebû Hüseyin Sirâc b. Abdülmelik el-Emevî'ye (ö. 508/1114) göre Endüslüs'te ziyaret etmek istediği hocalardan bazıları ona talebelik yapacak durumdadır.¹⁵⁶

Kādî 'Iyâz'ın Murâbitlar Devleti'ni desteklediğini ifade etmiştik. Hükümdar Ali b. Taşfîn (ö. 537/1143) onun Endülüs yolculuğuyla yakından ilgilenmiş ve ihtiyaçlarını karşılamaları konusunda Kurtuba'daki idarecilere mektup yazmıştır.¹⁵⁷ On üç aylık süre içerisinde otuz altı hocadan ilim tahsil etmiş,¹⁵⁸ genel meclislere katıldığı gibi âlimlerin daveti üzerine evlerinde de bazı eserleri kendilerine özel olarak okumuştur.¹⁵⁹ Saygı duyduğu ve *el-İlmâ*'da en çok rivâyetine yer verdiği hocası Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed es-Sadeffî'den (ö. 514/1120) ders almak için Mürsiye'ye gitmiştir. Ne var ki Sadeffî bu sıralarda kendisine teklif edilen kadılık görevini kabul etmemek için saklanmakta ve ders vermemektedir. Kadılık teklifinden vazgeçilmesi üzerine tekrar ders vermeye devam eden Sadeffî, ortaya çıkmasının mümkün olmaması durumunda Kādî 'Iyâz'ın isteğini ve yolculuğunu karşılıksız bırakmamak için özel bir yer tayin edip onunla buluşmayı düşündüğünü söylemesi,¹⁶⁰ onun nezdinde öğrencisinin seçkin konumunu gösterir. 508/1114 yılında Sebte'ye döndüğünde sadece engin bilgi sahibi âlimlerin kabul edildiği *Müdevvene* münazaralarına davet edilen Kādî 'Iyâz, kısa bir süre sonra da şehrin şûra meclisi üyeliğine getirilmiştir.¹⁶¹

C. Hocaları

Kādî 'Iyâz, gerek doğup büyüdüğü Sebte gerekse ilim yolculuğu ve kadılık görevi yaptığı Endülüs'te dönemin önde gelen ilim adamlarından ilim tahsil etmiş, hocalarından yüz kadarının biyografisine yer verdiği eseri *el-Gunye*'de çeşitli ilim dallarına ait eserleri hangi tahammül yolu ile hangi hocadan aldığını belirtmiştir. Kendi hocaları için yapmış olduğu bu fihrist çalışması, ilmî hayatı için ilk elden bilgi

¹⁵⁶ Ebû Abdullah *et-Ta'rîfs*. 106.

¹⁵⁷ Feth b. Hâkân el-Kaysî, *Kalâ'idü'l-ikyân fî mehâsini'l-a'yân*, I-II, Thk. Hüseyin Yusuf, Zerkâ, Mektebetü'l-Menâr, 1989, I, 328.

¹⁵⁸ Şevvât, *el-Kādî 'Iyâz*, s. 76.

¹⁵⁹ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye* s. 48, 59.

¹⁶⁰ Ebû Abdullah *et-Ta'rîfs*. 8.

¹⁶¹ Ebû Abdullah *et-Ta'rîfs*. 10.

sağlaması yanında dönemin kültürel yapısını ve doğu-batı İslâm dünyası arasındaki bilgi naklini göstermesi açısından önem arz etmektedir.¹⁶²

el-Gunye'nin sonunda “bunlar ilim tahsil ettiğimiz yüz hocamızın terceme-i hâlidir”¹⁶³ ifadesi bulunsa da mevcut nüshalarda doksan sekiz biyografi yer alır. Kādî 'Iyâz'ın biyografisine yer veren en erken kaynaklardan *et-Ta'rîf bi'l-Kādî 'Iyâz*'da oğlu Ebû Abdullah (ö. 575/1179), doksan yedi hocasının ismini alfabetik olarak zikretmiş ve çoğu zaman bir cümleyi aşmayacak kısa bilgiler vermiştir.¹⁶⁴ Şevvât ise Kādî 'Iyâz'ın hocalarını tanıtırken hangi ilim merkezlerinden istifade ettiğini göstermesi bakımından bölge merkezli üçlü bir tasnif yapmaktadır.¹⁶⁵ Buna göre o, Sebte'deki hocalarından kırk iki, Endülüs'teki hocalarından otuz beş, görüşmediği halde kendisine icâzet veren hocalarından yirmi dört ismi belirtmiş ve her birini kısaca tanıtmıştır.¹⁶⁶ Bu çalışmada Şevvât'ın üçlü taksimi esas alınmış, bütün hocalarından ziyade araştırma konusu olan *el-İlmâ'* isimli eserinde rivâyet aktardığı âlimlerin tanıtılması amaçlanmıştır. Buna göre önce ilim hayatına başladığı ve uzun yıllar devam ettiği Sebte şehrindeki hocalarının, akabinde yolculuk yaptığı Endülüs'te ders aldığı ilim adamlarının ve nihayetinde karşılaşmadığı halde kendisine icâzet veren âlimlerin kısa biyografileri kronolojik olarak serdedilecektir.

1. Sebte'de İlim Tahsil Ettiği Hocaları

Kādî 'Iyâz, ilim tahsiline doğduğu Sebte'de dönemin yaygın uygulaması olan Kur'ân-ı Kerîm hıfzı ile başlamıştır. Akabinde diğer ilim dallarında dönemin meşhur âlimlerinden ilim tahsil etmiş, büyük ölçüde ilmi birikimini Sebte'de elde etmiştir. Onun *el-İlmâ'*da rivâyetine yer verdiği sekiz Sebteli hocasının terceme-i halleri kronolojik olarak şöyledir:

¹⁶² Örnek olarak bk. Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 153.

¹⁶³ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye* s. 227. Endülüs'te ilim tahsil ettiği birçok ilim adamının hocası konumunda olan İbn Abdilber en-Nemerî'yi (ö. 463/1071) Kādî 'Iyâz'ın hocaları arasında zikreden Öztoprak'ın kanaati, 'Iyâz'ın ihtilafsız doğum tarihi olan 476/1083 yılı dikkate alındığında mümkün gözükmemektedir. Ayrıca bu bilgiyi destekleyecek bir veri de bulunamamıştır. Bk. Mustafa Öztoprak, **Farklı Yönleriyle Endülüs Hadisçiliği**, y.y., Gece Kitaplığı, 2015, s. 79.

¹⁶⁴ Ebû Abdullah, *et-Ta'rîf*, s. 119-133.

¹⁶⁵ Hüseyin Şevvât, **Menhecîyyetü fıkhi'l-hadîs 'inde'l-Kādî 'Iyâz fî İkmâli'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim**, Riyad, Dâr İbn Affân, 1993, s. 139.

¹⁶⁶ Şevvât, *el-Kādî 'Iyâz*, s. 85-117. Ayrıca bk. Bk. Gökalp, “Kādî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru”, s. 27.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Katarî ez-Zübeydî en-Nahvî (ö. 501/1107):¹⁶⁷ Çok yönlü bir âlim olan ez-Zübeydî, Arap dili sahasında uzmandır. Aslen İşbîliye'den (Sevilla) olup daha sonra Sebte'ye yerleşmiştir. Hicaz, Irak, Şam ve Mısır gibi zamanın önemli ilim merkezlerine yolculuklar yapmış ve Sûr şehrinde Hatîb el-Bağdâdî'den (ö. 463/1071) ders almıştır. Kādî 'Iyâz, Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Mü'tenef fi tekmileti'l-mu'telif ve'l-muhtelif*'i ile *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh* isimli eserlerini Zübeydî'den dinlemiştir.

Ebû Ali Hasan b. Ali b. Tarîf en-Nahvî et-Tâhertî (ö. 501/1107):¹⁶⁸ Kādî 'Iyâz'ın "Beldemizin meşhur nahiv bilgini" diye nitelediği Tâhertî, dil ve edebiyat konusunda uzman olup "Sebte'de bütün ömrü boyunca nahiv dersleri okutmuştur." Dil ve edebiyat alanına ait on kadar eseri Tâhertî'den okuyan 'Iyâz, hadis ilminin meşhur iki eseri olan Hâkim en-Nisâbûrî'nin *Ulûmü'l-hadîs*'i ile İbn Fûrek'in (ö. 406/1015) *Müşkilü'l-hadîs*'ini de yine ondan talim etmiştir.

Ebû Abdullah Muhammed b. İsâ et-Temîmî (ö. 505/1111):¹⁶⁹ Fakîh kimliği ile tanınan Temîmî, *el-Gunye*'de ilk biyografi olarak yer almıştır. Talebesi 'Iyâz'ın ifadesi ile "Sebte'deki en önemli ilim adamlarından ve fakihlerin öncülerindendir." Sebte'de altı yıl kadılık yaptıktan sonra görevinden ayrılmış, bir süre de Fas'ta kadılık görevini sürdürmüştür. Onun icra ettiği *el-Müdevvene* ve *el-Muvatta* münazaralarına çoğu kez katıldığını belirten Kādî 'Iyâz, Temîmî'den bütün rivâyetlerinin icazetini almış, gerek kırâat gerekse semâ' yöntemleri ile icazetini aldığı on altı eseri *el-Gunye*'de zikretmiştir. Ebû Süleyman el-Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Şerhu ğarîbi'l-hadîs*'i, Hâkim en-Nisâbûrî'nin *Ulûmü'l-hadîs*'i ve Nesâî'nin (ö. 303/915) *Kitâbü'd-Duaîfâ ve'l-metrûkîn*'i bu eserler arasındadır.¹⁷⁰

Ebû İshâk İbrâhîm b. Ca'fer el-Levâtî (ö. 513/1119):¹⁷¹ Fıkıh alanında yetkin olan Levâtî, İbnü'l-Fâsî diye meşhur olmuştur. Sebte kadılarının kâtipliğini yapmış, şehrin kadılık görevi teklif edildiğinde kabul etmemiştir. Kādî 'Iyâz, uzun yıllar ders aldığı Levâtî'den *Muvatta*'ın Yahya b. Yahya el-Leysî (ö. 234/849)

¹⁶⁷ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 76-79.

¹⁶⁸ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 141-142.

¹⁶⁹ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 27-46; Ebû Abdullah *et-Ta'rîfs*. 123; Makkarî, *Ezhâru'r-riyâz*, III, 159.

¹⁷⁰ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 29-43.

¹⁷¹ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 119-123.

rivâyetini, Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm'ın (ö. 224/838) *Garîbü'l-hadîs*'ini, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) *Mulahhasu'l-Muvatta*'ını kırâat yoluyla almıştır.

Abdurrahmân b. Muhammed el-Kitâmî (ö. 515/1121):¹⁷² Fakih kimliğiyle öne çıkan Kitâmî, İbnü'l-'Acûz diye tanınmıştır. Sebte'de fıkıh dersleri vermiş, Mağrib ve Endülüs'ün farklı bölgelerinde kadılık yapmıştır.

Ebû İmrân Mûsâ b. Abdurrahmân b. Ebû Telfid eş-Şâtibî (ö. 517/1123):¹⁷³ Fıkıh ilminde engin bilgiye sahip olan Ebû İmrân aynı zamanda İbn Abdilber'in (ö. 463/1071) kitapları ve rivâyetlerini en iyi bilenlerdendir. Kādî 'Iyâz'a kendi el yazısı ile bütün rivâyetlerinin icâzetini vermiştir. Ebû İmrân ile Sebte'de karşılaştığını belirten Kādî 'Iyâz, İbn Abdilber'in *et-Tekassî* isimli eserinin tamamını ondan dinlemiştir. Aynı müellifin bir diğer eseri olan *Kitâbü's-Sahâbe*'yi ise münâvele yolu ile tahammül etmiştir.

Ebü'l-Esbağ İsâ b. Muhammed ez-Zührî (ö. 530/1136):¹⁷⁴ Endülüs'ün batısında bulunan Şenterîn (Santarem) şehrinde olup daha sonra Mağrib'in kuzey batısında bulunan Selâ şehrine yerleşmiştir. Bu bölgelerde özellikle dil ve edebiyat alanında dersler veren Zühri ile Sebte'de birçok kez karşılaştığını belirten Kādî 'Iyâz, Ebü'l-Velfid el-Bâcî'nin çoğu eserini münâvele yoluyla bu hocasından almıştır.

Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed er-Rebe'î el-Makdîsî (ö. 531/1136):¹⁷⁵ Ticaretle meşgul olan Rebe'î, Hatîb el-Bağdâdî, Ebû İshâk eş-Şîrâzî (ö. 476/1083) ve Ebü'l-Feth Nasr b. İbrâhîm el-Makdîsî (ö. 490/1096) gibi dönemin meşhur ilim adamlarının icâzetine sahipti. Kādî 'Iyâz, Rebe'î ile Sebte'ye geldiğinde karşılaşmış ve isimleri belirtilen üç ilim adamının kitap ve rivâyetlerinin tamamının icâzetini almıştır. Ebü'l-Feth Nasr b. İbrâhîm tarîki ile icâzetini elde ettiği eserler arasında Dârekutnî'nin (ö. 385/995) *Sünen*'i de bulunmaktadır.

¹⁷² Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 168-169.

¹⁷³ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 195-197.

¹⁷⁴ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 183-186; Ebû Abdullah, *et-Ta'rîf*, s. 130.

¹⁷⁵ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 181-183; Ebû Abdullah, *et-Ta'rîf*, s. 130; Gökalp, "Kādî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru", s. 29.

2. Endülüs'te İlim Tahsil Ettiği Hocaları

Devrin önde gelen bilginlerinden ilim tahsil etmek için 507/1113 yılında Endülüs'e yolculuk yapan Kādî 'Iyâz, iki yıla yakın süren yolculuğu sırasında özellikle hadis ilmindeki birikimini artırmış, Mürsiye ve Kurtuba'da karşılaştığı âlimlerden istifade etmiştir. Onun *el-İlmâ*'da rivâyetine yer verdiği Endülüslü on üç hocasının kısa biyografisi kronolojik olarak şöyledir:

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali b. Hamdîn (ö. 508/1114):¹⁷⁶ Döneminde Endülüs âlimlerinin önde gelenlerinden olan İbn Hamdîn, fıkıh ve edebiyat alanlarında meşhur olmuş, yirmi yıla yakın Kurtuba'da Kādî'l-cemâa (Başkadi) görevini yürütmüştür. Kādî 'Iyâz bu hocasıyla 507/1113 yılında Kurtuba'da karşılaşmış, *Muvatta*'ın Yahya b. Yahya el-Leysî rivâyetini kırâat yoluyla tahammül etmiş, Ebû Hâmid el-Gazzâlî'ye (ö. 505/1111) reddiye içeren risâlelerinden bazılarını dinlemiştir. Gazzâlî'nin kitaplarının yakılması ile ilgili fetvayı veren de İbn Hamdîn'dir.¹⁷⁷

Ebû'l-Hüseyin Sirâc b. Abdülmelik el-Enevî (ö. 508/1114):¹⁷⁸ Arap dili ve edebiyatında mütehasıs olan Sirâc b. Abdülmelik, yaşantısıyla da toplumda örnek biri olarak değerlendirilmiştir. Kādî 'Iyâz, Kurtuba'da karşılaştığı hocasının kendisine özel vakit ayırdığını, aralarında nesir ve şiir üslubuyla yazışmalar olduğunu, bütün rivâyetlerine dair kendisine icâzet verdiğini belirtmiş, Hattâbî'nin *Garîbü'l-hadîs* isimli eserini semâ ve kırâat yoluyla Sirâc b. Abdülmelik'ten tahammül ettiğini kaydetmiştir.

Ebû Abdullah Ahmed b. Muhammed b. Galbûn el-Havlânî (ö. 508/1114):¹⁷⁹ Dönemin önde gelen ilim adamlarına hocalık yapan Havlânî, İşbiliye'den olup Kādî 'Iyâz kendisi ile burada karşılaşmış, ilim tahsil etmiş ve bütün rivâyetlerinin icâzetini elde etmiştir.

¹⁷⁶ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 46.

¹⁷⁷ Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah (İbnü'l-Ebbâr) el-Kudâî, *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2011, III, 331.

¹⁷⁸ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 201-205; Makkarî, *Ezhâru'r-riyâz*, III, s. 160.

¹⁷⁹ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 106

Ebû'l-Velîd Hişâm b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 509/1115):¹⁸⁰ İbnü'l-'Avvâd diye meşhurdur. Kurtuba'nın önde gelen fakîh ve muhaddislerinden olup örnek yaşantısından ötürü kadılık görevi teklif edildiği fakat bunu kabul etmediği kaydedilmiştir. Endülüslü muhaddis İbn Abdilber en-Nemerî'nin *et-Temhîd* ve *el-İstizkâr* isimli iki ayrı *Muvatta'* şerhini bir araya getirmeyi planladığı çalışmayı tamamlayamadan vefat etmiştir. Kādî 'Iyâz, hocası Hişâm b. Ahmed'in evinde Ebû Dâvûd es-Sicistânî'nin (ö. 275/889) *Musannef (Sünen)* ve *el-Merâsîl*'ini okumuş, *et-Teferrüd* isimli eserini ise dinlemiştir.

Ebû'l-Kâsım Halef b. İbrâhîm et-Temîmî (ö. 511/1117):¹⁸¹ İbnü'n-Nehhâs ve İbnü'l-Hassâr diye anılan et-Temîmî, Kurtuba kırâat âlimlerinin önderi kabul edilmiştir. Güçlü sesi ve etkileyici hitabetiyle aynı şehirde hatiplik görevinde bulunan İbnü'n-Nehhâs, öğrencisi Kādî 'Iyâz'a kendi evinde kırâat ve tefsir ilmi ile ilgili eserleri okutmuştur.

Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed es-Sadeî (ö. 514/1120):¹⁸² İbn Sükkere lakabıyla tanınmakta olup aslen Sarakusta'dandır. Endülüslü ilim adamlarından ders alarak ilim hayatına başlayan Sadeî, 1 Muharrem 481'de (27 Mart 1088) Endülüs'den ayrılarak dönemin önemli ilim merkezlerine on yıl süren ilmî seyahatler gerçekleştirmiş ve birçok âlimden faydalanmıştır. Daha sonra Endülüs'e dönmüş (Safer 490/Şubat 1097) ve Mürsiye şehrine yerleşmiştir. Tayin edildiği Mürsiye kadılığı görevinden kendi isteği ile ayrılmış, 508/1114 yılında İşbîliye kadılığı teklif edilmiş ise de Sadeî bu teklifi kabul etmemiştir. Hayatının bundan sonraki döneminde ders okutan ve ilimle meşgul olan Sadeî'nin eserleri hakkında bilgi bulunmamaktadır.¹⁸³

Kādî 'Iyâz, hocası Sadeî'den "Karşılaştığımız ilim adamlarının en yücesi" ifadesi ile övgüyle bahsetmekte ve kendisine talebelik yapmak amacıyla 508/1114 yılında Endülüs'e geçtiğini belirtmektedir. O, pek çok eseri okuyarak Sadeî'den

¹⁸⁰ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 217-219.

¹⁸¹ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 147-148.

¹⁸² Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 129-138; Ebû Abdullah, *et-Ta'rif*, s. 121. Sadeî'nin biyografisi ile ilgili müstakil bir çalışma için bk. Muhammed Rüstem, *el-Hâfîzu'r-rahhâle Ebû Ali es-Sadeî el-Endelüsî ve cühûdühü fî hîdmeti'l-hadîsi'n-Nebevî*, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2011.

¹⁸³ Tayyar Altıkulaç, "Ebû Ali es-Sadeî", *DİA.*, XX, s. 93; Turâbî, *el-Kādî 'Iyâz*, 126-131.

icâzet almış, bu eserlerden yirmi altısının ismini *Fihrist*'inde kaydetmiştir.¹⁸⁴ Ayrıca Sadeffî'nin iki yüz kadar hocasını tanıtan *el-Mu'cem* isimli bir çalışmasının bulunduğunu zikretse de eserin günümüze ulaştığı bilinmemektedir.¹⁸⁵ İbnü'l-Ebbâr el-Kudâtî'nin (ö. 658/1260) *el-Mu'cem fî ashâbi'l-Kādî'l-İmâm Ebî Ali es-Sadeffî* ismiyle kaleme aldığı telifte Sadeffî'nin üç yüz on beş öğrencisinin biyografisi bulunmaktadır. Kādî 'Iyâz'ın hayatında etkisi en çok hissedilen hocası olarak değerlendirilen Sadeffî, Müslümanlarla Fransızlar arasında meydana gelen bir savaşta şehit olmuştur.¹⁸⁶

Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. Attâb el-Cüzâmî (ö. 520/1126):¹⁸⁷ Fakîh kimliği ön plana çıksa da çok yönlü bir âlim olduğu ifade edilen İbn Attâb, âlî isnada sahip olduğu için zamanın en çok rihle yapılan şahsiyetlerinden kabul edilir.¹⁸⁸ Kādî 'Iyâz, Kurtuba'ya geçtiğinde İbn Attâb'dan ilim tahsil etmiş ve isimlerini zikrettiği yirmiye yakın eseri kıraât ve semâ yöntemleri ile öğrenmiş ve icâzetini almıştır. Endülüslü tarihçi ve edip Ebü'l-Velîd İbnü'l-Faradî'nin (ö. 403/1013) *Tabakâtu 'ulemâi'l-Endelüs* isimli eserini münâvele yöntemi ile talim etmiştir.

Ebû Bahr Süfyân b. el-'Âs el-Esedî (ö. 520/1126):¹⁸⁹ Kādî 'Iyâz'ın Kurtuba'da karşılaştığı hocası Ebû Bahr, dönemin Endülüs'teki önde gelen muhaddislerinden kabul edilir.¹⁹⁰ Kādî 'Iyâz, "çok yönlü, mutkin ve birçok eserin rivâyet hakkına sahipti" diye nitelediği hocasının bütün rivâyetlerinin icâzetine sahiptir. *Muvatta'* ve *Sahîh-i Müslim*'i kırâat, İbn Adî el-Cürçânî'nin (ö. 365/976) *Şüyûhu'l-Buhârî* isimli eserini ise semâ yoluyla Ebû Bahr'dan tahammül etmiştir.

¹⁸⁴ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 131-136.

¹⁸⁵ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 130.

¹⁸⁶ Turâbî, *el-Kādî 'Iyâz*, 130.

¹⁸⁷ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 162-165; Ebû Abdullah, *et-Ta'rîf*, s. 128.

¹⁸⁸ Şevvât, *Menhecîyyetü fîkhi'l-hadîs* s. 143.

¹⁸⁹ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 205-209. Ebû Bahr el-Esedî'nin müstakil biyografisi için bk. Muhammed Rüstem, *Muhaddisü Kurtuba el-Hâfız Ebû Bahr Süfyân İbnü'l-'Âs el-Esedî ve cühûdühü fî neşri'l-hadîs fi'l-Endelüs*, Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2013.

¹⁹⁰ Şevvât, *el-Kādî 'Iyâz*, s. 101.

Ebû Âmir Muhammed b. Ahmed b. İsmâil et-Tuleytulî (523/1129):¹⁹¹ “Hadis ilminden anlayan bir âlimdi” diye nitelenen Ebû Âmir, aynı zamanda Kādî ‘Iyâz’dan hadis yazarlar arasındadır. Hâkim’in *Ulûmü’l-hadîs*’ini dinlediği hocalarından biri de Ebû Âmir’dir.

Ebû Muhammed Abdullâh b. Muhammed el-Huşenî (ö. 526/1132):¹⁹² Tefsir ve fıkıh ilimlerinde otorite olan Huşenî, doğu Endülüs Malikî fakihlerin üstadı diye nitelendirilmiştir. Kādî ‘Iyâz, Mürsiye şehrinde karşılaştığı bu hocasından *Sahîh-i Müslim* ve *Mulahhasu’l-Muvatta*’ı kıraat yoluyla, Ebû Abdullah Muhammed b. Selâme el-Kudâî’nin (ö. 454/1062) *Şihâbü’l-ahbâr* isimli eserini de semâ yoluyla talim etmiştir.

Ebü’l-Kâsım Ahmed b. Bakî (ö. 532/1138):¹⁹³ Kurtuba’da ilmiye sınıfından bir aileye mensup olup fıkıhçı kimliği ile öne çıkmıştır. Yaşadığı şehrin kadılık görevi teklif edilmiş fakat o kabul etmemiştir. Kādî ‘Iyâz, Endülüslü muhaddis Bakî b. Mahled’in (ö. 276/889) *Müsned*’ini bu hocasından semâ yoluyla öğrenmiştir.

Ebü’l-Hasan Yûnus b. Muhammed b. Muğîs (ö. 532/1138):¹⁹⁴ İbnü’s-Saffâr olarak bilinmektedir. Kurtuba’nın önde gelen ilim adamlarından olup çok yönlü bir âlimdir. Kādî ‘Iyâz, bu hocasının meclislerine uzun süre katıldığını ve kendisinden çokça istifade ettiğini belirtmiştir.

Ebü Bekir İbnü’l-Arabî (ö. 543/1148):¹⁹⁵ Endülüs’ün önde gelen Mâlikî fakihlerinden olup çok yönlü bir âlimdir. İşbiliye’de başlayan tahsil hayatına 485/1092 yılında yaklaşık on yıl sürecek ilim yolculuğu ile devam etmiştir. Doğu İslâm dünyasının önemli ilim merkezlerini kapsayan bu yolculuk ilmî birikiminde etkili olmuş ve Endülüs’te büyük itibar kazanmasını sağlamıştır. Çeşitli şehirlere uğrayarak birçok hocadan ilim tahsil ettiği için değişik ilim dallarında yüze yakın hocasının ismi kaydedilmiş olan İbnü’l-Arabî’nin elli civarında eseri vardır.¹⁹⁶ Kādî ‘Iyâz, Dârekutnî’nin *el-Mu’telif ve’l-muhtelif* isimli eserini Sebte’de münâvele tariki

¹⁹¹ Kādî ‘Iyâz, *el-Gunye*, s. 72- 75.

¹⁹² Kādî ‘Iyâz, *el-Gunye*, s. 153-154.

¹⁹³ Kādî ‘Iyâz, *el-Gunye*, s. 97-99.

¹⁹⁴ Kādî ‘Iyâz, *el-Gunye*, s. 224-226.

¹⁹⁵ Kādî ‘Iyâz, *el-Gunye*, s. 66-72.

¹⁹⁶ Ahmet Baltacı, “İbnü’l-Arabî”, *DİA.*, XX, s. 488-489.

ile İbnü'l-Arabî'den talim etmiştir. İsbiliye ve Kurtuba şehirlerinde de karşılaştığı hocasının bütün rivâyetlerinin icâzetine sahiptir.

3. Görüşmediği Halde Kendisine İcâzet Veren Hocaları

Gerek doğduğu, büyüdüğü ve uzun süre kadılık görevinde bulunduğu şehir Sebte gerekse ilim için yolculuk yaptığı Endülüs'te dönemin meşhur âlimlerinden istifade eden Kādî 'Iyâz, görüşmediği ilim ehlinde mektupla icâzetlerini talep etmiştir. Meşhur olduğu ve ilmi yeterliliğine güvenildiği için talebi olmadan kendisine icâzet verenler ile birlikte toplam yirmi dört hocasının ismi, "icâzet yoluyla hocaları" başlığı altında değerlendirilmiştir.¹⁹⁷ Tespit edebildiğimiz kadarıyla *el-İlmâ*'da bunlardan beşinin rivâyeti yer alır. Kādî 'Iyâz'ın icâzet yoluyla talebesi olduğu ve hadis rivâyet yöntemlerine dair eseri *el-İlmâ*'da kendisinden rivâyet aktardığı beş hocasının kısa biyografisi kronolojik olarak şöyledir:

Ebû Ali Hüseyin b. Muhammed b. Ahmed el-Gassânî el-Ceyyânî (ö. 498/1105):¹⁹⁸ Kādî 'Iyâz'ın "Endülüs'ün hocası, edebiyat, neseb ve ricâl bilgisinin yanında rivâyetleri en sağlam ve kitapları zabta en uygun olanı" ifadeleri ile övdüğü el-Gassânî, 427/1035 yılında Ceyyân'da (Jean) doğmuş ve İbn Abdilber, Ebu'l-Velîd el-Bâcî gibi devrin önde gelen hocalarından hadis tahsil etmiştir. Üstün lügat ve edebiyat bilgisiyle Arapça'ya olan vukûfiyetinden ötürü pek çok kitabı tashih etmiş ve bu alanda eserler vermiştir. Bunlar arasında bulunan *Takyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil*, Gassânî tarafından *Sahîh-i Buhâri* ile *Sahîh-i Müslim*'deki yazılışları aynı, okunuşları farklı (mü'telif ve muhtelif) râvî isimleri, nisbe, lakap ve künyelerle yanlış anlaşılabilir kelimelere dair kaleme alınmış önemli bir eserdir.¹⁹⁹ Kādî 'Iyâz, Gassânî'nin bütün rivâyetlerinin icâzetine sahiptir. *el-İlmâ*'ın on altıncı bölümünü oluşturan "rivâyet lafızlarındaki farklılıklar konusunda" Endülüs alimlerinin üstün yönlerine dikkat çeken Kādî 'Iyâz, hocası Gassânî için "bu ilmin öncüsü" nitelemesini yapar, *Sahîhayn* hakkında telif etmiş olduğu eserin bu konudaki

¹⁹⁷ Şevvât, *el-Kādî 'Iyâz*, s. 109.

¹⁹⁸ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 138-140. Gassânî hakkında detaylı bilgi için bk. *Takyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil*'in girişi, Thk. Ali b. Muhammed el-İmrân, Muhammed Üzeyir Şems, Mekke, Dâr 'Alemlü'l-fevâid, 2000, I, 7-92.

¹⁹⁹ M. Yaşar Kandemir, "Gassânî" *DİA.*, XIII, s. 396.

titizliğini göstermek açısından önemli olduğunu söyler.²⁰⁰ Gassânî, Kādî 'Iyâz'ın kendisi ile karşılaşmadığı fakat buna rağmen en çok örnek aldığı ve yöntemini eserlerine yansıttığı hocası olarak değerlendirilmiştir.²⁰¹

Ebü'l-Hasan Ali b. el-Müşerref el-Enmâtî el-İskenderânî (ö. 519/1125):²⁰² Mısır diyarında âlî senede sahip nadir kişilerden olup hicrî 515 yılında bütün rivâyetleri için Kādî 'Iyâz'a icâzet vermiştir.

Ebü Tâhir Ahmed b. Muhammed b. Ahmed es-Silefî el-İsfahânî (ö. 576/1180):²⁰³ 475/1082 yılında²⁰⁴ İsfahân'da dünyaya gelmiştir. İlim tahsiline başladığı İsfahân'da altısı hanım olmak üzere çoğu muhaddis altı yüz civarında hocadan istifade etmiş,²⁰⁵ on sekiz yıl süren ilim yolculuğunun ardından 511/1117 senesinde İskenderiye'ye yerleşmiş ve ömrünün sonuna kadar burada yaşamıştır. Uzun bir ömür süren Silefî, muhaddis kimliği ön planda tutulsa da kıraât ve fıkıh ilimlerinde de otorite kabul edilmektir. Muasırlarından farklı olarak yazılarında kafiyei çokça kullanan Silefî'nin kırka yakın eseri bulunmaktadır.²⁰⁶ Kādî 'Iyâz, es-Silefî'nin bütün rivâyetlerinin icâzetine sahip olup tespit edildiği kadarıyla *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'dan yaptığı nakillerin neredeyse tamamını onun tariki ile aktarmaktadır.²⁰⁷

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Halife b. el-Kâsım el-Huzaî el-Mekkî (ö.?):²⁰⁸ *Sahîh-i Buhârî*'nin rivâyeti konusunda otorite kabul edilen Kerîme bint Ahmed el-Merveziyye'den (ö. 463/1071) mezkûr eseri Mekke'de dinlemiş ve bu konuda Kādî 'Iyâz'a icâzet vermiştir.

²⁰⁰ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 165-166.

²⁰¹ Turâbî, **el-Kādî 'Iyâz**, s. 147.

²⁰² Kādî 'Iyâz, **el-Gunye**, s. 178-179.

²⁰³ Kādî 'Iyâz, **el-Gunye**, s. 102-105.

²⁰⁴ Doğum tarihi ile ilgili farklı görüşler için bk. Elif Yücel, "Hafız Ebu Tâhir es-Silefî ve Hadis Kültüründeki Yeri", **AÜSBE.**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2008, s. 5-8.

²⁰⁵ Mehmet Efendioğlu, "Silefî", **DİA.**, XXXVII, s. 198.

²⁰⁶ Yücel, "Hafız Ebu Tâhir es-Silefî ve Hadis Kültüründeki Yeri", s. 17-18, 32-44.

²⁰⁷ Örnek olarak bk. Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 74, 78, 85, 90, 126,130, 143, 150, 160, 171, 183, 196, 198, 203.

²⁰⁸ Kādî 'Iyâz, **el-Gunye**, s. 115.

Ebû Nasr Abdûlmelik b. Ebû Müslim en-Nihâvendî (ö.?):²⁰⁹ Bağdat ve Mekke’de dönemin meşhur ilim adamlarından ilim tahsil eden Ebû Nasr, başta Ebû Abdullah Muhammed b. Fütûh el-Humeydî’nin (ö. 488/1095) *el-Cem’ beyne’s-Sahîhayn* isimli eseri olmak üzere bütün rivâyetleri için Kādî ‘Iyâz’a icâzet vermiştir.

Netice itibariyle Kādî ‘Iyâz’ın *el-İlmâ*’da rivâyetine yer verdiği sekizi Sebteli, on üçü Endülüslü, beşi icâzet yoluyla olmak üzere toplam yirmi altı hocası tespit edilmiştir. Müellifin hocalarından aktardığı rivâyetlerde orantıdan bahsetmek ise mümkün değildir. Mesela isimleri serdedilen son iki hocasından tek rivayet aktarmış, İbn Attâb ve Ebû Abdullah et-Temîmî’nin onu aşkın rivâyetine yer vermiş, Ebû Tâhir es-Silefî senedi ile yirmi nakli kaydetmiş, Sadefî’den elliden fazla nakilde bulunmuştur.

D. Talebeleri

Kādî ‘Iyâz’ın 507/1113 yılında Endülüs’e yapmış olduğu ilim yolculuğundan önce oluşturduğu bir ders halkasından bahsedilmemektedir. 508/1114 yılında Sebte’ye geri döndüğünde Mâlikî mezhebinin önemli eseri *el-Müdevvene*²¹⁰ için oluşturulan münazara meclislerine davet edilmiş, 515/1121 yılında kadı tayin edilene kadar ders verip telif ile meşgul olmuştur.²¹¹ Onun teşkil ettiği bu ilk ders halkasının mahiyeti hakkında detaylı bilgi bulunmamaktadır.

Gırnata’ya kadı tayin edildiği 531/1137 yılında tertip ettiği ilim meclislerine toplumun her kesiminden katılım olmuş, bu meclislerde kendi eseri olan *eş-Şifâ*’yı okutmuştur.²¹² Ders konusunda titiz olduğu belirtilen Kādî ‘Iyâz ne uzun yıllar sürdürdüğü kadılık görevi sırasında ne de ömrünün son dönemlerinde karşılaştığı siyasî ve askeri karışıklıklarda derslerine ara vermiştir.²¹³ Tertip ettiği ilim meclislerinin son derece faydalı geçtiği öğrencileri tarafından ifade edilmiş,²¹⁴ bu

²⁰⁹ Kādî ‘Iyâz, *el-Gunye*, s. 172.

²¹⁰ Ali Hakan Çavuşoğlu, “el-Müdevvenetü’l-Kübrâ”, *DİA.*, XXXI,470-473.

²¹¹ Turâbî, *el-Kādî ‘Iyâz*, s. 78.

²¹² Şevvât, *Menhecîyyetü fîkhi’l-hadîs*, s. 150.

²¹³ Ebû Abdullah, *et-Ta’rif*, s. 12.

²¹⁴ Makkarî, *Ezhâru’r-riyâz*, III, s. 12.

meclislerde birçok ilim adamı kendisinden istifade etmiştir.²¹⁵ Bu başlık altında tanıtılması hedeflenen talebeleri, *el-İlmâ'* isimli eserinin sonraki dönemlere intikal etmesinde rolü olan ilim adamlarıdır. Öncesinde ise farklı ilim dallarında meşhur öğrencileri kısaca zikredilecektir. Her iki grup için kronolojik sıralama esas alınmıştır.

Kādî 'Iyâz'ın ders verdiği meclislere katılan öğrencileri arasında; İbn Kurkûl diye bilinen ve *Metâli'u'l-envâr 'alâ sıhâhi'l-âsâr* isimli garîbü'l-hadîs konusundaki eseri ile meşhur Ebû İshâk İbrâhîm b. Yûsuf el-Vehrânî (ö. 569/1174),²¹⁶ fihrist yazımının önemli örneklerinden ve hadis ilminin genel nitelikli kaynaklarından *Fehresetü mâ revâhü 'an şüyûhihi mine'd-devâvîni'l-musannefe fi durûbi'l-'ilmi ve envâ'i'l-meârif*'in²¹⁷ sahibi Ebû Bekir Muhammed b. Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179),²¹⁸ Gırnata'da teşkil ettiği ilim meclisi ile ilgili bilgilerin kaynağı durumunda bulunan İbn Kasîr²¹⁹ Ebû Zeyd Abdurrahmân b. Ahmed el-Ezdî el-Gırnâtî (ö. 576/1180),²²⁰ dönemin kiraât, hadis, tarih ve edebiyat alanlarında önde gelen ilim adamlarından kabul edilen İbn Hubeyş Ebû'l-Kâsım Abdurrahmân b. Muhammed el-Ensârî (ö. 584/1188),²²¹ dil âlimi ve Zâhirî fakihî Ebû'l-Abbâs (Ebû'l-Kâsım, Ebû Ca'fer) Ahmed b. Abdurrahmân b. Madâ el-Lahmî el-Kurtubî (ö. 592/1196)²²² bulunmaktadır.

²¹⁵ Endülüs Mâlikî fakihlerinin önde gelenlerinden Ebû'l-Velîd Süleyman b. Halef el-Bâcî'nin (ö. 474/1081) Kādî 'Iyâz'dan ders aldığı iddia edilmiştir. Kādî 'Iyâz'ın 476/1083 yılında doğduğu konusunda bir ihtilafın olmayışı ve mezkûr iddiayı destekleyecek bir verinin bulunmaması dikkate alındığında Bâcî ve 'Iyâz arasında hoca-talebe ilişkisinden bahsetmek mümkün gözükmemektedir. İddia için bk. Mustafa Öztoprak, **Farklı Yönleriyle Endülüs Hadisçiliği**, s. 81.

²¹⁶ Kandemir, "Kādî 'Iyâz" **DİA.**, XXIV, 116; Emin Aşıkutlu, "İbn Kurkûl", **DİA.**, XX, 145.

²¹⁷ İsmail Lütfi Çakan, **Hadis Edebiyatı**, İstanbul, İfav Yayınları, 2009, s. 21.

²¹⁸ Ali Yardım, "İbn Hayr", **DİA.**, XX, 37.

²¹⁹ Gerek Turâbî (**el-Kādî 'Iyâz**, s. 171) gerekse Kandemir'in (**Şifâ-i Şerîf Şerhi**, İstanbul, Tahlil Yayınları, 2012, 44) künyesini Ebû Ca'fer olarak kaydettikleri İbn Kasîr (veya Kusayr), elimizde mevcut *Ezhârü'r-riyâz* nüshasında (Kahire, 1942) Ebû Zeyd künyesi ile zikredilmektedir. Makkarî, **Ezhârü'r-riyâz**, III, 11. Öğrencisi İbn Kasîr'in beyanına göre "Gırnata, Kādî 'Iyâz'ın şehre girdiği gün gibisini daha görmemiştir.". **Ezhârü'r-riyâz**, III, 13.

²²⁰ İbn Kasîr'in *İhtisâru't-Temhîd, İhtisâru Muvattai Mâlik, el-Elfâzü'l-mütesâviye li'l-'iyân el-muhtelifeti'l-me'ânî fi'ş-şekl ve'l-lisân* isimli üç eserinin olduğu belirtilmiştir. Muhammed b. Abdullah et-Telîdî, **Türâsü'l-meğâribe fi'l-hadîsi ve 'ulûmih**, Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1995, s. 39, 41, 74.

²²¹ Sâmî es-Sakkâr, "İbn Hubeyş", **DİA.**, XX, 77. Ayrıca bk. Şevvât, **Menhecîyyetü fikhî'l-hadîs**, s. 152.

²²² Sebte'de Kādî 'Iyâz'dan hadis dinlemiştir. Ders aldığı hocalarının isimlerini kaydettiği *el-Bernâmeç* isimli bir eseri bulunan İbn Madâ'nın, nahiv âlimlerini tenkit etmek için kaleme aldığı

Yazma eserlerde bulunan semâ kayıtları, Mağrib-Endülüs bölgesinin ilim meclislerini tanımada önemli rolü olan *Bernâmeç* türü eserler, Kādî 'Iyâz'ın hayatına yer veren biyografik kaynaklar ve hadis usûlü edebiyatında yaptığımız araştırma sonucu *el-İlmâ*'ın sonraki dönemlere ulaşmasında katkısı bulunan yedi öğrencisini tespit edebildik. Bu ilim adamları kronolojik olarak şunlardır:

Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Eşîrî (ö. 561/1166): Hadis, dil ve edebiyat ilimlerinde yetkin olan Eşîrî, bir dönem Mağrib hükümdarı Ebû Yusuf Ya'kûb b. Yusuf el-Muvahhidî'ye (ö. 595/1199) kâtiplik yapmış,²²³ akabinde Dimeşk'e yerleşip burada tertip ettiği ilim meclislerinde *Muvatta*'ı ve başka eserleri okutmuştur. Bağdat hadis halkalarında icra ettiği hadis derslerini, hem talebelik hem de hocalık yaptığı İbn Asâkir'in (ö. 571/1176) kaydettiğine göre hicrî 558-559 yıllarında Halep'te sürdürmüştür.²²⁴ İbnü's-Salâh (ö. 643/1245), Halep'te Eşîrî'ye talebelik yapan ve kendisinin hocası olan İbnü'l-Üstâd Ebû Abdurrahman b. Abdullah el-Esedî (ö. 623/1226)²²⁵ yoluyla *el-İlmâ*'dan rivâyet aktarmıştır.²²⁶ Bu bilgi, *el-İlmâ*'ın müellif Kādî 'Iyâz'ın vefatından on beş yıl kadar sonra doğu İslâm dünyasının meşhur ilim merkezlerinde okutulmaya başlandığını gösterir. Eşîrî 561/1166 yılında Medîne'den Şâm'a yaptığı yolculuk sırasında vefat etmiştir.²²⁷

Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Yâfî (ö. 575/1179): Kırâat ilminde yetkin olup uzun yıllar bu sahada dersler veren Yâfî, Sebte şehrinde ve İbnü'l-Ma'zûr olarak bilinmektedir.²²⁸ Endülüs'e ilmî seyahat yapmış, Belensiye şehrinde ders okutmuş ve burada karşılaştığı İbn 'Ayyâd Muhammed b. Yusuf'a (ö. 603/1206) icâzet vermiştir. Rivâyet izni verdiği eserler arasında Kādî 'Iyâz'ın *el-İlmâ*' isimli telifi de bulunmaktadır.²²⁹

Kitâbü'r-red 'alâ'n-nühât isimli eseri, kendisinden önce yapılan çalışmaların aksine daha kapsamlı ve sistematik kabul edilmiştir. Hulûsi Kılıç, "İbn Madâ", **DİA.**, XX, 163.

²²³ Zehebî, **Siyer**, XX, 466-467.

²²⁴ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, III, 114-115.

²²⁵ Zehebî, **Siyer**, XXII, 303.

²²⁶ Ebû Amr Takıyyüddîn (İbnü's-Salâh) Osman b. Selaheddîn eş-Şehrezûrî, **'Ulümü'l-hadîs**, Thk. Nureddin 'Itr, Dimeşk, Dârü'l-Fikr, 2006, s. 130.

²²⁷ Ebû Bekir İbn Nukta Muhammed b. Abdülganî, **Tekmiletü'l-İkmâl**, Thk. Abdülkayyûm Abdürabbinebî, Mekke, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1987, I, 193-194.

²²⁸ Merrâkuşî, **ez-Zeyl ve't-tekmile**, I, 627-628.

²²⁹ İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, I, 236-237.

Ebû'l-Kâsım Halef b. Abdülmelik b. Beşkuvâl el-Hazrecî el-Endelüsî (ö. 578/1183): Endülüs'ün meşhur tarihçi, fakih ve muhaddislerinden olup İbn Beşkuvâl diye bilinir. Birçok telifi bulunmakla birlikte “başta hadis ve fıkıh olmak üzere Endülüs'te çeşitli ilim dallarında tanınmış 1541 kişinin biyografisine yer verdiği”²³⁰ *Kitâbü's-Sıla fî târihi eimmeti'l-Endelüs* isimli eseri ile tanınmıştır. İbn Beşkuvâl, 531/1121 yılında Kurtuba'ya gelen Kādî 'Iyâz'dan ilim tahsil etmiştir.²³¹ *el-İlmâ*'ın Yemen Câmi'u'l-Kebîr kütüphanesinde bulunan yazma nüshasındaki semâ kaydı dikkate alındığında, İbn Beşkuvâl'ın eserin müellifinden rivâyet izni olduğu anlaşılmaktadır.²³²

Ebû't-Tayyib Abdülmün'im b. Yahya b. Halef el-Himyerî (ö. 586/1190): Aslen Gırnatalıdır ve İbnü'l-Halûf olarak tanınır. Kırâat ilminde ihtisas sahibi olduğu, bunun yanında hattının güzel olmadığı ve âlimlerin isimlerinde kimi zaman yanlışlığı belirtilmiştir.²³³ Hac görevini yerine getirdikten sonra İskenderiye'ye yerleşmiş ve burada tertip ettiği ilim meclislerinde başta *Muvatta'* olmak üzere birçok eseri okutmuştur.²³⁴ *el-İlmâ*'ın Ayasofya kütüphanesinde bulunan yazması dikkate alındığında Himyerî'nin ders verdiği teliflerden biri de Kādî 'Iyâz'ın bu eseridir.²³⁵

Ebû Abdullah Muhammed b. Hasan b. Atiyye b. Gâzî el-Ensârî (ö. 591/1195): Aslen Sebtelidir ve İbnü'l-Gâzî diye meşhur olmuştur. Uzun yıllar Kādî 'Iyâz'a talebelik yapmış, onun eserlerinin ve rivâyetlerinin birçoğunu kendisinden dinlemiştir. Hadis ilminde engin bilgi sahibi olduğu, edebiyatçı kimliğini yansıtan birçok şiiri bulunduğu ifade edilen İbnü'l-Gâzî, Sebte'de kadılık görevi yanında uzun yıllar ilim meclislerinde dersler vermiştir.²³⁶ Yazdıkları dönemin sosyal ve kültürel

²³⁰ Nadir Özkuyumcu, “İbn Beşkuvâl”, *DİA.*, XIX, 377. Biyografisi için ayrıca bk. Zehebî, *Siyer*, XXI, 139-143; İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem*, s. 115-117.

²³¹ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, II, 75.

²³² Kādî 'Iyâz, *İlmâ*, Yemen Câmi'u'l-Kebîr Ktp., nr. 11, vr. 84a.

²³³ Merrâkuşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, III, 51. Ayrıca bk. Ebû Ca'fer Ahmed b. İbrâhîm el-Gırnâtî, *Kitâbü Sılati's-Sıla*, Thk. Şerîf Ebû'l-'Alâ el-'Adevî, Kahire, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2014, III, 193.

²³⁴ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 269.

²³⁵ Kādî 'Iyâz, *İlmâ*, Süleymaniye Ktp., Ayasofya nr. 433, vr. 2a.

²³⁶ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, II, 380-381; Merrâkuşî, *ez-Zeyl ve't-tekmile*, V, 168-171; Gırnâtî, *Kitâbü Sılati's-Sıla*, III, 8-9.

tarihi, ilimler tarihi, eğitim öğretim tarihi ve metotları hakkında değerli bilgiler içerenin yanında hangi eserin hangi ülkede ne zaman okutulduğunu göstermesi bakımından önemli olan bernâme/fehrese çalışmaları,²³⁷ Mağrib-Endülüs özelinde dikkate alındığında *el-İlmâ*'ın İbnü'l-Gâzî tarafından Sebte'de okutulduğu anlaşılmaktadır.²³⁸

Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ubeydullah el-Hacrî (ö. 591/1195): Meriye şehrinde olup daha sonra Sebte'ye yerleşmiş ve vefat edene kadar hayatını burada sürdürmüştür. Hadis ve kırâat ilimlerindeki engin bilgisinden ve âlî isnad sahibi olmasından ötürü tertip ettiği ders halkalarına ilim adamlarının yoğun rağbet gösterdiği belirtilen el-Hacrî, örnek yaşantısıyla dikkat çekmiş,²³⁹ dönemin yöneticileri ile fikir ayrılığından dolayı teklif edilen vazifeleri kabul etmemiştir. O, Kādî 'Iyâz'ın Gırnata kadısı olduğu 531-532 (1137-1138) yıllarında veya aynı zaman diliminde çıktığı Kurtuba yolculuğu sırasında derslerine katılmıştır.²⁴⁰ Endülüslü tarihçi ve hadis âlimi Ahmed b. Yahya ed-Dabbî (ö. 599/1203), Hacrî'den *el-İlmâ*'ı dinlemiştir.²⁴¹

Ebü'l-Hasan Ali b. Afîk el-Ensârî (ö. 598/1201): Aslen Kurtubalı olup sonradan Fas'a yerleşmiş ve burada vefat etmiştir. Rivâyet aldığı yüz elliden fazla ilim adamının isimlerini, hadislerini ve faziletlerini *Buğyetü'r-râğib ve münyetü't-tâlib* adını taşıyan eserinde kaydetmiştir. Mühassıs kabul edildiği hadis ilmi yanında kırâat, kelâm ve tıp alanlarında uzman olduğu belirtilen Ensârî, hicrî 560 yılında çıktığı ve iki yıl süren yolculuğunda karşılaştığı âlimlerden istifade ettiği gibi kendisi de ders vermiştir. İlim elde etmek için yolculuk yaptığı geniş coğrafya

²³⁷ M. Yaşar Kandemir, "Fehrese", *DİA.*, XII, 297-299.

²³⁸ Ali b. Muhammed er-Ru'aynî, *Bernâme şüyûhi'r-Ru'aynî*, Thk. İbrâhîm Şebbûh, Dimeşk, Matbaatü'l-Hâşimiyye, 1962, s. 42, 45, 46; Kâsım b. Yusuf et-Tücîbî, *Bernâmecü't-Tücîbî*, Thk. Abdülhafız Mansûr, Libya-Tunus, Dârü'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, 1981, s. 142, 143. Ayrıca bk. Hasan Verâkilî, *Şüyûhu'l-'ilm ve kütübü'd-ders fi Sebte*, Tıtvan, Cem'iyetü'l-Ba's el-İslâmî, 1984, s. 53, 54.

²³⁹ İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, III, 78-82. Zehebî, Hacrî hakkında "Şeyh, imâm, allâme, mukri', muhaddis, hucet, şeyhu'l-İslâm" ifadelerini kullanmaktadır. Zehebî, *Siyer*, XXI, 251.

²⁴⁰ Gırnâfî, *Kitâbü Sılati's-Sıla*, III, 88.

²⁴¹ Ahmed b. Yahya ed-Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis fi târih ricâli ehli'l-Endelüs*, Thk. Selahaddîn el-Hevvârî, Beyrut, Mektebetü'l-'Asriyye, 2005, s. 406. Dabbî, bu hocasından "Meriye şehrinde onun mertebesinde ilim adamı çıkmamıştır" sözü ile bahsedildiğini kaydeder. Bk. *Buğyetü'l-mültemis*, s. 315.

içerisinde Endülüs, Mağrib, İskenderiye ve Mekke bulunmaktadır.²⁴² *el-İlmâ*'ın Ayasofya kütüphanesindeki yazma nüshasında zikredilen semâ kayıtlarından yola çıkarak onun, hocası Kādî 'Iyâz'ın *el-İlmâ*' isimli eserini İskenderi'ye de okuttuğu, derslerine katılan hadis âlimlerinden Ali b. Mufaddal el-Makdisî (ö. 611/1214) sayesinde de eserin sonraki dönemlere ulaştığı söylenebilir.²⁴³

Kādî 'Iyâz'ın farklı ilim dallarında meşhur olan ve hadis usûlüne dair *el-İlmâ*' isimli eserinin kendisinden sonraki dönemlere intikalinde etkisi bulunan talebelerine dair bilgiler kaydettiğimiz bu başlık altında belirtilmesi gereken diğer bir husus; onun tedrisinden geçen ilim adamlarının bunlarla sınırlı olmadığıdır. Birçok âlimin kendisinden ilim tahsil ettiği belirtilen Kādî 'Iyâz,²⁴⁴ dönemindeki eğitim faaliyetlerinde dikkate alınan bir şahsiyettir. Hocalarından Ebü'l-Hüseyn Sirâc b. Abdülmelik (ö. 508/1114), ismini zikrettiği bir hocasının yanına gitmek istediğini belirten Kādî 'Iyâz'a “sen değil, o senin ilmüne muhtaç”²⁴⁵ iltifatı ile hem talebesini övmüş hem de onun kendi dönemindeki ilmî konumuna vurgu yapmıştır. Yine *el-Gunye*'de biyografisine yer verdiği hocası Vezir Ebû Muhammed Abdülmecîd b. Abdûn el-Fihri'nin (ö. 527/1133) sadece kendisini görmek için Sebte'ye gelmesi²⁴⁶ Kādî 'Iyâz'a duyulan ilgiyi göstermek açısından önemlidir.

E. Eserleri

Yazısı oldukça güzel, kalemi kuvvetli,²⁴⁷ Mağrib hat sanatında mahir olan²⁴⁸ Kādî 'Iyâz'ın çeşitli ilim dallarında kırk civarında eseri bulunmaktadır.²⁴⁹ Hafız

²⁴² Merrâkuşî, **ez-Zeyl ve't-tekmile**, III, 216-222; İbnü'l-Ebbâr, **et-Tekmile**, III, 377-378; Gırnâtî, **Kitâbü Sılatî's-Sıla**, III, 283-284.

²⁴³ Kādî 'Iyâz, **İlmâ**, Ayasofya Kütüphanesi, no 433, vr. 2a.

²⁴⁴ Zehebî, **Siyer**, XX, 216.

²⁴⁵ Şevvât, **el-Kādî 'Iyâz**, s. 276.

²⁴⁶ Kādî 'Iyâz, **el-Gunye**, s. 171.

²⁴⁷ Ebû Abdullah, **et-Ta'rîf**, s. 4.

²⁴⁸ Kandemir, “Kādî 'Iyâz” **DİA.**, XXIV, 116-117.

²⁴⁹ Kādî 'Iyâz'a nispet edilen eserler için bk. Ebû Abdullah, **et-Ta'rîf**, s. 116-118; Makkarî, **Ezhâru'r-riyâz**, IV, 342-350; ez-Zehebî, **Siyer**, XX, 215-216; Zehebî, **Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhiri ve'l-'a'lâm**, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2003, XI, 861; Ebû Abdullah Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn (İbnü'l-Hatîb) Muhammed b. Abdullah el-Endelüsî, **el-İhâta fi ahhârî Gırnâta**, I-V, Thk. Bûziyânî ed-Derrâcî, Cezair, Dârü'l-Emel, 2009, V, 165; İbn Ferhûn, **ed-Dibâcü'l-müzheb**, II, 48-50; Ebü'l-Mehâsin Yûsuf b. Tağrîberdî el-Atabekî, **en-Nücümü'z-zâhire fi mülûki Mısır ve'l-Kâhire**, I-XVI, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1992, V, 276; Süyûtî, **Tabakâtü'l-huffâz**, s. 470; Bağdatlı İsmail Paşa, **Hediyetü'l-'ârifin esmâü'l-müellifin ve âsârü'l-**

Zehebî, Sebte'de onun kadar eser ortaya koyan bir âlimin bulunmadığını belirtmektedir.²⁵⁰ Uzun yıllar sürdürdüğü kadılık görevi esnasında telif ve tedris faaliyetlerine ara vermediği gibi ömrünün son dönemlerinde karşılaştığı siyasî ve askeri karışıklıklarda da ihtimam gösterdiği ilmî çalışmalardan uzaklaşmamıştır. Hocalarının biyografisine yer verdiği *el-Gunye*'de kendi vefatından bir sene önce 543/1148 yılında vefat eden ilim adamlarını zikretmesi buna delil sayılabilir.²⁵¹ Çünkü o, bu tarihlerde Merâkeş'te mecburi ikametiyile sonuçlanacak bir mücadelede, Muvahhidler'in karşısında yer alan Sebtelilerin öncüsü konumundadır.²⁵² Yine onun Gırnata'da kadılık yaptığı dönemde kendi eseri *eş-Şifâ*'yı okuttuğu bilinmektedir.²⁵³

“Mükemmel”, “sahasında benzersiz”, “harika”, “oldukça faydalı”²⁵⁴ diye nitelenen eserlerinden bazıları günümüze ulaşmışsa da bir kısmının akıbeti bilinmemektedir.²⁵⁵ Çok yönlü bir âlim olan Kādî 'Iyâz'ın başta hadis olmak üzere fıkıh, tabakât, edebiyat ve tarih gibi değişik ilim sahalarında telif ettiği eserler, biyografisini kaydeden müellifler tarafından farklı kategorilerde sunulmuştur. Oğlu Ebû Abdullah, üç başlık altında toplam on dokuz eserine yer vermiş²⁵⁶, Muhammed b. Tâvî et-Tancî (ö. 1974) *Tertîbü'l-medârik*'in girişinde oluşturduğu alfabetik

---

musannifin, I-II, Beyrut, Dâr İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, (İstanbul 1951 baskısından ofset baskı), ts., I, 805; Muhammed Mahlûf, **Şeceratü'n-nûri'z-zekiyye fî tabakâti'l-Mâlikiyye**, I-II, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, I, 205; el-Kettânî, **Fihrisü'l-fehâris**, II, 801; Ömer Rıza Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, I-IV, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1993, II, 588; Kādî 'Iyâz, **Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik**, Muhammed b. Tâvî et-Tancî'nin girişi, Rabat, Vizâretü'l-Evkâf/Mağrib, 1983, I, kâ ← kez ← كز; Kandemir, “Kādî 'Iyâz” **DİA.**, XXIV; 116-117.

²⁵⁰ Zehebî, **Târîhu'l-İslâm**, XI, 861.

²⁵¹ Kādî 'Iyâz, **el-Gunye**, s. 68.

²⁵² İbn Ebi Zer', **el-Enisü'l-mutrib**, s. 191.

²⁵³ Makkarî, **Ezhâru'r-riyâz**, III, 13.

²⁵⁴ İbn Ferhûn, **ed-Dibâcü'l-müzheb**, II, 48; Zehebî, **Siyer**, XX, 216; Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr (İbn Kesîr) ed-Dımaşkî, **el-Bidâye ve'n-nihâye**, I-XXI, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türki, Cîze/Mısır, Matba'atü Hecer, 1998, XVI, 352; Kâtip Çelebî, **Keşfü'z-Zunûn**, I-II, Dâr İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, Beyrut 1985, II, 130; Kettânî, **Fihrisü'l-fehâris**, II, 801.

²⁵⁵ Gökalp, bu eserlerden bir kısmının yakın isimlerle Kādî 'Iyâz'a nispet edilmesini, müstensihler tarafından yapılan farklı isimlendirme ihtimali ile açıklamaktadır. Gökalp, “Kādî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru”, s. 41.

²⁵⁶ Ebû Abdullah, **et-Ta'rîf**, s. 116-118. Ebû Abdullah, ilk başlıkta Kādî 'Iyâz'ın tamamladığı ve hayatında ders olarak okuttuğu veya dinlediği on eseri zikretmiştir. İkinci başlık altında müsveddelerini kontrol edip temize çektiği fakat ders olarak okutma veya dinleme imkânı bulamadığı üç, son başlıkta ise tamamlayamadığı altı eseri kaydetmiştir.

listede Kādî 'Iyâz'a ait otuz iki eseri zikretmiştir.²⁵⁷ Son dönem çalışmalarında ise eser verdiği farklı ilim dallarına göre tasnif yapmak yaygınlık kazanmıştır. Aynı yöntemin takip edileceği bu çalışmada, Kādî 'Iyâz'ın günümüze ulaşan eserleri hakkında kısa bilgiler serdedilecek, günümüze ulaşmayan veya yanlışlıkla kendisine nispet edilen eserler ise zikredilmeyecektir.²⁵⁸ Kādî 'Iyâz'ın çeşitli ilim dallarında telif ettiği eserler şunlardır:

1. Hadis İlimleri

Kādî 'Iyâz'ın çok yönlü bir âlim olmakla birlikte asıl öne çıktığı ilim sahasının hadis olduğuna yer verilmişti. Onun hadis ilimlerindeki engin bilgisi âlimlerce takdir edilmiş ve “dönemin hadis ilimlerindeki ustası”²⁵⁹ kabul edilmiştir. Hadis ilminde telif ettiği eserler, bu alanda otorite kabul edilmesinin göstergesi sayılabilir. Hadis şerhi, garîbü'l-hadîs ve usûl-i hadîs konularında kaleme aldığı eserler şunlardır:

İkmâlü'l-Mu'lim bi-fevâid (fi şerhi Sahîh)i Müslim: *Sahîh-i Müslim*'in ilk şerhi olan *el-Mu'lim bi-fevâidi Müslim*'e²⁶⁰ başlayan Ebû Abdullah Muhammed b. Ali el-Mâzerî (ö. 536/1141) çalışmasını tamamlayamamış, talebesi olan Kādî 'Iyâz mükâtebe yoluyla elde ettiği²⁶¹ eserin eksikliklerini gidermek ve bazı hatalarını düzeltmek amacıyla *İkmâlü'l-Mu'lim*'i telif etmiştir. Şevvât, eserin mukaddimesini müstakil hadis usûlü eseri olarak neşretmiştir.²⁶²

Meşâriku'l-envâr 'alâ sıhâhi'l-âsâr: Buhârî ve Müslim'in *el-Câmi'u's-sahîh*'leri ile Mâlik'in *Muvatta*'nda geçen garîb kelimeleri açıklamak ve hatalı yazılan kelimeleri düzeltmek amacıyla telif edilmiştir. Kādî 'Iyâz'ın hadis ilmindeki otoritesinin ispatı kabul edilen eser, alfabetiktir.²⁶³

²⁵⁷ Kādî 'Iyâz, *Tertîbü'l-medârik*, Tancî'nin girişi, I, kâ ك – kez ك.

²⁵⁸ Kādî 'Iyâz'ın günümüze ulaştığı bilinmeyen, yanlışlıkla kendisine nispet edilen, farklı isimlerle zikredilen ve bilim tarihçilerinin ona aidiyetinde tek kaldığı eserler için bk. Gökalp, “Kādî 'Iyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru”, s. 57. Ayrıca bk. Kandemir, “Kādî 'Iyâz” *DİA.*, XXIV, 117.

²⁵⁹ Süyûtî, *Tabakâtü'l-huffâz*, s. 470.

²⁶⁰ Eyyüp Said Kaya, “Mâzerî”, *DİA.*, XXVIII, 194.

²⁶¹ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 65.

²⁶² Şevvât, *el-Kādî 'Iyâz*, s. 216. Eser hakkında Akif Köten “Kādî 'Iyâz, Hayatı, Eserleri ve Şerh Metodu” ismiyle doktora tezi (Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi, 1980) hazırlamıştır.

²⁶³ Kandemir, “Kādî 'Iyâz” *DİA.*, XXIV, 116.

el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye (fî zabtı'r-rivâyeti) ve takyîdi's-semâ:

Eser, bir sonraki bölümde tanıtılacaktır.

2. Fıkıh İlmi

Dönemin uygulaması göz önünde bulundurulduğunda erken sayılacak yaşta *el-Müdevvene* münazaralarına davet edilmesi,²⁶⁴ Kādî 'Iyâz'ın fıkıh bilgisi hakkında fikir vermek açısından önemlidir. Eseri *et-Tenbîhât*, Mâlikî fikhındaki engin bilgisinin delili olarak gösterilmiş, *İkmâlü'l-Mu'lim*'deki görüşlerinden ötürü müctehidlerden kabul edilmiştir.²⁶⁵ Zira o, delile aykırı davrandığını düşündüğü konularda mezhebinin imamına muhalefet etmekten geri durmamıştır. Fıkıh meselelerini incelerken fakihlerin ihtilaf sebeplerini, hükümlerin illetlerini, terim tariflerini, usûl tartışmalarını detaylı bir şekilde izah etmeye gayret ettiği belirtilen Kādî 'Iyâz'ın bu alanda telif ettiği eserler şunlardır:

el-İ'lâm bi-hudûdi kavâ'idü'l-İslâm: Çocuklara İslâm'ın temel esaslarını öğretmek amacıyla telif edilen eser, kolay anlaşılır ve sade bir üsluba sahiptir.²⁶⁶ Turâbî'nin ifadesine göre *el-Kavâ'id*, bu eserin ihtisar edilmiş halidir.

et-Tenbîhâtü'l-müstenbeta 'ale'l-kütübi'l-Müdevvene ve'l-mühtelita: Mâlikî mezhebine ait literatürün en önemli eserlerinden biri olan *el-Müdevvenetü'l-kübrâ*'nın müşkil taraflarının ve rivâyetlerinin açıklanmasının hedeflendiği çalışma, alanında eşsiz olarak nitelendirilmiştir. Mâzerî'nin mezhep içi istidlâl anlayışı ve Irakla Kayrevân metotlarını bir araya getirme hedefi, bu eser ile devam ettirilmiştir.²⁶⁷

3. Akâid İlmi

İnanç konularında yararlandığı kaynaklar ve referans aldığı ilim adamlarının Eş'arî olması,²⁶⁸ akâid alanda ders aldığı hocalarının bu mezhebe mensubiyeti²⁶⁹ ve

²⁶⁴ Kādî 'Iyâz, *et-Ta'rîf*, s. 10.

²⁶⁵ el-Ceylânî el-Abde, "el-Kādî 'Iyâz: el-Müctehid ve'l-mukallid", *Devratü'l-Kādî 'Iyâz*, II, 37-61.

²⁶⁶ Kādî 'Iyâz, *el-İ'lâm bi-hudûdi kavâ'idü'l-İslâm*, Thk. Muhammed Sıddîk el-Minşâvî, Kahire, Dârü'l-Fazîle, 1995, Mukakkik Minşâvî'in girişi, s. 14.

²⁶⁷ Ali Hakan Çavuşoğlu, "el-Müdevvenetü'l-kübrâ", *DİA.*, XXXI, 470-472.

²⁶⁸ Hakîm Bâşâ, "el-Kādî 'Iyâz ve cühûdühü'l-'akadiyye fî mebhâsi'l-ilâhiyyâti ve'n-nübüvvât", *Cezayir Üniversitesi İslâmi İlimler Fakültesi*, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Cezayir, 2010, s. 94-95.

özellikle *eş-Şifâ* isimli eserinde ortaya koyduğu tutum,²⁷⁰ Kādî 'Iyâz'ın da Eş'arî olduğu kanaatini uyandırmıştır. Selefi bakış açısına sahip olup kelâmî tartışmalardan uzak durması ise dönemin şartları ile ilgili bir durum olarak değerlendirilmiştir.²⁷¹ Onun bu alanda telif ettiği eserin neşri, konu hakkında net bilgiye ulaşılmasını mümkün kılabılır. Kādî 'Iyâz'ın akâid ilminde müstakil olarak günümüze ulaşan sadece bir telifi bulunmaktadır, o da yazma haldedir.

Kādî 'Iyâz'ın İslâm dininin temel inanç esasları ile ilgili meseleleri konu edinen *Kitâbü'l-Akâide*'si, yapılan bir şerh çalışması ile birlikte Dârü'l-kütübi'l-Mısriyye'de yazma haldedir.²⁷² Gökalp'e göre ise eser, *el-İ'lâm bi-hudûdi kavâ'idi'l-İslâm* isimli eserin aynısı olup isimlendirmede fark bulunmaktadır.²⁷³

4. Dil ve Edebiyat İlimleri

Kādî 'Iyâz, Arap dili ve edebiyatı sahasındaki bilgisini dönemin en meşhur nahiv bilginlerine öğrencilik yaparak elde etmiştir.²⁷⁴ Şiirleri ve edebî hutbeleri yanında özellikle *Meşâriku'l-envâr* isimli eseri, onun bu ilimlerdeki birikiminin ispatı kabul edilmiştir. Ayrıca o, nahiv bilginlerinin biyografilerinin bulunduğu eserlerde yer almış,²⁷⁵ edebiyat sahasında mütehassıs olan ilim adamları tarafından takdirle zikredilmiştir.²⁷⁶ *Meşâriku'l-envâr* yanında dil ve edebiyat ilimlerinde zikredilen bir diğer eseri şudur:

Buğyetü'r-râi'd fîmâ fî (limâ tazammenehû) hadîsi Ümmi Zer' mine'l-fevâid: Ümmü Zer' hadisini şerh etmek, garîb lafızlarını açıklamak, râvîlerin ihtilaflarına dikkat çekmek ve belagat yönlerini ortaya koymak amacıyla telif edilen eser, bu konuda yapılan çalışmaların en geniş ve derli toplu olanı kabul edilmiştir.

²⁶⁹ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 170, 226.

²⁷⁰ Abdülmecîd Ma'lûmî, "el-Kādî 'Iyâz ve ârâuhü'l-Eş'ariyye min hılâli kitâbihi's-Şifâ", *Mecelletü'l-Muhallâ*, Yıl 2010, Sayı 8-9, s. 75-88; Gökalp, "Kādî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru", s. 34.

²⁷¹ Gökalp, "Kādî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru", s. 33.

²⁷² Yazma eserin özel numarasının 250, genel numarasının da 470 olduğunu belirten Şevvât, Akâid ilminde ihtisas yapanların tahkikli bir neşir yayınlamaları konusunda temennilerini de dile getirmektedir. Şevvât, *el-Kādî 'Iyâz*, s. 231.

²⁷³ Gökalp, "Kādî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru", s. 51.

²⁷⁴ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 140, 149-150.

²⁷⁵ Kiftî, *İnbâhü'r-ruvât*, II, 363-364.

²⁷⁶ Feth İbn Hâkân, *Kalâ'idü'l-ikyân*, III, 683-685.

Hadis ilimleri içerisinde de değerlendirilmesi mümkün olan eserin sadece bir şerh çalışması olmayıp özellikle gramer ve edebiyat alanına yönelerek bilgiler sunması, bu başlık altında incelenmesini mümkün kılmaktadır. Nitekim Sakr'ın değerlendirmesine göre eserin son bölümü Arapça kitaplardaki belagat uygulamalarının en mükemmelidir.²⁷⁷

5. Tabakât İlmi

Kādî 'Iyâz'ın tarih ilmini konu edinen fakat günümüze ulaştığı bilinmeyen eserleri yanında hocası Sadeî'nin ilim öğrendiği âlimlerden iki yüzüne yer verdiği fihrist çalışması da günümüzde mevcut değildir. Onun günümüze ulaşan tabakât ile ilgili eserleri şunlardır:

el-Gunye: Fihristü şüyûhi'l-Kādî 'Iyâz: Hocalarının biyografisine dair telif ettiği eserin günümüze ulaşan nüshalarında doksan sekiz biyografi bulunmaktadır. Kādî 'Iyâz'ın ilmî birikimi konusunda ilk elden kaynak olmanın yanı sıra İslâmî ilimlerdeki temel eserlerin doğu ve batı ilim merkezleri arasındaki serüvenini yansıtması açısından da önem taşımaktadır.²⁷⁸

Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik: İlk etapta Mâlik b. Enes'in uzun tercemesinin yer aldığı eser, Mâliki mezhebine mensup 1515 âlimin biyografisine dair bilgiler içermektedir. Sahasında en geniş ansiklopedik çalışma kabul edilen *Tertîbü'l-medârik* kendisinden sonra kaleme alınan teliflerin de temel kaynağı durumundadır.²⁷⁹

IV. DEĞERLENDİRME

Kādî 'Iyâz, hayatının tamamını Mağrib ve Endülüs'te geçirmiştir. Murâbitlar Devleti'nin yükselme ve yıkılış dönemlerini görmüş, onların enkazı üzerine Muvahhidler Devleti'nin kuruluşuna şahitlik etmiştir. İlmî tahsilini, yönetimini desteklediği ve resmî vazifeler icrâ ettiği Murâbitlar zamanında tamamlamıştır. Söz konusu idarenin Mağrib ve Endülüs'te siyasî birliği sağlaması özellikle İslâmî

²⁷⁷ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ'**, Sakr'ın girişi, s. 17. Eser hakkında M. Yaşar Kandemir'in doktora çalışması (İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Arap Filolojisi, 1977) bulunmaktadır.

²⁷⁸ Örnek olarak bk. Kādî 'Iyâz, **el-Gunye**, s. 153.

²⁷⁹ Şevvât, **el-Kādî 'Iyâz**, s. 224-225.

ilimlerde önemli gelişmeler yaşanmasına zemin hazırlamıştır. Hadis ilmi bu sıralarda o coğrafyada altın çağını yaşamaktadır. Hadis ilmine gösterilen teveccüh yanında bu ilme dair meselelerden bazılarında süregelen tartışmalar da bulunmaktadır. Hadis tahammül ve edâ metotları hakkında -özellikle icâzet konusunda- devam eden tartışmalar Kādî 'Iyâz'dan yarım asır önce iyice hararetlenmiştir. Mağrib-Endülüs coğrafyasında etkin olan Mâlikî ve Zâhirî mezhebine mensûp iki âlim yani İbn Hazm ile Ebü'l-Velîd el-Bâcî arasında cereyan eden usûl tartışmalarında tarafların muhatapları için kullandığı keskin ifadelerin bunda büyük payı bulunmalıdır. Kısa bir dönem sonra aynı bölgede ilmî faaliyetlerde bulunan Kādî 'Iyâz'dan hadis öğrenim ve öğretim yöntemleri hakkında eser telif etmesini talep etmek normal gözükmemektedir. Nihayet o, bu konudaki isteklere kayıtsız kalmamış ve ikinci bölümde tanıtılacak olan *el-İlmâ'* isimli eserini kaleme almıştır.

İKİNCİ BÖLÜM:
HADİS İLİMLERİNE DAİR MAĞRİB'DEKİ İLK
MÜSTAKİL ESER OLARAK *EL-İLMÂ'*

Hadis öğrenim ve öğretim metotları konusunda müteahhirûn dönemi eserlerinin müstağni kalmadığı kaynakların başında Kādî 'Iyâz'ın *el-İlmâ'* isimli telifi gelmektedir. Anahatlarıyla rivâyet, râvi ve mervîden oluşan hadis usûlünün bilhassa rivâyet kısmını açıklama gayesi taşıyan eser için farklı isimlendirmeler söz konusudur. Dünya kütüphanelerinde bulunan yazma nüshaları ve müellifin talebelerinin oluşturduğu ilim meclisleri *el-İlmâ'*ın yazıldığı ilmî ortamın dışında hangi coğrafyalarda ders olarak okutulduğuna işaret etmesi açısından önemli gözükmektedir. Kādî 'Iyâz'ın özellikle hadis öğrenim ve öğretim yöntemlerini detaylandırmak istediği bu telifini hayatında gözden geçirip okutma fırsatı bulmuş olması, ilave ayrıntılarla birlikte düşünüldüğünde muhtemel bir telif tarihi zikretmeye imkân vermektedir.

Mağrib'deki ilk hadis usûlü çalışması olarak bilinen *el-İlmâ'*, kendisinden önce aynı alanda kaleme alınan eserlerdeki "Ehl-i hadîs'in faziletini ispat etme ve eleştirilere cevap verme" amacından öte, bulunduğu coğrafyada tahammül ve edâ yöntemleri hakkında devam eden tartışmalar sebebiyle telif edilmiştir. Bu durum usûl konularında niçin daraltmaya gidildiğine de cevap teşkil etmektedir. Rivâyet döneminde yaygın olan "yazılı kaynaktan çok sahibine atıfta bulunma" uygulamasına devam ettiği görülen Kādî 'Iyâz, bu eserindeki tasnif tarzı ve hadis usûlüne dair kanaatleriyle de dikkat çekmektedir.

*el-İlmâ'*da yüz elliye aşkın rivâyet bulunmaktadır. Merfû, mevkûf, maktu' hadisler yanında ilim adamlarının sözlerinin ve şiirlerin genellikle isnâd sistemi ile aktarıldığı eserde bazı rivâyetler ciddi biçimde tenkit edilmiştir. Hadis ilimlerine dair bir çalışmada tenkit edilen bu tür bilgilerin bulunması farklı yorumlarla izah edilmeye çalışılmıştır. Kādî 'Iyâz için ise bu konuda şu değerlendirmeye yer verilmiştir: O, açıklamak istediği konu hakkında meşhur olan ve muhtevaya açıkça işaret eden delilleri zikretmeye önem vermiş, rivâyetlerin sıhhatini ikinci planda tutmuştur. Kanaatimizce senedi belirtmek suretiyle ortaya çıkacak sorumluluk endişesini bertaraf etmek istemiş olmalıdır. Bu bölümde, aşağıdaki başlıklar çerçevesinde *el-İlmâ'*ın tanıtımı hedeflenmektedir

I. ESERİN İSMİ

Kādî 'Iyâz'ın tamamladığı, gözden geçirdiği ve ders olarak okuttuğu¹ on eserinden biri olan *el-İlmâ*'ın isimlendirilmesinde müellifin önsözde her hangi bir kayıt zikretmemesi sebebiyle iki farklı yaklaşım olduğu dikkat çekmektedir. Bir grup oğlu Ebû Abdullah'ın belirttiği ismi tercih ederken diğer grup yazma eserlerde ve biyografik kaynaklarda zikredilen ismi yeğlemiştir ve her iki görüş doğrultusunda modern neşirler hazırlanmıştır. Dolayısıyla eserin ismi konusunda bir problem vardır. Biz de bu başlık altında müellifin diğer eserlerindeki yöntemini de dikkate alarak hadis ilimlerine dair kaleme aldığı bu çalışmasının ismini tespit etmeye çalışacağız.

Günümüze ulaşan bütün telifleri göz önünde bulundurulduğunda Kādî 'Iyâz'ın konu, amaç ve metodunu açıkladığı giriş bölümlerinde teliflerine isim belirleme açısından iki farklı uygulaması söz konusudur. Giriş kısmında eser adının açıkça zikredilmesi bu yöntemlerden biri olup örnekleri *eş-Şifâ*,² *Meşâriku'l-envâr*³ ve *İkmâlü'l-Mu'lim*'dir.⁴ İkinci yöntemine göre ise Kādî 'Iyâz, kaleme aldığı eserin girişinde isim ile ilgili herhangi bir kayıt zikretmemektedir. *el-İlmâ*, *et-Tenbîhâtü'l-müstenbeta* ve *el-İ'lâm bi-hudûdi kavâ'idi'l-İslâm* bu kabildendir.

Kādî 'Iyâz, herhangi bir eserinde incelediği konunun ilgisi ve bağlamına göre genellikle diğer teliflerine işaret eder. Hadis ilimlerine dair yazdığı kitabını *İkmâlü'l-Mu'lim*⁵ ve *Tertîbü'l-medârik*'de⁶ *el-İlmâ* ismi ile zikretmesi, eserin böyle anılmasına gerekçe oluşturmuştur. Bu durum göz önüne alındığında eserin yaygın olarak bilinen ve müellifinin de kullandığı isminin *Kitâbü'l-İlmâ* olduğu açığa çıkmaktadır.

¹ Ebû Abdullah, *et-Ta'rîf*, s. 116.

² Kādî 'Iyâz, *eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ*, Thk. Abduh Ali, Beyrut, Mektebetü'l-Gazâlî, 2000, s. 49.

³ Kādî 'Iyâz, *Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr*, I-III, Thk. Sâlih Ahmed eş-Şâmî, Dımeşk, Dârü'l-Kalem, 2012, I, 41.

⁴ Kādî 'Iyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim*, I-IX, Thk. Yahya İsmail, Mansûra/Mısır 1998, I, 73.

⁵ Kādî 'Iyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim*, VI, 321. (وقد بسطنا هذا في كتاب الإلماع) / Bu konuyu *el-İlmâ* isimli eserimizde detaylandırdık.)

⁶ Kādî 'Iyâz, *Tertîbü'l-medârik*, III, 293. (قد بينا هذا الفصل بيانا شافيا في كتاب الإلماع) / Bu konuyu *el-İlmâ* isimli eserimizde yeteri kadar açıkladık.)

Eserin tam ismi konusunda Kādî 'Iyâz'ın kendi ifadelerinde az da olsa farklılıkların bulunması sonraki dönemler için tartışma sebebi olmuştur.⁷ *Tertîbü'l-medârik*'de كتاب الإلماع إلي أصول الرواية وضروب السماع şeklinde kaydettiği ismi⁸ *İkmâlü'l-Mu'lim*'in mukaddimesinde كتاب الإلماع لمعرفة اصول الرواية والسماع olarak zikretmiştir.⁹ Bu farklılıklar, esasında Kādî 'Iyâz'ın diğer bazı telifleri için de söz konusu olan bir durumdur. Zira o Mâlikî ilim adamlarının biyografilerini incelediği *Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik* ismi ile bilinen eserini¹⁰ bazen *Takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik*¹¹ bazen de *Kitâbü't-Tabakât*¹² şeklinde isimlendirir. Muhtemelen manaya etki edecek bir değişikliği içermemesi Kādî 'Iyâz'ın eserlerini isimlendirme konusunda farklı tasarruflarının temel gerekçesidir. Nitekim bu durum eserini iki şekilde adlandıran başka müelliflerde de görülmektedir.¹³

Oğlu Ebû Abdullah'ın kaydettiği كتاب الإلماع في ضبط الرواية و تقييد السماع ismi¹⁴ daha sonraki dönemlerde birçok biyografi müellifi tarafından da benimsenmiştir.¹⁵ *el-İlmâ*'ı mevcut iki matbu nüshadan farklı olarak bu isim ile neşreden Beydânî, oğlunun bu konuda dikkate alınması gereken asıl kişi olduğunu belirtir.¹⁶ Beydânî'nin ilk dönem biyografi eserlerinde matbu nüshalardaki ismin zikredilmediği tespiti, araştırma eksikliğinden kaynaklanır. Nitekim Endülüslü tarihçi, hadis âlimi ve biyografi yazarı Ebû Ca'fer Ahmed b. Yahya ed-Dabbî (ö.

⁷ Turâbî, *el-Kādî 'Iyâz*, s. 351; Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, Beydânî'nin girişi, s. 48-50.

⁸ Kādî 'Iyâz, *Tertîbü'l-medârik*, II, 146.

⁹ Kādî 'Iyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim*, I, 195.

¹⁰ Ebû Abdullah, *et-Ta'rîf*, s. 116; İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, V, 165; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, II, 49. Makkarî, *Ezhâru'r-riyâz*, IV, 348.

¹¹ Kādî 'Iyâz, *et-Tenbîhâtü'l-müstenbeta 'ale'l-kütübi'l-Müdevvene ve'l-muhteleta*, I-III, Thk. Muhammed el-Vesîk, Beyrut, Dâr İbn Hazm, 2011, I, 19.

¹² Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 207.

¹³ eş-Şerîf Hâtîm b. Ârif el-Avnî, *el-'Unvânü's-sahîh li'l-kitâb*, Mekke, Dâr 'Alemü'l-Fevâid, 1419/1998, s. 22-24. Polat, bir eserin iki ismi ile karşılaştığında iki ihtimal bulunduğunu belirtir. Buna göre eserin ismini bizzat yazar değiştirmiş veya eserine iki farklı isim vermiştir. Ayrıca eserin farklı isimlenmesinin kaynağı her zaman müellif değildir. Eser, müellif dışındaki kişiler tarafından kasıtlı veya hata ile farklı bir isimle isimlendirilmiş olabilir. Salahattin Polat, *Metin Tenkidi*, İstanbul, İfav Yayınları, 2015, s. 183.

¹⁴ Ebû Abdullah, *et-Ta'rîf*, s. 116.

¹⁵ İbnü'l-Hatîb, *el-İhâta*, V, 165; İbn Ferhûn, *ed-Dibâcü'l-müzheb*, II, 49; Makkarî, *Ezhâru'r-riyâz*, IV, 347; Kâtip Çelebî, *Keşfü'z-zunûn*, I, 157. İsmail Paşa, *Hediyetü'l-ârifin*, I, 805.

¹⁶ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, Beydânî'nin girişi, s. 49.

599/1203) ve Sebte şehrindeki ilmî faaliyetler hakkında temel kaynak niteliğini hâiz *Bernâmece* müellifi Kâsım b. Yûsuf et-Tücîbî (ö. 730/1329),¹⁷ eseri كتاب الإلماع إلي معرفة / اصول الرواية وتقييد السماع / *Kitâbü'l-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ* ismi ile kaydetmişlerdir. Eserin ilk defa tahkikli neşrini yapan Seyyid Ahmed Sakr'da bu ismi tercih etmiştir.

Kādî 'Iyâz'ın hayatının zikredildiği biyografik eserler, bernâmece ve yazma nüshalar dikkate alındığında *el-İlmâ'*ın tam ismi konusunda iki farklı kanaat ortaya çıkmaktadır. Bunlar içerisinde oğlu Ebû Abdullah'ın zikrettiği ismi benimseyenler olduğu gibi yazma nüshaları ve bazı biyografî yazarlarının verdiği bilgileri dikkate alıp farklı bir yaklaşım sergileyenler de bulunmaktadır. Bu çalışmada, Kādî 'Iyâz'ın kendi eserlerindeki farklılıklar göz önünde bulundurularak ve yazma nüshalar dikkate alınarak Sakr'ın neşrinde benimsenen isim esas alınmıştır.

Bernâmece sahibi Tücîbî'nin zikrettiği tam isim, eserin Ayasofya, Escorial ve Zâhiriye Kütüphanelerindeki yazmalarda kaydedilen ismi ile birebir örtüşmektedir: كتاب الإلماع إلي معرفة اصول الرواية وتقييد السماع وجمل من فضائل علم الحديث وأهله ونكت من آداب حملته ونقله

Müstensihler tarafından bir ziyade söz konusu değil ise bu isimlendirmenin *el-İlmâ'*ın bölümü ile eserde açıklanması amaçlanan konuya yani hadis öğrenim ve öğretim esaslarına dikkat çekilmiştir. Kitabın aslını oluşturan bu konulardan önce hadis ilmi ve hadisçilerin üstünlüğünün tespitini amaçlayan ve bir çeşit giriş mesabesinde olan ilk kısma ise şu cümle delalet etmektedir: وجمل من فضائل علم الحديث وأهله. Hadis öğrencisinin uyması gereken edep ve hadis öğrenimi esnasında uygulanacak usullerin izah edildiği son bölüme de نكت ونكت من آداب حملته ونقله ifadesi ile işaret edilmiştir.

Hadis ilimlerinin genel nitelikli kaynaklarından kabul edilen *Fehrese*'de öğrencisi İbn Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179), *el-İlmâ'*a dair herhangi bir bilgi zikretmemiştir. *Bernâmece* sahibi Ebû'l-Hasan Ali b. Muhammed er-Ru'aynî'nin (ö. 666/1268), كتاب الإلماع في تصحيح الرواية والسماع ismi ile bahsettiği¹⁸ eseri Kehhâle

¹⁷Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, s. 406; Tücîbî, *Bernâmece*, s. 142.

¹⁸Ru'aynî, *Bernâmece*, s. 75.

(1905/1987) الإلماع في أصول الرواية والسمع şeklinde kaydetmiştir. Kehhâle'nin Kādî 'Iyâz'ın eserleri arasında yer verdiği تقييد السماع,¹⁹ *el-İlmâ*'dan başkası olmamalıdır. Zira onun dışında bu isimde bir eseri Kādî 'Iyâz'a nispet eden başka biri bulunmamaktadır.

Bütün bu bilgiler ışığında *el-İlmâ*'ın Kādî 'Iyâz'a ait olduğu ve bu konuda farklı bir görüşün bilinmediği belirtilmelidir. Bu, kendisinin diğer eserlerinden, başta oğlu Ebû Abdullah olmak üzere biyografisine yer veren talebelerinden, ilimler tarihi ve eğitim metotları hakkında değerli bilgiler içeren bernâmeclerden ve yazma nüshalarından elde edilen bilgiler doğrultusunda ulaşılmış bir sonuçtur.

II. YAZMA VE MATBU NÜSHALARI

el-İlmâ'ın dünyanın farklı kütüphanelerinde altı yazma nüshasının olduğu tespit edilmiştir.²⁰ Bu yazmalar, Almanya, Hindistan, İspanya, Suriye, Türkiye ve Yemen'de bulunmaktadır. Eserin ilk tahkikli neşrini gerçekleştiren Sakr, İspanya, Suriye ve Türkiye'de bulunan yazmaları dikkate aldığını belirtir.²¹ Yemen yazma nüshasını dikkate alarak eseri tahkik eden Ebû Hemmâm el-Beydânî, Sakr'ın neşrini tenkit etmiş, hata ve eksik kısımlarını tablo halinde serdetmiştir.²² Yazma nüshalardan bir kısmı eksik, bir kısmı ise rutubetten ötürü okunamayacak haldedir. *el-İlmâ*'ın bilinen yazma nüshaları; ülke, kütüphane, varak sayısı ve istinsah tarihi olarak aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

¹⁹ Kehhâle, **Mu'cemü'l-müellifin**, II, 588.

²⁰ Kraliyet İslâm Medeniyeti Araştırmaları Komisyonu, **el-Fihrisü's-şâmil li't-türâsi'l-Arabiyyi'l-İslâmî el-mahtût**, Amman, Müessesetü Âlü'l-Beyt, 1991, I, 233. Ayrıca bk. Karl Brockelmann, **Târihu't-türâsi'l-Arabî**, I-VI, Trc. Abdülhalîm Neccâr, Kahire, Dârü'l-Me'ârif, 1977, VI, 273.

²¹ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, Sakr'ın girişi, s. 26.

²² Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, Beydânî'nin girişi, s. 36-47.

ÜLKE	KÜTÜPHANE	VARAK SAYISI	İSTİNSAH TARİHİ
Almanya	Berlin Devlet Kütüphanesi no: 1036. Matbu neşre göre baş kısmından dört bölüm, sonundan iki sayfa eksiktir.	41 varak	Yazma üzerinde tarih bilgisi bulunmamaktadır.
Hindistan	Rampur Raza Kütüphanesi no: 206. Kataloglarda belirtilen numaradan başka bir bilgiye ulaşılamamıştır.	---	---
İspanya	Escorial Kütüphanesi no: 1572 Mağribî hat ile yazılmıştır.	47 varak	Hicrî 632 yılında tamamlanmıştır.
Suriye	Zâhiriye Kütüphanesi no: 406. Hicrî 595 yılında Muhammed b. Ahmed b. Merzûk'un İbn Ebî Azefe el-Lahmî'ye tamamını okuduğu bilgisi bulunmaktadır.	48 varak	Hicrî 595 yılı için kırâat kaydı bulunmaktadır. Yer ismi yoktur.
Türkiye	Ayasofya Kütüphanesi no: 433. Rutubetten ötürü varakların bir kısmı (özellikle 18 ve sonrası) okunamamaktadır.	71 varak	25 Rebîulevvel 790 yılında tamamlanmıştır.
Yemen	Câmi' u'l-Kebîr Kütüphanesi no: 11. Gayet açık yazılı olup 82 ve 84. varaklarda kısmen okunması güç olan yerler bulunmaktadır.	85 varak	Hicrî 608 yılı için semâ kaydı bulunmaktadır.

Tablo 1: *el-İlmâ*'ın Yazma Nüshaları

İbn Hacer el-Askalânî'nin (ö. 852/1449) *Fethu'l-Bârî*'nin mukaddimesi *Hedyü's-Sârî*'de Kādî 'Iyâz'dan naklettiği bir bilgi dikkate alınarak *el-İlmâ*'ın farklı nüshalarının olabileceği belirtilmiştir. Burada kaydedildiğine göre Kādî 'Iyâz *el-İlmâ*'da Ebû Mervân Abdülmelik et-Tubnî'nin (ö. 456/1064)²³ “Bazı hocalarım *Sahîh-i Müslim*'i *Sahîh-i Buhârî*'den daha üstün kabul ediyorlardı” şeklindeki ifadesine yer verir.²⁴ Ne var ki *el-İlmâ*'ın mevcut nüshalarında bu bilgi yer almaz.

²³ Tubnî'nin biyografisi için bk. İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, I, 457-459.

²⁴ İbn Hacer el-Askalânî, *Hedyü's-Sârî mukaddimetü Fethi'l-Bârî*, I-II, Thk. Ebû Kuteybe el-Fâyâbî, Riyad, Dâr Taybe, 1432/2011, I, 20. Aynı bilgiyi Abdülhay el-Leknevî (1848/1886),

Ayrıca içerdiği konular çerçevesinde bu bilgiye yer vermesini gerektirecek bir bağlamın olmayışı ya İbn Hacer veya müstensihler tarafından *el-İkmâl (İkmâlü'l-Mu'lim)* yerine *el-İlmâ* yazılmış olabileceğini düşündürmektedir. Zira söz konusu bilgi, Kādî 'Iyâz'ın *Sahîh-i Müslim*'e yazdığı *İkmâlü'l-Mu'lim*'in mukaddimesinde geçer.²⁵ Buna göre durumu farklı nüsha ile açıklamak yerine eseri referans verirken ortaya çıkan bir yanlış veya yazım yanlışı ile izah etmek mevcut verilere daha uygun gözükmektedir. İbn Hacer aynı sözü *en-Nüket 'alâ Kitâbi İbni's-Salâh*'ta herhangi bir eser zikretmeden kaydetmiş,²⁶ *Nüzhetü'n-nazar fî tavzîh Nuhbeti'l-fiker*'de ise sadece işaret etmekle yetinmiştir.

el-İlmâ', ilk olarak 1389/1970 yılında Sakr'ın tahkiki ile Kahire ve Tunus'ta neşredilmiştir. Bu yayımın ikinci baskısı 1398/1978 yılında, üçüncü baskısı ise 1425/2004 yılında gerçekleştirilmiştir. Giriş kısmında Kādî 'Iyâz'ın biyografisine yer veren muhakkik daha sonra eseri tanıtıcı bilgiler zikretmiş ve esas aldığı yazma nüshaları belirtmiştir. Çalışmada zikri geçen rivâyetlerin kaynaklarını tespitin yanında²⁷ nüsha farklılıklarına işaret edilmiş²⁸ ve ilim adamları hakkında biyografik bilgilere yer verilmiştir.²⁹ Son kısımda bulunan on çeşit fihrist eserden istifadeyi kolaylaştırmak açısından önemlidir.

Ahmed Ferîd tarafından gerçekleştirilen neşir, kısa tahrîc bilgileri dışında ek bir bilgi içermez. *el-İlmâ*'ın üçüncü neşri Ebû Hemmâm el-Beydânî tarafından gerçekleştirilmiştir. Bu neşrin en dikkat çekici yanı ilk neşirdeki hatalara dikkat çekmesi ve eserin en hacimli yazma nüshası olan el-Câmi'u'l-Kebîr nüshasından istifade etmesidir. Eserde zikredilen rivâyetler numaralandırılmış ve ismi geçen ilim adamları hakkında kısa biyografik bilgiler sunulmuştur. Bütün eserin baştan sona kadar harekelenmiş olması öne çıkan bir başka ayrıntı olarak belirtilmelidir. Beydânî

Zaferu'l-emânî bi-şerh Muhtasari's-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî isimli eserinde İbn Hacer gibi *el-İlma*'da geçtiğini ifade ederek zikretmiştir. Bk. **A.g.e.**, Thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut, Mektebû'l-Matbû'âti'l-İslâmiyye bi-Haleb, 1416, s. 125.

²⁵ Kādî 'Iyâz, **İkmâlü'l-Mu'lim**, I, 80.

²⁶ İbn Hacer, **en-Nüket 'alâ Kitâb İbni's-Salâh ve Nüketi'l-'Irâkî**, Thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl, Riyad, Dâru'l-Mîmân, 1434/2013, s. 121; **Nüzhetü'n-nazar fî tavzîh Nuhbeti'l-fiker**, Thk. Nureddîn 'Itr, Dîmaşk, Matba'atü's-Sabâh, 1421/2000, s. 62.

²⁷ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 34, 35, 36, 37, 38, 39.

²⁸ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 29, 30, 94, 159, 168, 171, 180.

²⁹ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 33, 34, 36, 37, 38, 42, 44, 48, 56, 106.

neşrinin özelliklerinden biri de fihrist çalışmalarıdır. Bu fihristler istifade açısından kolaylık sağlamış olsa da Sakr'ın çalışması, *el-İlmâ*'da ismi geçen eserler, şehir ve beldeler, mezhepler ve detaylı konu fihristleri ile daha kullanışlıdır. *el-İlmâ*'ın modern neşirleri; muhakkik, basım yeri, yayinevi ve tanıtıcı kısa bilgilerle aşağıdaki tabloda yer almaktadır:

MUHAKKİK	BASIM YERİ	YAYINEVİ	NOTLAR
Seyyid Ahmed Sakr	Mısır-Tunus 1389/1970, 1398/1978, 1425/2004	Kahire, Dârü't-Türâs Tunus, Mektebetü'l- 'Atika	İlk tahkikli neşir olup, şahıs biyografilerine ve tahrîce dair bilgiler içermektedir. 10 çeşit fihrist bulunmaktadır.
Ahmed Ferîd	Beyrut 2012	Dârü'l-Kütübi'l- İlmiyye	Kısa tahrîc bilgilerinin dışında kullanım kolaylığı sağlayacak bir ayrıcalığı bulunmamaktadır.
Ebû Hemmâm el-Beydânî	Medîne 2017	en-Nâşiru'l- Mütemeyyiz	Yemen yazma nüshanın dikkate alındığı çalışma tamamen harekeli olup şahıs biyografilerine ve tahrîce dair bilgiler içermektedir. 8 çeşit fihrist bulunmaktadır.

Tablo 2: *el-İlmâ*'ın Matbu Neşirleri

Bu çalışmada Sakr'ın neşri esas alınmış, üç baskıdan da istifade edilmeye özen gösterilmiştir. Üçüncü baskının günümüz açısından yaygın ve kullanışlı olması, esere yapılan atıflara ulaşma imkânı bakımından önemlidir. Bu sebeple referanslarda üçüncü baskı dikkate alınmıştır. Bununla birlikte çalışmada Beydânî'nin neşirinden de faydalanılmıştır.

III. TELİF TARİHİ, GEREKÇESİ VE MAĞRİB'DE HADİS İLİMLERİNE DAİR İLK MÜSTAKİL ESER OLUŞU

Aynı dönemde birden fazla eser telifine devam ettiği ifade edilen³⁰ Kādî 'Iyâz'ın *el-İlmâ*'ı hangi tarihte kaleme aldığı bilinmemektedir. Tarihi veriler ve *el-*

³⁰ Kādî 'Iyâz *et-Tenbîhâtü'l-müstenbeta*, Vesik'in girişi, I, 47.

İlmâ'da kaydedilen bilgiler ışığında muhtemel telif tarihi belirlemenin imkânı bu başlık altında sorgulanacaktır. Ayrıca *el-İlmâ*'ın ortaya çıkışına gerekçe teşkil eden sebep veya sebeplerin neler olduğu, Mağrib ya da Endülüs bölgesinde müstakil ilk hadis usûlü eseri olmasına dair iddialar tetkik edilecek diğer konulardır.

A. Telif Tarihi

Kādî 'Iyâz'ın *el-İlmâ*'ı hangi tarihte telif ettiğine dair kesin bir bilgi yoktur. Bununla birlikte bazı karineler doğrultusunda çıkarsamalarda bulunmak mümkündür. Onun ilk telif ettiği eserin *eş-Şifâ* olduğu kaydedilmiştir.³¹ Bu konuda zikredilen en erken tarih ise 508-9/1114-5 yıllarıdır.³² 535/1140-1 veya 537/1142-3 senelerinde tasnif edilmiş olabileceği de ileri sürülmüştür.³³ Kādî 'Iyâz'ın 531/1137 yılında tayin edildiği Gırnata kadılığı esnasında ilim meclislerinde *eş-Şifâ*'yı okuttuğu bilgisi³⁴ dikkate alındığında son tarihlendirme problemleri gözükmemektedir. *el-İlmâ*'ın aynı dönemde müellifi tarafından okutulduğuna işaret eden bilgiler bulunmaktadır. Öğrencisi İbn Beşkuvâl (ö. 578/1183), Gırnata'da kadılık görevine devam ederken Kurtuba'ya geçen Kādî 'Iyâz'dan ilim aldıklarını kaydetmiştir.³⁵ Eserin Yemen yazma nüshasındaki semâ' kaydında İbn Beşkuvâl'in zikredilmiş olması³⁶ *el-İlmâ*'ın Kurtuba'da akdedilen bu ilim meclisinde okutulduğunu düşündürür. Kurtuba yolculuğunun 531/1137 yılında gerçekleşmesi, *el-İlmâ*'ın bu tarihten önce telif edildiği anlamına gelecektir. Her halükarda *el-İlmâ*', onun ilk müellefatından olmalıdır. Şevvât'a göre ikinci, Vesîk'in değerlendirmesine göre üçüncü telifi *el-İlmâ*'dır.³⁷ Müellifin resmi vazifelerinden ayrıldığı süreçte (532-539/1138-1144) *İkmâlü'l-Mu'lim*'i tasnif etmeye başladığına işaret etmesi³⁸ ve söz konusu eserin mukaddimesinde *el-İlmâ*'ı tamaladığına delalet eden ifadeler kullanması³⁹ Şevvât'ın yorumunun daha isabetli olduğunu gösterir.

³¹ Şevvât, *el-Kādî 'Iyâz*, s. 234; Kādî 'Iyâz, *et-Tenbîhâtü'l-müstenbeta*, Vesîk'in girişi, I, 49. Vesîk, ikinci eser olarak *İkmâlü'l-Mu'lim*'i zikretmiştir.

³² Gökalp, "Kādî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru", s. 64.

³³ Ahmet Yılmaz, "Kādî İyâz'ın *Kitabü's-Şifâ* Adlı Eseri ve Osmanlı'da Şifâhânlık Geleneği", *MÜSBE.*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2015, s. 52.

³⁴ Makkarî, *Ezhâru'r-riyâz*, III, 13

³⁵ İbn Beşkuvâl, *es-Sıla*, II, 75.

³⁶ Kādî 'Iyâz, *İlmâ*', Yemen Câmî' u'l-Kebîr Ktp., nr. 11, vr. 84a.

³⁷ Şevvât, *el-Kādî 'Iyâz*, s. 234-235; Kādî 'Iyâz, *et-Tenbîhâtü'l-müstenbeta*, Vesîk'in girişi, I, 51.

³⁸ Kādî 'Iyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim*, I, 72-73.

³⁹ Kādî 'Iyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim*, I, 195.

Kādî 'Iyâz'ın, aynı zaman dilimlerinde farklı eserlerinin telifine devam ettiğini bizzat kendi ifadelerinden anlamak mümkündür. Haliyle bu durum, telif tarihlerini tam olarak bilmeyi zorlaştırmaktadır. *Sahih-i Müslim* şerhinin önsözünde, *Meşâriku'l-envâr*'ı “الذي بين أيدينا/Önümüzde duran” diye nitelemesi⁴⁰ bu eseri hayatında gözden geçirme fırsatı bulamadığı bilgisiyle⁴¹ birlikte düşünüldüğünde şu neticeye varılabilir: O, mezkûr şerhle birlikte *Meşâriku'l-envâr*'ın çalışmalarına devam etmektedir.

İkmâlü'l-Mu'lim ve *Meşâriku'l-envâr*, *el-İlmâ*'da zikredilir.⁴² Buna göre her iki eserin *el-İlmâ*'dan önce yazılmış olması gerekmektedir. Özellikle *Meşâriku'l-envâr*'ı gözden geçirip okutma fırsatı bulamamış olması, giriş kısmında *İkmâlü'l-Mu'lim*'i referans olarak zikretmesi⁴³ ve *İkmâl*'in yazımının devam ettiği süreçte *el-İlmâ*'ın tamamlanmış olma ihtimali dikkate alındığında şu söylenebilir: Kādî 'Iyâz, ilim meclislerinde okuttuğu *el-İlmâ*'da kimi zaman tashihlerde bulunmuş kimi zaman da uygun gördüğü ziyade bilgileri eklemiştir. İki eserin *el-İlmâ*'da zikredilmesi de bu kabildendir.⁴⁴ Nitekim buna benzer bir durum *eş-Şifâ* için de söz konusu olmuştur. Öğrencisi İbnü'l-Kasîr'in (ö. 576/1180), *eş-Şifâ*'yı ders olarak okuttuğu mecliste kelime yapısına dair itirazını kabul eden Kādî 'Iyâz, “bu kitabı sayısını bilemediğim birçok ilim adamı bana okudu fakat şimdiye kadar hiçbiri bu kelimeye dikkat çekmemiştir” ifadesi ile gerekli düzeltmeyi yapmıştır. İbnü'l-Kasîr'in belirttiğine göre bu olay, hocasının yanındaki saygınlığını artırmıştır.⁴⁵

Kādî 'Iyâz'ın doğup büyüdüğü şehir olan Sebte'de dönemin önde gelen ilim adamlarına talebelik yaptığı daha önce ifade edilmişti. Yine o, 507/1113 yılında ilim tahsil etmek amacıyla Endülüs'e geçmiş ve iki yıla yakın bir süre devrin meşhur âlimlerinden ders almıştır. Endülüs'te ders aldığı on altı hocasından *el-İlmâ*'da

⁴⁰ Hüseyin Şevvât, **Mukaddimetü İkmâli'l-Mu'lim**, Huber, Dâr İbn 'Affân, 1994, s. 76.

⁴¹ Ebû Abdullah, **et-Ta'rif**, s. 117.

⁴² Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 148, 157.

⁴³ Kādî 'Iyâz, **Meşâriku'l-envâr**, I, 40.

⁴⁴ Kılıç, *Meşâriku'l-envâr*'ın *el-İlmâ*'da zikredilmesini gerekçe göstererek daha önce telif edildiğini iddia etmektedir. Bu yaklaşıma göre *İkmâlü'l-Mu'lim*'de *el-İlmâ*'da zikredildiği için daha önce yazılmış olmalıdır. Ne var ki bizzat kendisinin ifadeleri bu bilgiyi doğrulamamaktadır. Bk. Zülal Kılıç, “Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kādî 'Iyâz'ın Hadis Usûlü Anlayışı”, **OMÜSBE.**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun, 2017, s. 41.

⁴⁵ Makkarî, **Ezhâru'r-riyâz**, III, s. 13.

rivâyet aktarması olması eserin bu yolculuktan sonra telif edilmiş olmasını gerektirmektedir. Bu konuda dikkat çeken başka bir ayrıntı da *el-İlmâ*'da Ebü'l-Hasan Ali b. el-Müşerref el-Enmâtî'nin (ö. 519/1125) rivâyetine yer verilmiş olmasıdır.⁴⁶ *el-Gunye*'de kaydedildiğine göre Enmâtî, hicrî 515 yılında bütün rivâyetleri için Kādî 'Iyâz'a icâzet izni vermiştir.⁴⁷ Enmâtî'den aktardığı rivâyeti *el-İlmâ*'da nakletmesi zikredilen icâzet tarihi ile birlikte düşünüldüğünde Kādî 'Iyâz'ın hadis usûlüne dair bu eserin hicrî 515 tarihinden sonra yazıldığı anlaşılır. Sonuç olarak kesin bir telif tarihi verilemese de, eser hicrî 515-531 yılları arasında kaleme alınmış olmalıdır.

B. Telif Gerekçesi

Mukaddimesinde belirtildiğine göre “hadis öğrenim ve öğretim metotları ile bu metotlardan sahih ve zayıf olanların tespiti, ayrıca hadis âlimlerince görüş birliğine varılan semâ' ve rivâyet yöntemleri ile tartışmalı olanların beyan edilmesi” için Kādî 'Iyâz'a yöneltilen talepler/sorular *el-İlmâ*'ın asıl telif gerekçesidir.⁴⁸ Çünkü o, ilim meclislerinde ifade edilen talepleri dikkate almaya çalışmış, *el-İlmâ*' gibi *Buğyetü'r-râid*,⁴⁹ *el-Gunye*⁵⁰ ve *el-İ'lâm*⁵¹ isimli eserlerini de benzer sebeplerden ötürü telif ettiğini belirtmiştir.

el-İlmâ'ın girişindeki ifadelerinden anlaşıldığı kadarıyla Kādî 'Iyâz, “hadis ilmîni öğrenmeye oldukça istekli ve hadisi diğer ilimlerden ön planda tutan” öğrenci veya öğrencilerin özellikle rivâyet aktarma yöntemleri hakkındaki talebine cevap olarak kaleme aldığı eserinde, konunun yeteri kadar ilgi görmediğine ve bu alandaki literatürün yetersiz olduğuna dikkat çekmektedir.⁵² Turâbî, o günün şartlarında hadis öğrenim ve öğretim metotları ile ilgili bir esere duyulan ihtiyacı göz önünde bulundurarak Kādî 'Iyâz'ın farazî bir talep ile *el-İlmâ*'ı telif etmiş olabileceğini ileri

⁴⁶ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 138.

⁴⁷ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 178.

⁴⁸ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 29.

⁴⁹ Kādî 'Iyâz, *Buğyetü'r-râ'id fimâ fi hadîs Ümm Zer' mine'l-fevâid*, Thk. Sa'd Ali, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003, s. 13.

⁵⁰ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 25.

⁵¹ Kādî 'Iyâz, *el-İ'lâm bi hudûd kâvâ'idü'l-İslâm*, s. 29.

⁵² Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 31.

sürer.⁵³ Ancak gerek kullanılan üslup gerekse diğer eserlerinin mukaddimelerinde geçen sebepler bu ihtimali zayıflatmaktadır. Zira yukarıda belirtildiği gibi hadis ilmine merakı vurgulanan ve hadisi diğer ilimlerden ön planda tutan bir öğrenci söz konusu olup rivâyet yöntemleri ile ilgili bu öğrencinin istediği doğrultusunda bir eserin bulunmadığı vurgulanmıştır.⁵⁴ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye* 'yi sahip olduğu icâzetleri öğrenmek isteyenlerin ısrarlı taleplerine cevap olarak telif etmiş,⁵⁵ ilk etapta kendisinin niyetlendiği *Tertîbü'l-medârik*'i ise yine Mâlikî ilim adamlarının yoğun teşvikleri doğrultusunda uzun bir çalışma neticesinde kaleme almıştır.⁵⁶ Yani o, eserlerinin mukaddimelerinde telif sebebini açıklarken gerçek taleplere vurgu yapmaktadır. Ayrıca varsayım iddiasını destekleyecek ifadeler bulunmamaktadır. Bununla birlikte Turâbî'nin zikrettiği ayrıntı dikkate alındığında bahsi geçen taleplerin Kādî 'Iyâz'ın yaşadığı dönemde izaha ihtiyaç duyulan konular olduğu düşünülebilir.

Hicrî 7. asırda Zâhirî mezhebinin en bilinen temsilcisi İbn Hazm ile Endülüs Mâlikî fakihlerinin önde gelenlerinden Ebü'l-Velîd el-Bâcî arasında hadis öğrenim ve öğretim yöntemlerine dair cereyan eden tartışmaların kısmen de olsa devam ettiği düşünülürse bu alanda bir eser ihtiyacına olan talepler doğal kabul edilmelidir.⁵⁷ İbn Hazm, geçerli bir hadis öğrenim yöntemi olarak kabul etmediği icâzeti ne Hz. Peygamber'in ve sahâbenin ne de tabiîn ve tebe-i tabiînin kullandığını gerekçe göstererek bid'at diye nitelemiştir.⁵⁸ Bâcî ise ismini zikretmeden görüşlerine yer verdiği İbn Hazm'ı doğru ve yanlış birbirine karıştırmakla, yeterli tahsil sahibi olmamakla tenkit etmiştir.⁵⁹ Yine aynı coğrafyada hicrî 4. asrın sonlarında icâzetin geçerli bir hadis tahammül metodu olduğuna dair müstakil eserlerin telif edildiği bilinmektedir.⁶⁰ *el-İlmâ* 'ın kaynaklarından olan Gamrî'ye (ö. 392/1002) ait *el-Vicâze*

⁵³ Turâbî, *el-Kādî 'Iyâz*, s. 354.

⁵⁴ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ* ', s. 29, 31.

⁵⁵ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 25.

⁵⁶ Kādî 'Iyâz, *Tertîbü'l-medârik*, I, 24-25.

⁵⁷ Zikredilen tartışmalar için bk. Abdülmecîd Türkî, *Münâzarât*, s. 147-149.

⁵⁸ İbn Hazm, *el-İhkâm*, II, 147-148. Ayrıca bk. Selman Başaran, "İbn Hazm ve Hadisteki Metodu", *AÜİF.*, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara. 1977, s. 113-114.

⁵⁹ Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl*, s. 366-368.

⁶⁰ Ebü'l-Mutarriif Abdurrahman b. Muhammed'in (ö. 402/1011), *el-Kelâm 'ale'l-icâze ve'l-münâvele*'si, Atıyye b. Saîd el-Endelüsî'nin (ö. 408/1017), *Sıhhatü's-semâ* veya *Tecvîzü's-semâ* isimli

fi sıhhati'l-kavli bi'l-icâze künyeli risâle bunlardan biridir ve ismiyle icâzetin geçerli bir hadis alma ve aktarma yöntemi olduğuna işaret etmektedir. Kādî 'Iyâz'ın icâzet konusuna geniş yer ayırması ve özellikle Zâhirîlerin yaklaşımlarına dikkat çekmesi⁶¹ yaşadığı coğrafyada devam eden bu tartışmaların yansması olmalıdır.

Hadis öğrenim ve öğretiminin esaslarını detaylı olarak açıklamayı hedef edinen *el-İlmâ*'ın, konu ile ilgili talepler göz önünde bulundurularak telif edildiği bizzat müellifi tarafından belirtilmiştir. Bu, eserin yazılmasına gerekçe teşkil etmesi açısından ilk elden bilgi olmasıyla büyük önem arz etmektedir. Özellikle icâzet yöntemi etrafında devam eden usûl tartışmaları da söz konusu taleplerin ortaya çıkışına zemin hazırlamıştır.

C. Mağrib'de Hadis İlimlerine Dair Telif Edilen İlk Müstakil Eser Oluşu

Mütekaddimûn dönemi hadis usûlü eserleri kabul edilen Râmehürmüzî'nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisü'l-fâsıl* ve Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs* ile Hatîb el-Bağdâdî'nin (ö. 463/1071) bu alandaki teliflerinin Mağrib'e ulaştığı ve Kādî 'Iyâz'ın bu çalışmalardan haberdar olduğu gerek *el-İlmâ*'da yaptığı nakillerden⁶² gerekse icâzetine sahip olduğu kitapları kaydettiği fihrist çalışması *el-Gunye*'de bu eserleri zikretmesinden anlaşılmaktadır.⁶³ Doğu İslâm dünyasında telif edilen müellefatın ders olarak okutulduğu Mağrib bölgesinde, Kādî 'Iyâz'ın yaşadığı döneme kadar hadis ilimleri alanında ortaya konulmuş müstakil bir çalışmanın varlığından bahsedilmez.⁶⁴ Bu sebepten ötürü *el-İlmâ*'ın mukaddimesinde ifade edilen “özellikle hadis öğrenim ve öğretim yöntemleri

---

eseri bunlar arasında sayılabilir. İki kitabında günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Bk. M. Muhammed Hamîdatu, **Medresetü'l-hadîs fi'l-Endelüs**, I-II, Beyrut, Dâr İbn Hazm, 2007, II, 489.

⁶¹ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**'s. 84, 91, 95. Ayrıca bk. Şevvât, **Mukaddimetü İkmâli'l-Mu'lim**, s. 373, 374, 376.

⁶² Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**'s. 35, 45, 99, 102, 103, 121.

⁶³ Kādî 'Iyâz, **el-Gunye**, s. 40, 77, 102, 181, 228.

⁶⁴ Mağrib ilim adamlarından Mâlikî fakîhi ve eğitimci Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) *Mulahhasu'l-Muvatta* isimli eserinin mukaddimesi bazı hadis usûlü konularına temas etmektedir. Müstakil bir eser olmamasından ötürü bu konudaki değerlendirmeye dâhil edilmemiştir. *Mulahhasu'l-Muvatta*, 1429/2088 yılında Beyrut'ta (Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye) basılmıştır. Eserin hadis usûlü açısından konumu için bk. Selahattin Parlador, “Kâbisî”, **DİA.**, XXIV, 42; Ahmet Yücel, **Hadis Usûlü**, İstanbul, İfav Yayınları, 2012, s. 61.

konusunda arayanın aradığı bilgiye ulaşılabileceği bir eserin yokluğu⁶⁵ da genel itibariyle değil Mağrib bölgesi özelinde anlaşılmıştır.⁶⁶ Zira Kādî 'Iyâz farklı hadis ilimleri ile ilgili “çok sayıda eserin ve faydalı telifin” bulunduğunu aynı şekilde *el-İlmâ*'ın mukaddimesinde belirtmiştir.⁶⁷

el-İlmâ' Mağrib'de telif edilen ilk usûl eseri kabul edilmiştir.⁶⁸ Kesgin'in ifadesine göre ise “Endülüs'te hadis usûlüne dair yazılan ilk kaynak” *el-İlmâ*'dır.⁶⁹ Ne var ki Endülüslü kırâat âlimi Ebû Amr ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *Kitâbü Beyâni'l-müsned vel'-mürsel ve'l-munkatı*'ı⁷⁰ ile İbn Abdilber'in (ö. 463/1071) hadis usûlü niteliğindeki *Câmi'u beyâni'l-'ilm*'i⁷¹ Kādî 'Iyâz'dan bir asır önce bu alanda Endülüs'te telif edildiği bilinen iki eserdir. Ayrıca *el-İlmâ*'ın kaynakları arasında bulunan ve “icâzetin gerekçeleri, faydaları ve hükümleri konusunda telif edilen” Ebû Abbâs el-Gamrî'ye ait *el-Vicâze*⁷² isimli risâlenin müellifinin Endülüslü olması ve eserin burada telif edilmiş olma ihtimali dikkate alındığında *el-İlmâ*'ın Endülüs'te değil, Mağrib'de hadis ilimleri ile ilgili ilk müstakil eser kabul edilmesi daha isabetli gözükmektedir.

IV. SONRAKİ DÖNEMLERE İNTİKALİ

Kādî 'Iyâz'ın hayatında gözden geçirip ders verme fırsatı bulduğu eserlerden olan *el-İlmâ*' kendisinden sonra Sebte ilim çevrelerinde okutulmaya devam etmiş ve zamanla doğu İslâm dünyasına ulaşmıştır. Yazma eserlerde bulunan semâ kayıtları,

⁶⁵ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 31. “ولا وقتت فيه علي تصنيف يجد فيه الراغب ما رغب”

⁶⁶ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, Sakr'ın girişi, s. 18. Ayrıca bk. et-Turâbî, *el-Kādî 'Iyâz*, s. 366.

⁶⁷ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 31. “وفي كل منها تصانيف عديدة وتآليف جمّة مفيدة”

⁶⁸ Turâbî, *el-Kādî 'Iyâz*, s. 362; M. Yaşar Kandemir, “Hadis” *DİA.*, XV, 54.

⁶⁹ Salih Kesgin, “Hadis Usul Tarihindeki Yeri Bağlamında Kādî 'Iyâz'ın (v. 544/1149) *el-İlma*' ilâ ma'rifeti usulî'r-rivaye ve takyidi's-sema' Adlı Eseri”, *OMÜİFD.*, Yıl 2015, Sayı 39, s. 66. “Bu eser Mağrib denilen Endülüs'te yazılmış ilk hadis kitabıdır” ifadelerini kullanan Bağcı'nın yaklaşımı da bu çerçevede değerlendirilebilir. H. Musa Bağcı, *Hadis Tarihi ve Metodolojisi*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2015, s. 283.

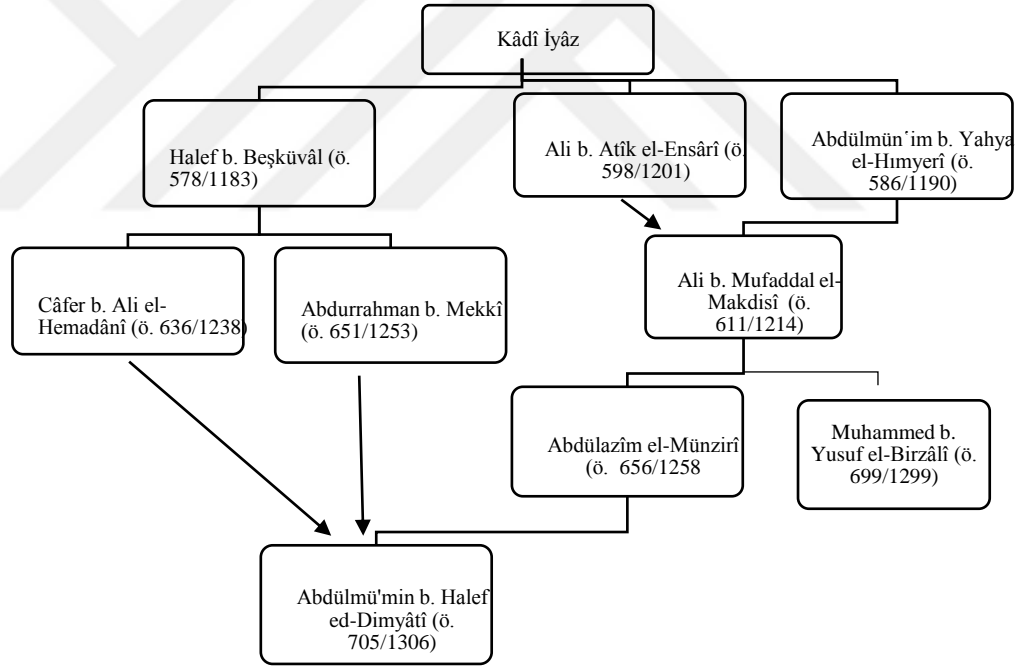
⁷⁰ Ebû Amr ed-Dânî, *Kitâbü Beyâni'l-müsned ve'l-mürsel ve'l-munkatı*, Thk. Amr b. Fehmî, Kahire, Dârü'l-Âfâk, 2009.

⁷¹ Leys Suûd Câsim, “İbn Abdülber en-Nemerî” *DİA.*, XIX, 270. Ayrıca bk. Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 61.

⁷² Kādî 'Iyâz, *el-İlma*'da kısaca *el-Vicâze* olarak zikrettiği eseri *Tertîbü'l-medârik*'de *el-Vicâze fi sîhhat'l-kavli bi'l-icâze* ismi ile kaydetmiştir. Kesgin tarafından referans olarak önerilen *DİA* “İcâzet” maddesinde zikredilen isim de Kādî 'Iyâz'ın belirttiği isim ile aynıdır. Bk. Kādî 'Iyâz, *Tertîbü'l-medârik*, IV, 159; Cemil Akpınar, “İcâzet” *DİA.*, XXI, 396. Kesgin ise el-Gamrî'nin eserinin ismini *el-Vicâze fi tecvizi'l-icâze* (s. 66) olarak zikretmiştir.

Mağrib-Endülüs ilim havzalarını tasvir eden “Bernâmeç” türü eserler, biyografik kaynaklar ve hadis usûlü edebiyatı gözden geçirildiğinde Kādî ‘Iyâz’ın yedi öğrencisinin *el-İlmâ*’ın sonraki dönemlere ulaşmasında katkısının olduğu tespit edilmiştir.

Mevcut yazmaları incelendiğinde *el-İlmâ*’ın günümüze kadar ulaşmasında Kādî ‘Iyâz’ın üç öğrencisinin ismi öne çıkar: Ebü’l-Kâsım Halef b. Beşküvâl (ö. 578/1183), Ebü’t-Tayyib Abdülmün’im b. Yahya b. Halef el-Himyerî (ö. 586/1190), Ebü’l-Hasan Ali b. Atîk el-Ensârî (ö. 598/1201). *el-İlmâ*’ı İskenderiye ilim meclislerinde okutan el-Himyerî ve Ensârî, eserin doğu İslâm dünyasına ulaşmasında önemli rol oynamıştır.⁷³ Yazma nüshalarda belirtilen semâ kayıtları dikkate alındığında *el-İlmâ*’ın sonraki dönemlere intikalini şemada göstermek mümkündür:

Tablo 3: Yazmalardaki Semâ Kayıtlarına Göre el-İlmâ’ın Sonraki Dönemlere İntikali

⁷³ Kādî ‘Iyâz, *el-İlmâ*, Sakr’ın girişi, s. 25. Ayrıca bk. Turâbî, *el-Kādî ‘Iyâz*, s. 353.

Kādî 'Iyâz'ın doğup büyüdüğü ve ilim tahsilini şekillendirdiği Sebte şehrinin ilmî durumunu ve meclislerde okutulan eserleri sonraki dönemlere aktaran en önemli kaynaklardan biri Kâsım b. Yusuf et-Tücîbî es-Sebtî'nin (ö. 730/1329) *Bernâmec*'idir. Burada kaydedilen bilgiler ışığında Sebte hadis meclislerinde okutulan *el-İlmâ*'ın, et-Tücîbî'ye iki farklı tarikle ulaştığı anlaşılmaktadır. Kâsım b. Yusuf et-Tücîbî es-Sebtî ← Ebü'z-Zafer b. Ebû Amr el-Kelbî ← İbn Muhriz Ebû Bekir Muhammed b. Muhammed ez-Zühri ← Ebû Abdullah Muhammed b. el-Hasan b. Atiyye b. Gâz el-Ensârî (ö. 591/1195) ← Kādî 'Iyâz. Bu sened vasıtasıyla *el-İlmâ*'ın tamamını okuduğunu belirten Tücîbî, diğer tarîk ile eserin bir kısmını okuyabildiğini vurgulamıştır. İkinci senede göre Kādî 'Iyâz'ın talebesi Ensârî ile müellif Tücîbî arasında Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Ezdî (ö. 660/1262) ve Ebü'l-Kâsım b. Ebû İshâk es-Sülemî bulunmaktadır.⁷⁴ Endülüs ilim tarihi ile ilgili önemli eserlerden olan Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed er-Ru'aynî'nin (ö. 666/1268) *Bernâmec*'inde kaydedilen bilgilere göre *el-İlmâ*', Ensârî'nin öğrencisi Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Lahmî (ö. 633/1235) yoluyla Ru'aynî'ye ulaşmıştır. Lahmî, İbn Ebî 'Azefe diye meşhur olup hayatı boyunca Sebte Camiinde ders okutmuştur.⁷⁵

Kādî 'Iyâz'ın hayatı ile ilgili bilgilerin bulunduğu en erken dönem biyografik eserlerden olan *Buğyetü'l-mültemis*'te Ahmed b. Yahya ed-Dabbî (ö. 599/1203) *el-İlmâ*'ı müellifin öğrencisi aynı zamanda kendisinin hocası olan Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed b. Ubeydullah'tan (ö. 591/1195) dinlediğini belirtir.⁷⁶ Endülüslü ilim adamlarının biyografilerine dair önemli kaynaklardan biri olan *et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla*'nın müellifi İbnü'l-Ebbâr (ö. 658/1260), Kādî 'Iyâz'ın talebesi ve Sebte'nin kırâat âlimlerinden Ahmed b. Muhammed el-Yâfiî'yi (ö. 575/1179) tanıtırken *el-İlmâ*'ın rivâyetini elde ettiği senedi de zikreder. Kaydedilen bu bilgiler doğrultusunda eserin “Ebü'l-Hattâb Ömer b. Hüseyin el-Kelbî (ö. 634/1237) ← İbn 'Ayyâd Muhammed b. Yusuf (ö. 603/1206) ← Yafîî” tarîkiyle İbnü'l-Ebbâr'a ulaştığı anlaşılmaktadır.⁷⁷

⁷⁴Tücîbî, *Bernâmec*, s. 142, 143. Ayrıca bk. Hasan Verâkilî, *Şüyûhu'l-ilm*, s. 53, 54.

⁷⁵Ru'aynî, *Bernâmec* s. 42, 45,46.

⁷⁶Dabbî, *Buğyetü'l-mültemis*, s. 406. Dabbî, ismi zikredilen hocasıyla Sebte'de karşılaştığını ifade ettikten sonra (s. 315) uzun bir ömür sürdüğünü belirtmiştir.

⁷⁷İbnü'l-Ebbâr, *et-Tekmile*, I, 236-237.

Kendisinden sonraki hadis usûlü eserlerinin mihveri durumunda olan İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmü'l-hadis*'inde zikrettiği sened⁷⁸ ise "İbnü's-Salâh ← Ebû Muhammed Abdurrahman b. Abdullah el-Esedî (ö. 10 Cemâziyelâhir 623/8 Haziran 1226) ← Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Eşîrî (ö. Şevval 561/Ağustos 1166) ← Kādî 'Iyâz" şeklindedir.

Ebû Abdullah Muhammed b. Ali eş-Şevkânî'nin (ö. 1250/1834) hocaları, öğrencileri ve icâzet aldığı eserleri kaydettiği *İthâfü'l-ekâbir bi-isnâdi'd-defâtir* isimli telifinde *el-İlmâ*'ın kendisine nasıl ulaştığını görmek mümkündür. Yine onun zikrettiği sened incelendiğinde İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449) ve öğrencisi Şemseddin es-Sehâvî'ye (ö. 902/1497) kadar *el-İlmâ*'ın kimler tarafından nakledildiği tespit edilebilir.⁷⁹ Şevkânî'nin *el-İlmâ*' için zikrettiği sened "**Şevkânî** ← Abdülkadir b. Ahmed el-Kevkebânî (ö. 1207/1793) ← Süleyman b. Yahya el-Ehdel (ö. 1197/1783) ← Ahmed b. Muhammed el-Ehdel (ö. 1163/1750) ← Ahmed b. Muhammed en-Nahlî (ö. 1130/1718) ← Muhammed b. Alâ el-Bâbü'lî (ö. 1077/1667) ← Ahmed b. Muhammed el-Guneymî (ö. 1044/1634) ← Şemseddîn Muhammed b. Ahmed er-Remlî (ö. 1004/1596) ← Şehâbeddîn Ahmed b. Muhammed er-Remlî (ö. 957/1550) ← **Şemseddîn Muhammed b. Abdurrahman es-Sehâvî (ö. 902/1497)** ← **İbn Hacer el-Askalânî (ö. 852/1449)** ← Kâsım b. Ali b. Muhammed el-Fâsî (ö. 811/1408) ← Ebü'l-Berakât Muhammed b. Muhammed (İbnü'l-Hâc) (ö. 771/1370) ← Ebû İshâk İbrâhîm b. Ahmed el-Gâfikî (ö. 716/1316) ← Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Ezdî (ö. 660/1262) ← Ebû Abdullah Hasan b. Atiyye b. Gâz el-Ensârî (ö. 591/1195) ← **Kādî 'Iyâz (ö. 544/1149)**" şeklindedir.

Sonuç olarak belirtmek gerekirse *el-İlmâ*, müellifin hayatında okuttuğu ve gözden geçirme fırsatı bulduğu teliflerindedir. Vefatından sonra öğrencileri sayesinde Sebte şehrinin hadis meclislerinde okutulan eserler listesinde yer almış, İskenderiye'ye yerleşen Abdülmun'im b. Yahya el-Himyerî ve Ali b. Atîk el-Ensârî isimli talebeleriyle de doğuya ulaşmıştır.

⁷⁸ İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadis*', s. 130.

⁷⁹ Şevkânî, *İthâfü'l-ekâbir bi-isnâdi'd-defâtir*, Thk. Halil b. Osman, Beyrut, Dâr İbn Hazm, 1999, s. 81-82.

V. TELİF TARZI

el-İlmâ' birbirinden farklı hacimlerde on dokuz bölümden meydana gelir. “Bâb” adını taşıyan başlıklarının altında çoğu zaman alt başlık kullanılmaz. Sadece altıncı bölümde farklı bir uygulama söz konusudur. Hadis rivâyet yöntemlerinin sekiz başlık altında incelendiği bu bölümde, konunun anlaşılmasına katkı sağlayacak yan başlıklar da yer alır. Rivâyet malzemesinin naklinde kullanılan sekiz yöntemin her biri için “ed-Darbü’l-evvel/Birinci Metot, ed-Darbü’s-sâni/İkinci Metot” gibi başlıklar kullanılmıştır. Kādî ‘Iyâz’ın eseri için *el-İlmâ’ ilâ usûli’r-rivâye ve durûbi’s-semâ’* ismini kullandığı⁸⁰ daha önce belirtilmişti. İsimlendirmede kullanılan “durûb/ضروب” kelimesinin hadis öğrenim yöntemlerinin her biri için zikredilen “darb/ضرب” ifadesinin çoğulu olduğu düşünüldüğünde eserin asıl amacının bu yöntemleri açıklamak olduğu anlaşılacaktır. Söz konusu isimlendirme de bu amaca dikkat çeken bir ayrıntı durumundadır.

Hadis öğrenim-öğretim metotlarından beşincisi olan icâzet konusu açıklanırken altı tür icâzetin olduğuna vurgu yapılmış ve her bir tür “el-Vech” yan başlığı altında zikredilmiştir. Konu hakkında mevcut ihtilaflara değinen Kādî ‘Iyâz, “doğru olan/es-savâb, sahih olan/es-sahîh, sahih değildir/lâ tasihhu”⁸¹ ifadeleri ile kendi tercihini de belirtmiştir. Beş ve on sekizinci bölümün başlıkları soru cümlesinden oluşur. Hadis râvîsinin ezber veya yazı yoluyla kaydettiği rivâyetleri gözden geçirmesiyle ilgili müsamahakâr davrananlar ve katı tutum sergileyenler olduğunu belirten müellif, iki görüşü sekiz ve dokuzuncu bölümlerde ayrı başlıklarla incelemiştir.

Bölüm başlarında kimi zaman bir sayfayı aşan giriş kısımları bulunmaktadır.⁸² Hadis ilminde samimi niyetin gerekliliğine dair olan dördüncü bölüme âyet ve akabinde senedsiz olarak amellerin niyetlere göre karşılık bulacağına dair rivâyet ile giriş yapıldıktan sonra hadis, senedi ile ayrıca kaydedilmiştir. Kādî ‘Iyâz onuncu bölümde her hangi bir açıklama yapmaksızın isnâdı ile merfû’ rivâyete yer vermiş, on üç ve on beşinci bölümlerde ise usûl bilgilerini senedli olarak

⁸⁰ Kādî ‘Iyâz, *Tertîbü’l-medârik*, II, 146.

⁸¹ Kādî ‘Iyâz, *el-İlmâ’*, s. 94, 101, 105.

⁸² Kādî ‘Iyâz, *el-İlmâ’*, s. 125, 129. Sekiz ve dokuzuncu bölümler.

zikrederek konuya giriş yapmıştır. Sadece on altıncı bölümde hiç senedli rivâyet bulunmamaktadır.

Râvîlerin kelime i'rabı hakkındaki ihtilaflarından ötürü hadisin manasında meydana gelen anlam değişikliklerine ve ortaya çıkan fikhî görüşlere örnek zikrederken istidlâl ettiği hadisleri senedsiz serdeden müellif,⁸³ eserin farklı yerlerinde bu uygulamayı sürdürmüştür.⁸⁴ Rivâyetlerin akabinde لَعَلَّ / muhtemelen-belki ifadesiyle anlama dair yorumlar da bulunmaktadır.⁸⁵ Eserde sened değerlendirmesi yer almaz. *el-İlmâ*'da rivâyet usûlünün göz önünde bulundurulduğunun en önemli delillerinden biri müellifin hocalarından nakilde bulunurken kullandığı rivâyet lafızlarıdır. Kimi zaman bir, kimi zaman dört hocadan bilgi aktaran Kādî 'Iyâz, rivâyeti hangi tahammül yoluyla aldığını özellikle belirtir. Birinci bölümün sonunda hadis öğrenmenin gerekliliğine dair rivâyeti iki hocasından tahdîs ederken birinde "سماعاً/semâ yoluyla" diğeri ise "قراءةً/kırâat yoluyla" ifadesini kullanarak hadis öğrenim ve öğretim esaslarına özen göstermiştir.⁸⁶ Yine iki hocasından naklettiği diğeri bir hadiste hocası Muhammed b. İsa et-Temîmî için "فِيمَا أُقْرَأُ عَلَيْهِ وَأَنَا أَسْمَعُ" / ona okunurken ben de dinliyordum", Ebû Ali et-Tâhartî için ise "بِقِرَائَتِي عَلَيْهِ" / ben ona okudum" şeklindeki rivâyet kalıbını istimal etmiştir.⁸⁷ اِمْلَاءٌ/imlâ yoluyla,⁸⁸ كِتَابَةٌ/kitâbet yoluyla,⁸⁹ اِجَازَةٌ/icâzet yoluyla,⁹⁰ بِحِطِّ/vicâde yoluyla⁹¹ ve benzeri kayıtlar, *el-İlmâ*'ın rivâyet dönemi usûl eserleriyle benzeştiği noktalardandır. Müellifin titizliğini açıkça ortaya koyan bu tutumu hemen her senedli bilgi aktarımında görmek mümkün olduğu için daha fazla örnek zikretmeye ihtiyaç duyulmamıştır.

⁸³ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 136-137.

⁸⁴ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 122, 143, 157.

⁸⁵ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s.73, 85, 114.

⁸⁶ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 38.

⁸⁷ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 45.

⁸⁸ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 43.

⁸⁹ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 65.

⁹⁰ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 54.

⁹¹ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 56.

Özellikle bölüm sonlarında konuyu destekler mahiyette şiirlere yer veren Kādî 'Iyâz, kendisine ait iki şiiri de kaydetmiştir.⁹² Şahitlik gibi fıkıh ilminin hadis usûlü ile etkileşim halinde olduğu meselelere⁹³ bağlama göre dikkat çekmesi, mezheplerin görüşlerini gerekçeleriyle sıralayıp kritiğini yapması müellifin *el-İlmâ*'da öne çıkan tasnif uygulamalarındandır.⁹⁴ Yine o, belirgin bir şekilde fıkıh usûlü âlimlerinin kanaatlerine vurgu yapmış⁹⁵ ve usûl eserlerinden nakiller aktarmıştır.⁹⁶

Kādî 'Iyâz'ın *el-İlmâ*'da takip ettiği telif yöntemlerinin araştırıldığı bu kısımda ulaşılan sonuçlar kısaca şöyledir: Eser on dokuz bölümden oluşmaktadır ve her bölüm “bâb başlığını taşımaktadır. İhtiyaç duyulduğunda alt başlıklar kullanılmış ve aynı konu ile ilgili kısımlardan farklı bölümler türetildiği olmuştur. Konu başlarında bir sayfayı aşan açıklamalar yanında kimi zaman doğrudan senedli rivâyete yer verilmiştir. İsnâd değerlendirmesi bulunmayan eserde nakledilen bilgi hakkında yer yer anlama dair yorum yapılmıştır. Hadis tahammül ve edâ yöntemlerinde uygulanması gereken esaslar ve rivâyet lafızları müellif tarafından titizlikle uygulanmıştır. Bağlama göre konuyu açıklayan şiirlerden yararlanılmış ayrıca fıkıh, fıkıh usûlü gibi farklı ilim dallarından istifade edilmiştir.

VI. İÇERDİĞİ KONULAR

el-İlmâ'ın telif gerekçesinin hadis öğrenim ve öğretim metotlarına dair Kādî 'Iyâz'a iletilen talepler olduğu ifade edilmişti. Hadis usûlünün genel çerçevesinin rivâyet, râvî ve mervîden oluştuğu dikkate alınırsa eserin asıl amacının rivâyet konusuna yoğunlaşmak olduğu anlaşılacaktır. Nitekim eserin isminin tespiti yapılırken “أصول الرواية” ifadesi ile çalışmada ilk olarak rivâyet kurallarına dikkat

⁹² Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 58, 146.

⁹³ Rivâyet ve şehâdet arasındaki etkileşim, benzerlikler ve ayrılıkları noktalar konusunda ilk detaylı bilgileri, meseleye yaklaşık sekiz sene mesai harcadığını belirten Mâlikî fakîfi ve usûl-i fıkıh âlimi Ebü'l-Abbâs Ahmed b. İdris el-Karâfi'nin (ö. 684/1285) *el-Furûk* isimli eserinde görmek mümkündür. Karâfi, *el-Furûk*, Thk. Abdülhamid Hindâvî, Beyrut, Mektebetü'l-'Asriyye, 2003, I, 9-22. Konu hakkında modern çalışmalar da bulunmaktadır. Ali Toksarı, “Nisab Açısından Rivâyet - Şehâdet Farkı”, *EÜİFD.*, Yıl 1983, Sayı 1, s. 231-248; Mansur Koçinkağ, “Şehâdet ve Rivâyet Kavramlarına Dair Bir İnceleme”, *ÇOMÜİFD.*, Yıl 2016, Sayı 8, s. 143-163; Târik el-Es'ad, “Davâbit kıyâsi'r-rivâye ale's-şehâde ve't-tefrîk beynehümâ”, *Mecelletü's-şerî'a li'd-dirâseti'l-İslâmiyye*, Kuveyt, Yıl 2004, Cilt XIX, Sayı 57, s. 265-300.

⁹⁴ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 100, 109, 124, 128, 136.

⁹⁵ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 82, 88, 107, 114, 116, 118, 120.

⁹⁶ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 92, 114.

çekmenin hedeflendiği belirtilmişti. Bunun yanında râvî ile ilgili çok cüzî bilgilerin muhtevaya dâhil olduğu bilinmelidir. Râvî tenkidi, tabakaları, adalet ve zabt açısından kusurları gibi konulardan öte râvînin âdâbı ile ilgili kurallara vurgu yapılmıştır. Hatta kitabın her bölümünde, âdâb ile ilgili konulara dair malzeme bulmak mümkündür.⁹⁷ Kādî 'Iyâz'ın bu çalışmasında mervîye dair malumat olmadığı gibi cerh-ta'dîl, 'ilelü'l-hadîs, muhtelifü'l-hadîs ve nâsih-mensûh ilimlerine müstakil konu olarak hiç değinilmemiştir. Sadece özsözde bu ilmin kapsamında değerlendirilen bölümler adeta hadis usûlü fihristi gibi listelenerek isimleri serdedilmiştir. Birbirinden farklı hacimlerde on dokuz bölümden oluşan eserin her bölümü “Bâb” adını taşır. Bu başlık altında *el-İlmâ*'ın mukaddimesinden itibaren sırasıyla her bölümde nelerden bahsedildiği özet olarak zikredilecektir.

el-İlmâ'ın önsözünde kaydedilen hadis usûlü konularının fihristi, müellif Kādî 'Iyâz'ın hadis talebeleri için hazırladığı özet bir yol haritası gibidir. O, hadis ilminin taliplerine başlangıç seviyesinden itibaren sırasıyla hangi konuları tahsil etmeleri gerektiğini belirtmiştir. Bu fihriste göre hadis öğrenmek isteyen kimsenin ilk olarak hadis öğrenme/dinleme esnasında uyulacak âdâbı bilmesi gerekmektedir. Akabinde hadis öğrenme/tahammül yöntemleri, kimlerden hadis alınacağı ve öğrenilen hadislerde titiz davranıp yazıya geçirme, ezberleme ve anlama faaliyetleri gelmektedir. Hadislerin sahîh ve sakîm, hasen ve makbûl, metrûk ve mevzû' olanını, rivâyet farklılıklarını ve illetlerini ayırt edip araştırmak bir sonraki merhale olarak zikredilmiştir. Yine bu merhalede müsned ile mürsel, mevkûf ile mevsûl rivâyetler birbirinden ayırt edilebilmelidir.

Râvîlerin güvenilirlik ve hafıza yönünden tabakaları, cerh-ta'dîl açısından mertebeleri, zayıf veya mechûl olmaları, tarih/öncelik ve sonralık açısından yaşadıkları dönemler *el-İlmâ*'ın önsözünde bilinmesi gerekli hadis ilimlerinden sayılmıştır. Bir sonraki merhalede hadis râvîlerinin rivâyet esnasında zikrettikleri ziyâdelerin temyiz edilmesi ve müdrec olan kısımların ayırt edilmesi gelir. Sırasıyla hadis metinlerinde geçen garîb lafızların ve kapalı ifadelerin açıklanması akabinde nâsih ve mensûhun, müfesser ve mücmelin, müteâriz ve müşkilin bilinmesi Kādî 'Iyâz'ın önsözde dikkat çektiği diğer usûl konularıdır.

⁹⁷ Hatiboğlu, “Hadis Usûlü Kaynaklarına Göre Hadis Öğrenim ve Öğretim Âdâbı”, s. 7.

Hadisin fihhına dair çabaların zikredildiği bir sonraki aşamada hüküm istinbât etme ve hikmetli yönleri izah etme, anlaşılması zor olan ifadeleri en uygun şekilde yorumlama, görünürde var olan ihtilafları giderme konularına dikkat çekilmiştir. En son merhale ise samimi niyete uygun, dünyalık ve servet kazanmak için değil, dini kaygı ile hadisin öğretilmesi, bu esnada uyulacak edep ve uygulanacak usûller zikredilmiştir. Kādî 'Iyâz mezkûr konuların her birini ayrı bir ilim olarak değerlendirip bu ilimlerle ilgili faydalı telifler bulunduğunu belirtse de bu çalışmalara dair ayrıntı zikretmez.⁹⁸

Kendisinden önce Hâkim'in elli iki hadis usûlü konusunu incelediği *Ma'rife*'si ile Hatîb'in büyük oranda hadis usûlü konularını ihtiva eden *el-Kifâye*'sine nispetle *el-İlmâ*'da usûl konularının çok az bir kısmına yer verilmiş olması dikkat çeker. Bunun temel nedeni daha önce de belirtildiği gibi eserin özellikle tahammül ve edâ yollarını açıklamak amacıyla telif edilmiş olmasıdır. Hadis usûlü konularında daralmaya gidilmiş olmasının nedeni de bu amaç doğrultusunda bir eser ortaya koyma çabası olmalıdır.

el-İlmâ'ın girişinde hadis ilimlerinin birçoğuna sadece ismen işaret edilmiş ve bu konudaki müstakil çalışmaların varlığına dikkat çekilmiş, bütün usûl konularını kapsayacak bir eser ortaya koyma amacı veya iddiası belirtilmemiştir. Bununla birlikte Kādî 'Iyâz'ın, *el-İlmâ*' ve *İkmâlü'l-Mu'lim*'in mukaddimesini hadis usûlüne dair bir eser gibi değerlendirmek mümkündür. Onun *İkmâlü'l-Mu'lim*'in mukaddimesinde bilhassa hadis öğrenim ve öğretim esasları için kaydettiği "Bu konuları *el-İlmâ*' li-ma'rifeti usûli'r-rivâyeti ve's-semâ' isimli eserimizde detaylı bir şekilde inceledik... Belki de bu konuları iki kitabımız dışında bir arada bulamayabilirsin"⁹⁹ ifadesinden bu sonuca ulaşılabilir.

Açıklamak istediği asıl konu olan tahammülü'l-hadîs metotlarından önce bağlam bilgisine önem veren Kādî 'Iyâz, hadis öğrenmenin, anlamının ve ezberleyip korumanın önemine dikkat çeken bir bölüm ile eserine başlamıştır.¹⁰⁰ Hadis ilminin

⁹⁸ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 30.

⁹⁹ Kādî 'Iyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim*, I, 195. وبسطنا الكلام فى هذه الفصول فى كتاب الإلماع لمعرفة أصول الرواية. Ayrıca bk. Şevvât, *Mukaddimetü'İkmâlî'l-Mu'lim*, s. 383.

¹⁰⁰ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 32-39.

ve hadisçilerin üstünlüklerine yer verdiği ikinci bölümden¹⁰¹ sonra hadis öğrenmek isteyen kimselerin uyması gereken edeplere,¹⁰² samimi niyetin önemine ve hadis öğrenilecek hocanın araştırılması gerektiğine vurgu yapmış¹⁰³ beşinci bölümde ise hadis dinlemenin uygun yaşı ile çocukların semâ'ının ne zaman geçerli olduğunu tartışmıştır.¹⁰⁴

*el-İlmâ'*da açıklanması hedeflenen ana konu durumundaki rivâyet yöntemleri altıncı bölümde işlenmiştir.¹⁰⁵ İlk olarak bu konudaki semâ, kırâat, münâvele, kitâbet, icâzet, i'lâm, vasiyet ve vicâde yöntemleri zikredilmiş daha sonra her biri ayrı başlık altında incelenmiştir. Hadis rivâyet yöntemlerinin beşincisi olan icâzet konusuna daha detaylı değinilmiş ve altı çeşit icâzet yan başlıklar altında izah edilmeye çalışılmıştır.¹⁰⁶ Gamrî'nin *el-Vicâze*'si ve Hatîb el-Bağdâdî'ye ait *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl* isimli müstakil eserlerin yanı sıra mütakaddimûn dönemi eserlerinden *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*, *Câmi'u beyâni'l-'ilm* gibi eserlerde icâzet konusuna yer verilmiş olsa da Kādî 'Iyâz, kendi ifadesi ile “daha önce kimsenin yapmadığı şekilde konuyu ele almış, kitaplarda bulunan veya ilim adamlarının derslerinde ifade edilen ya da kendisinin istinbât ettiği birçok farklı bilgiyi bir araya getirmiştir.”¹⁰⁷

İcâzet, *el-İlmâ'*ın hadis usûlü eserleri arasında öne çıktığı ve kendisinden sonraki çalışmalarda bariz etkisi bulunan temel konudur. Çalışmanın üçüncü bölümünde kendisinden sonraki eserlere kaynaklık etmesi bakımından *el-İlmâ'*ın önemi ayrıca değerlendirilecektir. İcâzet konusu incelenirken Gamrî'nin *el-Vicâze*'si,¹⁰⁸ Ebû Mervân Abdülmelik et-Tubnî'nin *Fehrese*'si¹⁰⁹ gibi günümüze

¹⁰¹ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ'*, s. 40-59.

¹⁰² Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ'*, s. 60-65.

¹⁰³ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ'*, s. 66-71.

¹⁰⁴ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ'*, s. 72-76.

¹⁰⁵ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ'*, s. 77-115.

¹⁰⁶ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ'*, s. 91-105

¹⁰⁷ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ'*, s. 105.

¹⁰⁸ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ'*, s. 91.

¹⁰⁹ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ'*, s. 104.

ulaştığı bilinmeyen eserlerden yaptığı nakiller de Kādî 'Iyâz'ın eserini bu konuda önemli kılan etkenlerdendir.¹¹⁰

el-İlmâ' da yan başlıklar altında izah edilen altı tür icâzet şunlardır:

<i>el-İlmâ'</i> da Açıklanan İcâzet Çeşitleri	
1.	Muayyen icâzet: أن يجيز لمعين في معين
2.	Mücâzün bihi belirsiz olan icâzet: أن يجيز لمعين في غير معين
3.	Umûmi icâzet: أن يجيز لغير معين بوصف العموم
4.	Belirsiz bir kitap için veya belirsiz bir şahsa verilen icâzet: أن يجيز أن يجيز بمعين لمجهول veya لمعين بمجهول
5.	Ma'duma icâzet: أجزت لمن يولد لفلان
6.	İleride elde edilecek rivâyetlere verilen icâzet: إجازة ما لم يسمعه المجيز ولم يتحملة اصلا ليرويه المجاز له إذا تحمله المجيز

Rivâyet lafızlarının incelendiği yedinci bölümde¹¹¹ farklı görüşlere dikkat çekilmiş, istilâhlar ve görüşler arasında tercihe imkân sağlayan kesin delillerin bulunmadığı ve ilim adamlarının karineler yoluyla kanaat bildirdikleri belirtilmiştir.¹¹² Yazılan, ezberlenen veya ilim meclislerinde işitilen hadislerin tahkik edilmesi ile ilgili iki farklı yaklaşıma dikkat çekilen sekiz ve dokuzuncu bölümlerde, hadis âlimleri ve usûlcülerden ehl-i tahkikin sıkı şartlar gözettiği, iyice ezberlenmeyen veya kontrol edilmiş bir şekilde yazı ile kaydedilmeyen rivâyetlerin aktarılmasına müsaade etmedikleri ifade edilmiştir. Diğer yandan icâzetin rivâyet aktarım metodu olarak kullanılmasını gerekçe göstererek bu konuda müsamahakâr davranan ilim adamlarının bulunduğu da bilinmelidir. Hatta ilk dönem hadis âlimleri ve fakihler hadisi hocadan muteber bir yolla öğrenmek konusunda sıkı davranmaktan öte kolaylaştırmayı esas alan bir tavır benimsemişlerdir.¹¹³ Burada tasnif tarzı ile ilgili bir detaya değinmek yerinde olacaktır. Şöyle ki; Kādî 'Iyâz, aynı konunun iki kısmı durumunda olan sekiz ve dokuzuncu bölümleri ayrı başlıklarla incelemiştir.

¹¹⁰ Günümüz araştırmacı ve muhakkiklerinden Hâlid es-Sibâî, *el-Vicâze*'nin bir nüshasının Bahreyn'li ilim adamı Nizâm el-Yakûbî'nin kütüphanesinde bulunduğunu belirtmektedir. Bk. https://twitter.com/alkatani_dar/status/393506580215246848. Erişim Tarihi: 04.01.2018. Konu hakkında kendisine ulaştığımız Sibâî, eserin Yakûbî tarafından tahkik edilmekte olduğunu belirtmiştir.

¹¹¹ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ'*, s. 116-124.

¹¹² Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ'*, s. 123.

¹¹³ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ'*, s. 125-132.

Hadis rivâyetinde titiz davrananlar sekizinci bölümde, mütesâhil davrananlar ise dokuzuncu bölümde izah edilmiştir.

Hadislerin yazı ile kaydedilmesi hakkında vârid olan rivâyetlerin serdedildiği onuncu bölümde Kādî 'Iyâz, tarîklerin çoğalıp senedlerin uzaması, ezberin azalması ve hadisleri kavrama konusundaki gevşeklik sebebiyle kendi dönemi için yazının kaçınılmaz olduğunu belirtmektedir. Yine bu bölümde karışıklığa neden olacak kelimelerde noktalama ve harekeleme işaretlerinin önemine vurgu yapılmış, i'rab sebebiyle ortaya çıkan anlama farklılıkları fikhî meseleler ile örneklendirilmiştir. Kelime yapısı bakımından kuralı bulunmadığı için özel isimlerde hareke kullanmanın ehemmiyeti, rivâyet hakkı elde edilen kitabın asıl nüsha ile karşılaştırılıp kontrol edilmesinin gerekliliği bu bölümde izah edilen diğer konulardandır.¹¹⁴

Nüşhalarda meydana gelebilecek eksikliklerin nasıl tamamlanacağı on birinci,¹¹⁵ hataların ne şekilde düzeltileceği ise on ikinci¹¹⁶ bölümde incelenmiş ve uygulama detaylarıyla konuların anlaşılması amaçlanmıştır. Yanlış yazılan kelimelerin doğru şekillerinin üzerine “صح” işaretini yazmak veya doğruluğundan şüphe/ihtilaf edilen kelimelerin yazıldığı gibi olduğunu belirtmek için “صح” ifadesini kullanmak “tashîh” olarak tarif edilir.¹¹⁷ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*'ın on ikinci bölümünde “tashîh” ile ilgili bilgiler verip kelime hatalarının nasıl düzeltileceğini açıklar.¹¹⁸ Hadis yazımında yapılan bir yanlışlığın nasıl düzeltileceği, harf tekrarlarında fazlalıkların hangi yolla izale edileceği on üçüncü bölümde¹¹⁹ izah edilir. Kendi kanaatini teferruatlı olarak kaydeden müellif, bu gibi durumlarda manayı gözetmenin yazının şekline önem vermekten daha evla olduğunu kaydeder.

Mana ile hadis rivâyetinin hükmünün tartışıldığı on dördüncü bölümde Kādî 'Iyâz, temkinli olmayı gerektirdiği için hadisi lafzı ile rivâyet etmenin daha doğru

¹¹⁴ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 133-143.

¹¹⁵ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 144-146.

¹¹⁶ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 147-149.

¹¹⁷ Abdullah Aydınlı, *Hadis İstihlaları Sözlüğü*, İstanbul, İfav Yayınları, 2011, s. 310.

¹¹⁸ Kesgin, bu bölümle ilgili olarak “hadislerin sıhhatini ve zayıflığını ortaya koyma hususu beyan edilmiş” ifadesini kullanmıştır. *el-İlmâ*' bir bütün olarak göz önünde bulundurulduğunda hadislerin sıhhatini veya zayıflığını ortaya koymayı doğrudan doğruya amaç edinen bir bölümün bulunmadığı anlaşılacaktır. Bk. Salih Kesgin, “Hadis Usul Tarihindeki Yeri Bağlamında Kādî 'Iyâz'ın (v. 544/1149) el-İlma' ilâ ma'rifeti usuli'r-rivaye ve takyidi's-sema' Adlı Eseri”, s. 69.

¹¹⁹ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 150-152.

olacağını belirtmiştir.¹²⁰ Bu konu hakkındaki problemin dönemsel olduğuna dikkat çekmiş ve sahâbe sonrası için rivâyet esnasında lafza bağlı kalmanın gerekliliğine vurgu yapmıştır.¹²¹ On beşinci bölümde hadis rivâyetinde özellikle dilbilgisi yanlış söz konusu olduğunda yapılacak uygulamaları açıklamış ve tashih yaparken aceleci davranmanın neden olacağı hatalara örneklerle dikkat çekmiştir.¹²²

el-İlmâ'ın onuncu bölümden on altınca bölüme kadar ele aldığı mevzular müstakil araştırmalara konu olmuştur.¹²³ “Bir eser ve metnin geçirdiği süreçlerde maruz kaldığı bozulma ve değişiklikleri düzeltip orijinal haline döndürme faaliyeti”¹²⁴ olarak tarif edilen metin tenkidinin (Arp. Tahkîk / التحقيق, İng. Textual criticism) mühim konuları (nokta, hareke ve kısaltmalar/rumuzlara dair yazım kuralları, eldeki metnin muteber nüsha ile karşılaştırılması ve karşılaşılan hatalarda uygulanacak prensipler) sistemli olarak ilk defa bu eserde incelenmiştir. Yine nüsha karşılaştırmalarında bir metnin en güvenilir nüshası kabul edilen müellif nüshasının “asıl nüsha/ana nüsha/النسخة الأم” şeklinde isimlendirilmesinin de ilk defa Kādî 'Iyâz tarafından yapıldığı ileri sürülmüştür.¹²⁵ Tahkik ilmini konu edinen hemen her eserde *el-İlmâ*'ın mezkûr bölümlerine atıflar yapılmış ve Kādî 'Iyâz'ın görüşleri referans alınmıştır.¹²⁶ Esed Rüstem, tarih metodolojisine dair eserinde Kādî 'Iyâz'ın özellikle bu konular hakkındaki yaklaşımlarından övgüyle bahsetmiş, yedi asırlık bir süre geçmiş olmasına rağmen günümüzün önde gelen ilim adamlarının bile onun gerisinde kalacağını belirtmiştir.¹²⁷

¹²⁰ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 153-158.

¹²¹ Mana ile rivâyet konusunu sahâbe ile sınırlandıran benzer bir yaklaşım hocası Ebû Bekir İbnü'l-'Arabî'de görülmektedir. O şöyle demektedir: “Bu ihtilaf sahâbe asrı için geçerli olup onların dışında hiç kimsenin manayı dikkate alarak lafızlarda değişiklik yapması caiz değildir.” İbnü'l-'Arabî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, I-IV, Thk. Abdürrezzak el-Mehdî, Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrut 2004, I, 42.

¹²² Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 159-162.

¹²³ Ahmed Zib, “Me'âlimü't-tahkîk ve'l-mukâbele beyne'n-nusûs 'inde'l-Kādî 'Iyâz min hılâli Kitâbihi'l-İlmâ””, *Mecelletü'l-Mezhebi'l-Mâlikî*, Yıl 2013, Sayı 16, s. 161-177.

¹²⁴ Polat, *Metin Tenkidi*, s. 23.

¹²⁵ Ahmed Zib, “Me'âlimü't-tahkîk ve'l-mukâbele beyne'n-nusûs 'inde'l-Kādî 'Iyâz min hılâli Kitâbihi'l-İlmâ””, s. 161, 169. Ayrıca bk. Mahmud Mısıfî, “İhtiyâru'n-nas: el-Mevdû' ve'l-kitâb ve'n-nüşah”, *Muhâdarâtün fi tahkîki'n-nusûs*, İstanbul, Merkezü'l-buhûsi'l-İslâmiyye (İSAM), (Yayımlanmamış Seminer Notları), 2017, s. 121.

¹²⁶ Örnek olarak bk. Abdullah b. Abdurrahîm Useylân, *Tahkîku'l-mahtûtât*, Riyad, Mektebetü'l-Melik Fahd el-Vataniyye, 1994, s. 140-142; Abdülmecîd Diyâb, *Tahkîku't-türâsi'l-Arabî: Menhecühû ve tatavvuruh*, Kahire, Dârü'l-Me'ârif, 1993, s. 69, 78; Ramazan Abdüttevâb, *Menâhicü tahkîki't-türâs beyne'l-kudâmâ ve'l-muhaddisîn*, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1985, s. 21-40.

¹²⁷ Esed Rüstem, *Mustalahu't-târîh*, Beyrut, Mektebetü'l-'Asriyye, ts., s. 12.

Rivâyetlerdeki lafız farklılıklarını bilmenin önemine dikkat çekilen on altıncı bölümde Endülüslü ilim adamlarının bu alandaki üstünlüklerine vurgu yapılmıştır. Kādî 'Iyâz'ın tercih ettiği uygulamaya göre asıl/ümm nüsha göz önünde bulundurulduğunda fazlalık söz konusu olursa eklenmeli, eksiklikler işaretle belirtilmeli, rivâyet farklılıkları ise hâşiyelerde zikredilmelidir. Bu uygulamayı yapan kimse ya ismini ya da ismine delalet eden bir kısaltmayı mutlaka kaydetmelidir. Rivâyet farklılıklarına işaret eden başka uygulamaların da bulunduğu yine Kādî 'Iyâz tarafından ifade edilmiştir.¹²⁸ Hadislerin manalarında görülen ihtilaflardan öte, rivâyetlerde meydana gelen lafız farklılıklarında nasıl bir yöntem takip edileceğini açıklamak bu bölümün temel amacıdır.

On yedinci bölümde hadis okurken veya kitaba kaydederken senedi ile rivâyet etmenin önemi izah edilmiş, tek olarak okunan/yazılan hadislerde bütün senedi zikretmenin zor olmayacağı belirtilmiştir. Birden fazla hadisin okunduğu meclislerde veya yazı ile kaydedildiği kitaplarda bütün senedin her hadiste tekrar edilmesi kolay olmayacağı için kitabın/meclisin başında bir defa senedi yazmanın/okumanın yeterli olacağı ifade edilmiştir.¹²⁹ Muhaddisin kaç yaşında hadis okumaya başlayacağını ve kaç yaşında hadis rivâyet etmesinin uygun olmayacağını tartışıldığı on sekizinci bölümde, ilmî ehliyetin esas alınması gerektiği ve her iki husus için belli bir yaş tayin etmenin yanlış olduğu hadis âlimlerinden örnekler verilerek ispat edilmeye çalışılmıştır. Bu bölümün sonunda hadis talebesi için gerekli olan öncelikli konuların rivâyet-dirâyet bütünlüğü içerisinde *el-İlmâ*'da bir araya getirildiği, akabinde hadis ilmi ve hadis âlimleri hakkında aktarılan rivâyetler ile hadis öğrenim/öğretimi esnasında riayet edilen âdâba dair bir bölüm ile eserin sonlandırılacağı belirtilmiştir.¹³⁰

Elliyi aşkın rivâyetin yer aldığı on dokuzuncu bölümde hadisi anlama ve uygulama, fazla hadis aktarmadan kaçınma, ilim adamlarına saygılı olma, hadis rivâyeti esnasında gerekli adâba uyma, hadis için yapılan fedakârlıklar ve zahmetli yolculuklar gibi birçok farklı konu rivâyet usûlü ile kaydedilmiştir. Bu bölümde en

¹²⁸ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 163-166.

¹²⁹ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 167-170.

¹³⁰ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 171-180.

çok dikkat çeken detay ise *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'dan yapılan ve kimi zaman beş sayfayı bulan nakillerdir.

Bütün bu ayrıntılar dikkate alındığında *el-İlmâ*'da hadis ilminin önemine dair bilgiler ile giriş yapıp bir tür bağlam inşa edildiği daha sonra telif sebebi olan tahammül ve edâ yollarının tafsilatlı olarak izah edildiği görülür. Gerek nüshalarda gerekse sözlü rivâyet esnasında ortaya çıkabilecek yanlışlarda hangi uygulamaların yapılacağı eserde incelenen konular arasındadır. Manen rivâyet ile hadis öğrenim ve öğretiminde geçerli yaş sınırı hakkındaki tartışmalar eserde yer almış, müellif görüş farklılıklarından sonra kendi kanaatini net ifadelerle belirtmiştir.

VII. KAYNAKLARI

Kādî 'Iyâz'ın, farklı ilim dallarında kendisinden sonra gelenlere kaynaklık eden yapıtlar ortaya koymuş çok yönlü bir âlim olduğuna dikkat çekilmiştir. Birçok ilimde söz sahibi olması ve kullandığı kaynaklarının çeşitliliği yanında bilgi aktardığı edebiyattan bazılarının günümüze ulaştığının bilinmemesi teliflerini ayrıcalıklı kılmaktadır. Zira bu çalışmaların varlığından haberdar olmamızı sağlayan etkenlerin başında onun söz konusu nakilleri gelmektedir. Açıklamayı hedeflediği konuların bağlamına göre mevcut literatüre dikkat çekmek ve gerekli gördüğünde bu eserlerden nakillerde bulunmak¹³¹ onun tasnif yöntemlerindedir. 'Iyâz'ın *el-İlmâ*'da hangi kaynaklardan beslendiğini tespit etmek, kendisinden önce hadis ilimleri sahasında telif edilen kitaplardan ne derece istifade ettiğini ortaya çıkarmak açısından önemli gözükmektedir.

Hadis usûlünün kısmen râvî, genel olarak rivâyet konularını açıklayan *el-İlmâ*'ın önsözünde bir tür fihrist yer aldığı ifade edilmişti. Bu fihrist ve hadis ilimlerinin bütünü dikkate alındığında oldukça sınırlı sayılabilecek çerçevesine rağmen eser, kendisinden önce telif edilen müstakil hadis usûlü kaynaklarından ve hadis ilminin belli bir konusu etrafında ortaya konulan risâlelerden çokça istifade etmiştir. İbn Mâce'nin (ö. 273/887) *Sünen*'i dışında *Kütüb-i Sitte*'nin tamamından rivâyet usûlü ile hadisler bulunan çalışmada, Ebü'l-Kâsım Abdurrahman b. Abdullah

¹³¹ Şevvât, Kādî 'Iyâz'ın **Sahih-i Müslim** şerhinde yirmi yedi farklı ilim dalında kaleme alınan birçok eseri kaynak olarak kullandığını ifade ettikten sonra tespit edebildiklerini kaydetmiştir. Şevvât, **Menhecîyetü fikhî'l-hadîs**, s. 294-324.

el-Cevherî'nin (ö. 381/991) *Müsnedü'l-Muvatta'*ndan aktarılan rivâyetler dikkat çekici boyuttadır. Bunun yanı sıra fıkıh usûlü kitaplarından bazıları da *İlmâ'*da kaynak olarak kullanılmıştır.

Arap yazısının yapısı gereği yanlış okuma ve anlamının yanında ilave, çıkarma, değiştirme gibi tahrif endişelerinden ötürü “Bir bilgiyi bir şahıstan aldığını söylemek, bir kitaptan aldığını söylemekten daha güvenilir bir usûl” kabul edilmiş, bu sebeple “bilgilerin kaynağı olarak şahısların kitapları değil kendileri gösterilmiştir.”¹³² Kādî 'Iyâz da rivâyet dönemine ait bu uygulamayı sürdürmüş, alıntı yaptığı eserlerden ziyade müelliflerinin ismini belirtmekle yetinmiştir. Nadiren müellif ve eserini birlikte zikredebilmiştir. Yani o, rivâyet meselelerinde hadis aktarıyor gibi tahammül ve edâ sigalarına hassasiyetle kayıtlı kalarak şahıslardan bilgi aktarmış, aklî muhakeme gerektiren dirâyet konularında ise yararlandığı kaynağı zaman zaman belirtmiştir

*el-İlmâ'*da ismi açıkça zikredilen tek hadis usûlü eseri Râmeürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ıdır ve eser için *el-Fâsıl* ismi kullanılmıştır.¹³³ قال القاضي ifadesi ile Râmeürmüzî'nin kanaatine yer verildiği fakat eserin zikredilmediği de vakidir.¹³⁴ Senedlerde ise İbn Hallâd olarak kaydedildiği görülür. Hâkim'in *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*'i¹³⁵ ile Hatîb'in *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl*'ü¹³⁶ ve İbn Abdilber'in *Câmi'u beyâni'l-ilm*'i¹³⁷ sadece müelliflerinin ismi zikredilen ve *el-İlmâ'*a kaynaklık teşkil eden eserlerdendir.

Tahhân, *el-İlmâ'*ın hemen her yerinde Hatîb el-Bağdâdî'nin kitaplarından izlerin görüldüğünü söyler. Onun değerlendirmesine göre; eserin ilk beş bölümünde Hâtîb'in *er-Rihle fî talebi'l-hadîs*, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'* ve *Şerefü ashâbi'l-hadîs*'inden hemen her sayfada rivâyet bulmak mümkündür. Kitabın temelini oluşturan altı ve yedinci bölümler *el-Kifâye* ve *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-*

¹³² Abdullah Aydın, “Hadis Rivayetinde Yazının Kullanımı ve Güvenilirliği”, **Hadîs Yazıları**, İstanbul, İfav Yayınları, 2014, s. 50. Ayrıca bk. Muvaffak b. Abdullah, **Tevsîku'n-nusûs ve ve zabti'hâ inde'l-muhaddisîn**, Mekke, Mektebetü'l-Mekkiyye, 1993, s. 58-62.

¹³³ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ'**, s. 121.

¹³⁴ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ'**, s. 90, 107, 171, 174.

¹³⁵ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ'**, s. 86.

¹³⁶ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ'**, s. 99, 101, 103,

¹³⁷ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ'**, s. 97.

mechûl'e dayanır. Onuncu bölümde *Takyîdü'l- 'ilm* ve *el-Câmi*'den istifade edilmiş, on dört ve on beşinci bölümlerde büyük ölçüde *el-Kifâye*'den yararlanılmıştır. On sekiz ve on dokuzuncu bölümlerde ise *el-Câmi*'in etkisi bulunmaktadır.¹³⁸ Araştırmalarımız neticesinde ulaştığımız sonuç, Tahhân'ın ifadelerinden bazılarının genelleme olduğunu ortaya koymaktadır. Zira Kādî 'Iyâz, tahsil ettiği eserlerin listesini kaydettiği *el-Gunye* de dâhil olmak üzere hiçbir eserinde *el-Kifâye*'den söz etmemiştir.¹³⁹ O döneme kadar Mağrib ve Endülüs ilim adamlarının fihristlerinde yapılan araştırmalarda eserden bahsedilmediği de vurgulanmıştır.¹⁴⁰ Dolayısıyla *el-Kifâye*'yi *el-İlmâ*'ın kaynakları arasında zikretmek mümkün gözükmemektedir. Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-İlmâ*'da isminin anıldığı sekiz yer incelendiğinde, aktarılan görüş ve senedli bilgilerin, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*,¹⁴¹ *el-İcâze li'l-ma'dûm ve'l-mechûl*,¹⁴² *Târîhu Bağdâd*¹⁴³ ve *Şerefü ashâbi'l-hadîs*'te¹⁴⁴ geçtiği tespit edilmiştir.

el-İlmâ'ın ikinci bölümünde nakledilen rivâyetler *Şerefü ashâbi'l-hadîs*, son bölümünde (on dokuz) kaydedilenler *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi* ile benzerlik arzetsen de Kādî 'Iyâz'ın senedinde Hatîb bulunmamaktadır.¹⁴⁵ O bu bilgileri, Hatîb'in de hocası olan Ebû Nuaym el-İsfahânî'den (ö. 430/1038); Ebû'l-Fazl Hamd b. Ahmed el-İsfahânî (ö. 488/1095) → Ebû Ali es-Sadeffî yolu ile aktarmıştır. Kanaatimize göre, Ebû Nuaym'ın günümüze ulaştığı bilinmeyen ve isminden anlaşıldığı kadarıyla talebe âdâbına dair olan *Riyâzatü'l-müte'allimîn* isimli eseri¹⁴⁶ bu nakillerin kaynağı olmalıdır. Söz konusu sened ile ondan fazla rivâyete yer verilmesi ve *el-İlmâ*'da âdâba dair konularda delil olarak getirilmesi dikkate alındığında *Riyâzatü'l-müte'allimîn*'i *el-İlmâ*'ın kaynakları arasında zikredebiliriz.

¹³⁸ Mahmûd Tahhân, **el-Hâfiz el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhu fî 'ulûmi'l-hadîs**, Beyrut, Dârü'l-Kur'ânî'l-Kerîm, 1981, s. 480-481.

¹³⁹ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 77, 181, 228.

¹⁴⁰ Şevvât, **Menhecîyyetü fîkhi'l-hadîs**, s. 370.

¹⁴¹ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Fakîh ve'l-mütefakkîh**, Thk. Âdil b. Yusuf, Demmâm, Dâr İbnü'l-Cevzî, 1430, s. 599.

¹⁴² Hatîb el-Bağdâdî, "el-İcâzetü li'l-ma'dûm ve'l-mechûl", **Mecmû'a resâil fî 'ulûmi'l-hadîs**, s. 104, 116-117.

¹⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, **Târîhu Bağdâd**, I-XVII, Thk. Beşşâr Avvâd, Beyrut, Dârü'Garbi'l-İslâmî, IV, 637.

¹⁴⁴ Hatîb el-Bağdâdî, **Şerefü ashâbi'l-hadîs**, Thk. M. Said Hatiboğlu, Dâr İhyai's-sünneti'n-Nebeviyye, tıpkı basım (Ankara Üniversitesi Basımevi, 1971), y.y., t.s., s. 79.

¹⁴⁵ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 40, 60, 61, 63, 69, 70, 71, 183, 184, 189, 190, 191, 205, 206.

¹⁴⁶ Kādî 'Iyâz, **el-Gunye**, s. 132.

İcâzet konusunu kendisinin etraflica açıkladığını ifade eden Kādî 'Iyâz, altı icâzet çeşidinden üçünde Hatîb'in *el-İcâze*'sinden çokça nakilde bulunmuş olmasına karşın eserden hiç bahsetmemiş, kimi zaman müellifi belirterek “şöyle dedi” ifadesiyle sözünü nakletmiştir. “Yazılı bir kaynaktan alındığı kesin olmakla beraber bu kaynağa değil de yazarına veya sahibine atıf yapılması usûlü”¹⁴⁷ onun bu pratiğinin esas nedeni olmalıdır. Yine bu cümleden olarak Ebü'l-Kâsım el-Cevherî'nin (ö. 381/991) *Müsnedü'l-Muvatta*'ından on üç rivâyet aktarmış fakat esere hiç değinmemiştir.¹⁴⁸

Kütüb-i Sitte'nin *el-İlmâ*'a kaynaklığı bağlamında ise şu hususlar dikkat çeker: Buhârî'nin (ö. 256/870) *el-Câmiu's-sahîh*'inden iki hadis isnâdlı olarak kaydedilmiş, kaynağa atıfta bulunulmamıştır.¹⁴⁹ Küçük çocuğun hadis dinleme yaşı hakkında Buhârî'nin tercih ettiği başlığa dikkat çeken Kādî 'Iyâz,¹⁵⁰ onun bir sözünü nakledeceği zaman “ قال البخاري/Buhârî dedi ki”¹⁵¹ veya “ ذكر البخاري/ Buhârî (*Sahîh*'inde) zikretti”¹⁵² ifadesini kullanmıştır. Sözüne yer verilmeden kanaatini aktardığı durumlarda ise “ إختيار البخاري/ Buhârî'nin tercihi”¹⁵³ ya da “ مذهب البخاري/ Buhârî'nin görüşü”¹⁵⁴ ibarelerini yeğlemiştir. Benzer bir durum Müslim'in (ö. 261/875) *el-Câmiu's-sahîh*'i için de geçerlidir. Bir farkla ki eser, “*Sahîh-i Müslim*” olarak açıkça zikredilmiş ve söz konusu yerde Mâlik b. Enes'in sözüne işaret edilmiştir.¹⁵⁵ *el-Câmiu's-sahîh*'den üç hadis senedle rivâyet edilmiş,¹⁵⁶ iki kez de müellifin kanaatine dikkat çekilmiştir.¹⁵⁷ Bunlar dışında Ebû Dâvûd'un (ö. 275/888)

¹⁴⁷ Abdullah Aydınlı, “Hadis Kitaplarının Güvenilirliği –Sorunlar, Çözümler–” **Hadîs Yazıları**, s. 117.

¹⁴⁸ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 37, 63, 64, 81, 86, 177, 182, 184, 192, 202. Zikredilen rivâyetlerin **Müsnedü'l-Muvatta**'daki rakamları Kādî 'Iyâz'ın eserindeki sıralamaya göre şu şekildedir: 23, 54, 20, 61, 59, 55, 10, 19, 14, 46, 49, 50, 52. Bk. Cevherî, **Müsnedü'l-Muvatta**, Thk. Lütfî b. Muhammed, Tâhâ b. Ali, Beyrut, Dâru'l-Garbi'l-İslâmî, 1997.

¹⁴⁹ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 71, 153.

¹⁵⁰ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 72.

¹⁵¹ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 46, 80, 89.

¹⁵² Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 117.

¹⁵³ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 116.

¹⁵⁴ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 52, 79.

¹⁵⁵ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 84.

¹⁵⁶ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 38, 169, 196.

¹⁵⁷ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 80, 118.

üç,¹⁵⁸ Tirmizî'nin (ö. 279/892) iki,¹⁵⁹ Nesâî'nin (ö. 303/915) bir hadisi¹⁶⁰ senedle aktarılmıştır. Bu bilgilerden yola çıkarak İbn Mâce'nin *Sünen*'i dışında *Kütüb-i Sitte*'nin gerek rivâyetleri gerekse müelliflerine ait görüşleri ile *el-İlmâ*'a kaynaklık ettiği söylenebilir

Eş'arî kelâmcısı ve Şâfiî fakihî Cüveynî'nin (ö. 478/1085) fıkıh usûlü eseri *el-Burhân*'ın ismi Kādî 'Iyâz tarafından açıkça zikredilmişken¹⁶¹ Mâlikî fakihî Ebû'l-Velîd el-Bâcî'nin (ö. 474/1081) sözü ise kaynak belirtilmeden kaydedilmiştir.¹⁶² Mâlikî fakihlerinden Ebû Bekir b. Ebû Abdullah el-Karavî'nin (ö. 438/1046) *Tabakât 'ulemâ-i İfrîkıyye* isimli telifi *el-İlmâ*'da müellifiyle birlikte zikredilen ve nakil yapılan eserlerdendir.¹⁶³

Ebû Mervân et-Tubnî'nin *Fehrese*'si¹⁶⁴ ile Gamrî'nin *el-Vicâze*'si¹⁶⁵ günümüze ulaştığı bilinmeyen¹⁶⁶ ve varlığını *el-İlmâ*'daki nakiller vasıtasıyla öğrendiğimiz eserlerdendir. Kesgin'in sadece Gamrî'nin *el-Vicâze*'sini gerekçe göstererek “eserde kendisinden bilgi nakledilen müelliflerin kitaplarının çoğunun günümüze ulaşmamış”¹⁶⁷ olduğunu söylemesi *el-İlmâ*'ın tamamı dikkate alındığında bir tür genellemedir. Zira yukarıda da belirtildiği gibi Kādî 'Iyâz kimi zaman sadece müellif ismini belirterek nakilde bulunmaktadır ve az önce zikri geçen iki eser dışında zikredilen bilgileri günümüze ulaşan kitaplarda tespit etmek mümkündür. Özellikle Sakr ve Beydânî tahkikleri birlikte mütalaa edildiğinde ismi zikredilen müellife ait bilginin hangi eserde yer aldığı kolaylıkla saptanabilir.

Hadiste râvîler tarafından yapılan hataların nasıl düzeltileceğinin izah edildiği on beşinci bölümde Hattâbî'nin (ö. 388/998) *Islâhu galati (hata 'i)'l-muhaddisîn*

¹⁵⁸ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 67, 133, 134.

¹⁵⁹ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 134, 186.

¹⁶⁰ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 62.

¹⁶¹ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 92.

¹⁶² Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 92, 114. Kādî 'Iyâz'ın Bâcî'den aktardığı sözler *İhkâmü'l-fusûl fi ahkâmi'l-usûl* isimli eserinde geçmektedir. Ebû'l-Velîd el-Bâcî, *İhkâmü'l-fusûl*, Thk. Abdülmeccid et-Türkî, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1995/1415, I, 388.

¹⁶³ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 108.

¹⁶⁴ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 92, 104.

¹⁶⁵ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 91, 120.

¹⁶⁶ Eserin tahkikinin yapılmakta olduğuna işaret edilmişti. Bk. s. 78.

¹⁶⁷ Kesgin, “Hadis Usul Tarihindeki Yeri Bağlamında Kādî 'Iyâz'ın (v. 544/1149) *el-İlma*' ilâ ma'rifeti usulî'r-rivaye ve takyidi's-sema' Adlı Eseri”, s. 66.

isimli eserinden “Cüz” olarak bahseden Kādî 'Iyâz, hadisçilere yönelik eleştirilerinin çoğunun Arap dilinde kabul edilebilir izahları olduğunu gerekçe göstererek Hattâbî'yi tenkit etmiş fakat eserden bir nakilde bulunmamıştır.¹⁶⁸ Ayrıca onun *Garîbü'l-hadîs* isimli eserinde geçen bir sözünü senedli olarak aktarmış, esere dair herhangi bir bilgi kaydetmemiştir.¹⁶⁹

Rivâyetlerde söz konusu olan lafız farklılıklarında, sened ve metinde problem teşkil eden râvî ismi ve kelime yazılışlarında Endülüs âlimlerinin diğer ilim adamlarına göre oldukça hassas davrandıklarını ifade ettikten sonra hocası Ebu Ali el-Gassânî'nin (ö. 498/1105) *Sahîhayn* üzerine yaptığı *Takyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil*¹⁷⁰ isimli çalışmadan övgüyle bahseden Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*'da bu eseri kaynak olarak kullanmamıştır. Onun *İkmâlü'l-Mu'lim*¹⁷¹ ve *Meşâriku'l-envâr*¹⁷² isimli eserlerinin temel referanslarından olan *Takyîdü'l-mühmel*'den iftiharla söz ettikten sonra herhangi bir bilgi için *el-İlmâ*'da referans olarak kullanmaması işlenen konuların bağlamı ile alakalıdır.

Şahısların kitapları yerine isimlerini belirtmenin ve eser yerine şahıslardan senedli bilgi aktarmanın usûl olarak daha güvenilir kabul edildiğine dikkat çekilmişti. Bu uygulamaya devam ettiği anlaşılan Kādî 'Iyâz, ilim adamlarının kaydettiği malumatları çok nadir kitap ismi zikrederek aktarmış, genellikle hocalarından itibaren müellife kadar sened kaydetmiştir. *el-İlmâ*' özelinde düşünüldüğünde hocası Ebû Âli es-Sadefî'nin (ö. 514/1120) bu konuda ayrıcalıklı bir yeri vardır. Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*'da rivâyetine yer verdiği yirmi altı hocası arasında en fazla Sadefî'den nakilde bulunmuştur. Yirmi dört senedde “أبو علي/Ebû Ali”, on altı senedde “القاضي الشهيد/Şehit Kādî” olarak zikrettiği hocasından on bir rivâyeti de isim belirtmeden önceki senede atıf yaparak aktarmıştır. Eserin bütünü dikkate alındığında -yüz atmış üç senedli rivâyet söz konusudur- sadece Sadefî'nin elliyi aşkın rivâyeti yaklaşık

¹⁶⁸ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 162.

¹⁶⁹ Ebû Süleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Garîbü'l-hadîs*, I-III, Thk. Abdülkerîm İbrâhîm, Mekke, Câmî'atü Ümmi'l-Kurâ, 1982, I, 54.

¹⁷⁰ Tespit edebildiğimiz kadarıyla üç farklı neşri bulunan eserin en kullanışlı baskısı, Ali b. Muhammed el-'İmrân ve Muhammed Üzeyir Şems ikilisinin tahkiki ile yayımlanan Dârü 'Âlemi'l-fevâid baskısıdır. 2000 yılında Mekke'de basılan eser üç cilttir.

¹⁷¹ Kādî 'Iyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim*, I, 71.

¹⁷² Kādî 'Iyâz, *Meşâriku'l-envâr*, I, 38.

1%3 oranına tekabül etmektedir. Ebû Tâhir es-Silefî'den icâzet yöntemiyle aktardığı yirmi rivâyet bu sayıyla birlikte düşünüldüğünde *el-İlmâ*'ın senedli nakillerinin neredeyse yarısının iki ilim adamı ile şekillendiği söylenebilir. *el-Muhaddisü'l-fâsil*'dan yapılan nakillerin hemen hepsi “Râmehürmüzî → Ebû Abdullah en-Nihâvendî → Ebü'l-Hasan el-Fâlî → Ebü'l-Hüseyin et-Tuyûrî → Ebû Tâhir es-Silefî → Kādî 'Iyâz” tarîkiyledir. Ayrıca *el-İlmâ*'da bir rivâyetin kimi zaman müellifin iki,¹⁷³ üç¹⁷⁴ veya dört¹⁷⁵ hocasından aktarıldığı da belirtilmelidir.

Sonuç olarak; Kādî 'Iyâz'ın *el-İlmâ*'da kendisinden önce telif edilen hadis usûlü ile ilgili müstakil eserlerden, konu esaslı risâlelerden özellikle müelliflerinin ismini belirterek genellikle senedli nakillerde bulunduğunu, bağlama göre fıkıh usûlü gibi diğer ilimlerde kaleme alınan kitaplardan istifade ettiğini ve literatüre dikkat çektiğini söyleyebiliriz. Bunun yanında günümüze ulaştığı bilinmeyen eserlerden bilgi nakledilmesi bu kaynakların varlıklarını tespit açısından önemli olduğu gibi *el-İlmâ*'ı kendisinden sonra telif edilen hadis usûlü edebiyatı için göz önünde bulundurulması gereken bir yapıt haline getirmiştir.

VIII. RİVÂYETLERİNİN GENEL DEĞERLENDİRMESİ

Hadis usûlü sahasında eser kaleme alan âlimler, zamanın şartları ve ihtiyaçlarına göre şekillenen bu ilmin kurallarını¹⁷⁶ İslâm kültürüne yön veren esas kaynaklarla yani ayet ve hadislerle desteklemişlerdir. Buna bağlı olarak bir usûl kâidesi açıklanır veya ispat edilirken kimi zaman ayetlerden çıkarılan manalar kimi zaman da konuya temas eden hadisler delil olarak istihdam edilmiştir.¹⁷⁷ Aynı uygulamayı *el-İlmâ*'da da görmek mümkündür. Kādî 'Iyâz, zikrettiği meselelere bazen ayet-i kerîmelerden delil getirmiş,¹⁷⁸ bazen de hadis veya ilim adamlarının sözleriyle sadedinde bulunduğu konuyu takviye etmiştir. Onun, bu tür bilgilerde

¹⁷³ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 34, 38, 45, 143, 159, 167.

¹⁷⁴ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 54, 64,

¹⁷⁵ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 135

¹⁷⁶ Gelişen ve değişen şartların hadis usûlünün tekâmülüne etkisi ile ilgili olarak bk. eş-Şerîf Hâtim b. Ârif el-Avnî, *İdââtün bahsiyye fi 'ulûmi's-sünneti'n-Nebeviyye*, Riyad, Dâru's-Sumey'î, 2007, s. 264-280.

¹⁷⁷ Hüseyin Kahraman, “Hadis Usûlünü Nassa Dayandırma Çabası”, *UÛİFD.*, Yıl 2001, Cilt X, Sayı 2, s. 194.

¹⁷⁸ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 32, 33, 66, 69, 117.

kaynak zikretmek yerine senedli bilgiye yer verdiği de olmuştur. Senedli bilgilerin *el-İlmâ*'da bulunduğu noktasından hareketle bir değerlendirme yapmak yerinde olacaktır. Her bir senedin kritiğini yapmak çalışmanın sınırlarını açacağı için genel bir çerçeve çizilmesi hedeflenmiştir.

el-İlmâ'da rivâyet usûlüne uygun olarak aktarılan yüz altmış üç nakil tespit edilmiştir. Beydânî'nin tahkikinde bu sayı iki yüz on birdir. Onun müellife ait şiirleri,¹⁷⁹ sened zikredilmeden serdedilen ilim adamlarına ait sözleri,¹⁸⁰ farklı lafızlarına dikkat çekilen hadisleri¹⁸¹ rakamlandırmaya dâhil etmesi sayıyı artırmıştır. On dokuz bölümden oluşan eserin, hadis usûlü hakkında birçok farklı meseleyi içeren son bölümünde elli beş rivâyet yer alır. Bu, eserin bütünü dikkate alındığında 1/3 oranında bir sayıya tekabül eder. Daha sonra en fazla senedli bilgi, yirmi rivâyet ile hadis ehlinin üstünlüğünü ispat etmeyi amaçlayan ikinci bölümde kaydedilmiştir. Diğer bölümlerde ise farklı sayılarda isnâdlı bilgi zikredilmiştir ve aralarında bir orantıdan bahsetmek mümkün değildir. On altıncı bölümde ise senedli rivâyete yer verilmemiştir. Hadis usûlü prensipleri gözetilerek nakledilen rivâyetlerin kırk kadarı merfû hadis, diğerleri ise sahâbe, tabiîn ve sonraki dönem âlimlerine ait bilgilerdir. Bunlardan yirmisi ise şiirdir. Rivâyetler içerisinde sahîh, hasen ve zayıf hadisler bulunduğu gibi mevzû olduğu değerlendirilen rivâyetler de mevcuttur. Son bölüm hariç tutulursa en fazla hadisin zikredildiği ve Ehl-i hadîs'in üstünlüğünü ispat etmeyi hedefleyen ikinci fasıl, *el-İlmâ*'ın en zayıf bölümü olarak nitelendirilmiştir.¹⁸²

Hadis ilimleri alanında telif edilen ilk dönem eserlerinin müellifleri, usûl prensipleri için delil olarak kullandıkları rivâyetlerin sıhhati konusunda çok titiz davranmamakla eleştirilmişlerdir.¹⁸³ Öte yandan *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*'in sened

¹⁷⁹ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, Beydânî neşri, s. 118, 241.

¹⁸⁰ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, Beydânî neşri, s. 112, 143, 175, 176, 277.

¹⁸¹ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, Beydânî neşri, s. 129, 145.

¹⁸² Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, Sakr'ın girişi, s. 19. Ayrıca bk. Hamîdatu, **Medresetü'l-hadîs fi'l-Endelüs**, II, 498-499.

¹⁸³ Mustafa Ölmez, "Hadis Usûlü Prensiplerinin Kaynağı Olarak Kullanılan Rivâyetler", **MÜSBE.**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009, s. 215. Hadis râvîsinin faziletine dair *el-Muhaddisü'l-fâsil*'da bulunan rivâyetler hakkında yapılan çalışmaya göre, "hadislerin %63.6'si zayıf, %15.2'i sahih, %12.1'i mevzudur." Mustafa Göktaş, "Hadis Râvîsinin Fazileti Hakkındaki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi (el-Muhaddisü'l-Fâsil özelinde)", **MÜSBE.**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006, s. 132.

tenkidi yönünden diğer eserlere göre üstünlüğüne dikkat çekildiği belirtilmelidir.¹⁸⁴ *el-İlmâ*'ın kaynakları açıklanırken de değinildiği üzere, kendisinden önce hadis usûlü dalında yapılan çalışmalardan istifade etmiş olması, dolaylı da olsa aynı eleştirilerin *el-İlmâ*' için geçerli olabileceğini düşündürmektedir. Nitekim muhtevasında bulunan bazı rivâyetler için benzer değerlendirmeler yapılmıştır. Muhakkik Sakr, esere dair bilgiler zikrettiği giriş kısmında bu konuyla ilgili olarak; iki hadis için “حديث/Uydurma hadistir”, birer rivâyet için “حديث باطل/Bâtıl (uydurma) hadistir”, “لا /يصح له طريق /Hiçbir senedi sahîh değildir”, “ضعيف من جميع طرقه/Bütün senedleri itibariyle zayıftır”, “بuhârî adına uydurulmuş bir rivâyettir” ifadelerini kullanmıştır.¹⁸⁵ Eserin neşrini yapan bir diğer muhakkik Beydânî'de yirmi kadar rivâyet için, “لا يثبت/Böyle bir hadis yoktur”,¹⁸⁶ “ضعيف جداً/Son derece zayıftır”,¹⁸⁷ “سندته تالف/Senedi yok hükmünde”,¹⁸⁸ “منكر/Münkerdir”,¹⁸⁹ “Uydurmadır”¹⁹⁰ değerlendirmesini yapmaktadır.

Bu eserlerin sahîh rivâyetleri bir araya getirme amaçlarının bulunmaması,¹⁹¹ istihdam edilen hadisin muhtevasının konuya direkt delâlet etmesi, nihayetinde bu eserlerden ahkâm çıkarma endişesinin söz konusu olmaması gibi nedenler mütesâhil davranmanın muhtemel sebeplerinden sayılmıştır.¹⁹² Sakr, kendisinden önce telif edilen eserlerde bu rivâyetlerin kaydedilmiş olması nedeniyle Kādî 'Iyâz'ın mazur görülebileceğini belirtir.¹⁹³ Hocalarının biyografilerine yer verdiği *el-Gunye* isimli eserinde Sebte şehri ile ilgili bir rivâyeti aktardıktan sonra “hiç şüphesiz mevzû/uydurma bir hadistir” yorumu yapan Kādî 'Iyâz, senedi verdikten hemen sonra metni kaydetmeden önce şu açıklamada bulunur: “Bu hadisin sorumluluğu

¹⁸⁴ Veli Aba, “Mütekaddimûn Dönemi Hadis Usûlü Eserlerinin Mukâyesesi”, **GÜİFD.**, Yıl 2013, Cilt II, Sayı 4, s. 245; Kadir Ayaz, “Hâkim'in “Ma'rifetü ulûmi'l-hadis” İsimli Kitabındaki Hadislerin Tahrici ve Değerlendirilmesi”, **SÜSBE.**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2005, s. 131.

¹⁸⁵ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, Sakr'ın girişi, s. 19-20.

¹⁸⁶ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, Beydânî neşri, s. 100.

¹⁸⁷ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, Beydânî neşri, s. 90, 98, 113, 128.

¹⁸⁸ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, Beydânî neşri, s. 96, 121, 122, 125, 134, 138.

¹⁸⁹ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, Beydânî neşri, s. 111.

¹⁹⁰ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, Beydânî neşri, s. 123.

¹⁹¹ Göktaş, “Hadis Râvîsinin Fazileti Hakkındaki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi (el-Muhaddisü'l-Fâsıl özelinde)”, s. 134.

¹⁹² Ölmez, “Hadis Usûlü Prensiplerinin Kaynağı Olarak Kullanılan Rivâyetler”, s. 216-217.

¹⁹³ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, Sakr'ın girişi, s. 20.

bana ait değildir/ben bundan beriyim, şayet bu rivâyet çok yaygın olmasaydı zikretmezdim.”¹⁹⁴ O halde, bir rivâyet tenkit edilebilir bile olsa meşhur olduğu için Kādî 'Iyâz tarafından göz önünde bulundurulmuştur denilebilir.

IX. DEĞERLENDİRME

Mağrib bölgesinde hadis ilimlerine dair telif edilen ilk müstakil eser olan *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ'*, müellif Kādî 'Iyâz'a hadis öğrenim ve öğretim esasları hakkında iletilen talepler doğrultusunda kaleme alınmış ve yazıldığı dönemden itibaren hadis meclislerinde okutulan kaynaklar arasına girmiştir. Dünya kütüphanelerinde altı farklı yazması tespit edilen çalışmanın üç modern neşri bulunmaktadır. Ana hatlarıyla râvî, rivâyet ve mervî konularından oluşan hadis ilimlerinin özellikle rivâyet bahsini açıklamayı hedeflemektedir.

Farklı hacimlerde on dokuz bölümden oluşan eser, aynı ilim dalında kendisinden önce mevcut olan kaynaklar yanında bağlama göre farklı ilimlerdeki müellefattan istifade etmiş, rivâyet döneminde uygulanan “eser yerine şahıstan nakil” prensibine bağlı kalmıştır. Müellifin özgün fikirlerini ve kendisinden sonraki âlimlere etkilerini tespit etmek, aynı alanda oluşturulan edebiyat ile mukayesesine bağlı gözükmektedir. Bu sebeple üçüncü bölümde *el-İlmâ'*, mütekaddimûn dönemi eserleri diye nitelen *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs* ve *el-Kifâye* ile kıyaslanacak, müteahhirûn döneminin başyapıtı olan *'Ulûmi'l-hadîs'*e hangi ölçüde kaynaklık ettiği sorgulanacaktır.

---

¹⁹⁴ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 116-117.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM:

***EL-İLMA* TN HADİS USÛLÜ ESERLERİ ARASINDAKİ YERİ**

I. EL-İLMÂ'A KADAR HADİS USÛLÜ YAZIMININ TARİHİ SEYRİ

Hadis ilimlerinde önce usûl belirlenerek akabinde uygulamaya geçilmemiş, aksine sosyal, siyasî ve kültürel şartlara göre geliştirilen uygulamaların ardından bir usûl tespit süreci yaşanmıştır.¹ Hadislerin sonraki nesillere aktarılması için Hz. Peygamber döneminden itibaren uygulanan kurallar² hicrî 2. asırda geliştirilmiş, “hadis ilimlerinin altın çağı olarak”³ nitelenen hicrî 3. asırda kısmen yazılmaya başlanmıştır.⁴ Bu konuda ilk bilinen isim ise *er-Risâle*, *el-Ûm*, *İhtilâfü'l-hadîs* ve *Cimâ'u'l-'ilm* isimli eserlerinde hadis usûlü ve ıstılahları hakkında önemli açıklamalar yapan İmam Şafîî'dir (ö. 204/819).⁵ Ali b. el-Medîni'nin (ö. 234/848) yazdığı cüzler,⁶ Buhârî'nin (ö. 256/869), *el-Câmiu's-sahîh*'inin bazı bölümleri, Müslim'in (ö. 261/875) *el-Câmiu's-sahîh*'ine yazdığı mukaddime, Ebû Dâvûd'un (ö. 275/888) *es-Sünen*'ini tanıtmak amacıyla Mekkeliler'e gönderdiği *er-Risâle ilâ ehl-i Mekke*, Tirmizî'nin (ö. 279/892) *el-Câmiu's-sahîh*'inin sonundaki *el-İlel(ü's-sağîr)*'i hicrî 3. asırda kaleme alınan ilk hadis usûlü çalışmaları arasında değerlendirilmiştir.⁷ Cerh-ta'dîl, ilelü'l-hadîs, garîbü'l-hadîs, nâsîh ve mensûh, ihtilâfü'l-hadîs ilimlerinde müstakil eserlerin yazıldığı bu dönemde râvînin şahsını araştırmak ve rivâyete ehil olup olmadığını tespit etmek amacıyla tabakât ve târih ismiyle kitaplar kaleme alınmıştır.⁸ Söz konusu zaman dilimine ait çalışmalar –bunlar yukarıda sayılanlarla

¹ Huriye Martı, **Hadis, Usûl ve Hayat: Hadis Usûlü Tarihine Giriş**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2014, s. 133.

² Ahmet Yücel, **Hadis Tarihi**, İstanbul, İfav Yayınları, 2011, s. 24. Detaylı bilgi için bk. eş-Şerîf b. Hâtîm el-Avnî, **el-Menhecü'l-mukterah fi fehmi'l-mustalah**, Riyad, Dârü'l-Hicre, 1996, s. 13-31; Rıfât Fevzi Abdülmuttalib, **Tevsîku's-sünne fi'l-karni's-sânî el-hicrî: Üsûsühü ve't-ticâhâtüh**, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1981, s. 23-56.

³ Avnî, **el-Menhecü'l-mukterah**, s. 51.

⁴ Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 82.

⁵ Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 49.

⁶ Bu cüzlerin isimleri için bk. Hâkim en-Nîsâbü'rî, **Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsîh**, Thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, Beyrut, Dâr İbn Hazm, 2003, s. 261-262. Hatîb el-Bağdâdî “hadis ilimlerinin filozofu” diye nitelediği Medîni'nin bu sahada kaleme aldığı yirmi beş eserini zikrettikten sonra çoğunun kaybolduğunu, kendisinin bunlardan sadece dört veya beş tanesini gördüğünü belirtmektedir. Hatîb, **el-Câmi**, II, 301-302. Medîni hakkında kullanılan “filozof” vasfı için ayrıca bk. Mustafa Ertürk, **Filozof-Tabib Muhaddisler**, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2007, s. 33.

⁷ Mücteba Uğur, **Hadis İlimleri Edebiyatı**, Ankara, TDV. Yayınları, 1996, s. 133; Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 216; Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 82. Detaylı bilgi için bk. Seyyid Abdülmâcid el-Gavrî, **Masâdirü'l-hadîs ve merâci'uh**, I-II, Dımaşk, Dâr İbn Kesîr, 2010, II, 225-229.

⁸ Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 52.

sınırlı değildir- müteakip asırlarda kendilerinden müstağni kalınmayacak eserlerdir.⁹ *el-İlmâ*'ın girişinde yirmi bir hadis usûlü konusunu ismi ile kaydeden Kādî 'Iyâz, bu ilimlere dair şöyle der: “(Usûl-i hadis) bu bölümlerinden her biri başlı başına bir ilimdir ve hadis ilminin aslından ayrılan fer' mesabesindedir. Söz konusu ilimlerde çok sayıda tasnif ve kapsayıcı bilgiler içeren faydalı eserler vardır.”¹⁰ Dolayısıyla Kādî 'Iyâz'ın müstakil eserler kaleme alınmadan önce telif edilen farklı hadis ilimlerine dair edebiyattan haberdar olduğu söylenebilir.

Hadis usûlü ve ıstılahlarının değişik vesilelerle büyük ölçüde yazı ile kayda geçirildiği hicrî 3. asırda, günümüze ulaşan müstakil bir eserden bahsetmek mümkün değildir. Ali b. el-Medîni'nin *'Ulûmu'l-hadîs* ve Muhammed b. Abdullah b. Abdülhakem'in (ö. 268/882) *Ma'rifetu 'ulûmi'l-hadîs ve kemmiyeti ecnâsih* isimli eserleri, başlıkları itibariyle müstakil hadis usûlü eseri gibi gözükseler de günümüze ulaşmadıkları için muhtevaları hakkında bilgi bulunmamaktadır.¹¹ Aynı asrın sonlarında yaşayan Ebû Bekir Ahmed b. Hârûn el-Berdîci'ye (ö. 301/914) ait olduğu belirtilen *Kitâbü Ma'rifeti usûli'l-hadîs* için de aynı durum söz konusudur.¹²

Ulûmu'l-hadis, dirâyetü'l-hadîs, mustalahu'l-hadîs, ilmü'r-rivâye, ilmü'l-hadîs, usûlü'r-rivâye gibi değişik adlarla anılan¹³ hadis usûlü ilmine dair ilk müstakil çalışmanın, Ebû Muhammed İbn Hallâd Hasan b. Abdurrahman er-Râmehürmüzî el-Fârisî'nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î* isimli eseri olduğu belirtilir.¹⁴ Hadis ilmiyle meşgul olan kimsenin dikkate alması gereken kitapların listesini serdeden Hâtîb el-Bağdâdî (ö. 463/1071), Râmehürmüzî ile aynı dönemde yaşayan İbn Hibbân el-Büstî'ye (ö. 354/965) ait hadis ilimlerine dair birçok cüzün

⁹ Abdullah Aydınli, **Hadis Tespit Yöntemi: Hadis Usûlü**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2015, s. 172.

¹⁰ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 30-31.

¹¹ Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 49; Zekeriya Güler, **İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü**, Konya, 2002, s. 206.

¹² M. Ali Sönmez, “İbn Salâh'ın Mukaddimesi'nden önce Hadis Usûlü Alanındaki Çalışmalar”, **SÜİFD.**, Yıl 1985, Sayı 1, s. 54.

¹³ Abdullah Aydınli, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, İstanbul, İfav Yayınları, 2011, s. 97, 100, 323; Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 48.

¹⁴ İbrahim Hatiboğlu, “Râmehürmüzî”, **DİA.**, XXXIV; İbrahim Hatiboğlu, “el-Muhaddisü'l-fâsıl”, **DİA.**, XXX, 394-395. Eser, Muhammed Accâc el-Hatîb tarafından Beyrut'ta (1391/1971, 1404/1984, Dârü'l-Fikr) neşredilmiştir. Eser hakkında İzzet Tosun, “Dirâyetü'l-hadîs İlminin Doğuşu ve el-Muhaddisü'l-fâsıl” ismiyle yüksek lisan tezi hazırlamıştır. **UÜSBE.**, Bursa, 1986.

yanında *Kitâb Envâ'i'l-ulûm ve evsâfihâ* isimli bir eseri de kaydeder.¹⁵ Bağlam dikkate alındığında hadis usûlü ilimleri hakkında olduğu anlaşılan telifin günümüze ulaştığı bilinmediği için muhtevası hakkında değerlendirme yapmak mümkün değildir.

el-Muhaddisü'l-fâsil'dan sonra hadis usûlüne dair ikinci eser, Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah el-Hâkim en-Nîsâbûrî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs (ve kemmiyyeti ecnâsih)* isimli telifidir.¹⁶ Onun *el-Medhal ilâ (ma'rifeti) Kitâbi'l-İklîl*'i¹⁷ de hadis usûlüne dair önemli bilgiler içerir.¹⁸ Endülüslü kıraat âlimi Ebû Amr Osmân b. Saîd ed-Dânî'nin (ö. 444/1053) *Kitâbü Beyâni'l-müsnedi ve'l-mürseli ve'l-munkati*¹⁹ isimli kitabı da hadis ilimlerine dair müstakil çalışmalardandır. Dânî bu eserinde genel olarak *Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs*'ten istifade etmiş, kimi zaman hocası Ebû Hasan Ali b. Muhammed el-Kâbisî'nin (ö. 403/1012) hadis usûlü çerçevesinde değerlendirilen²⁰ *Mulahhasu'l-Muvatta'*ının²¹ mukaddimesinden nakilde bulunmuştur.²² Beş bâb/bölüm ve on dört fasl/alt başlıktan oluşan eser genel olarak mervî konusunu incelemektedir. İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) *Beyânü galati Osmân b. Saîd el-A'ver fi'l-müsnedi ve'l-mürsel* isminde Dânî'nin eserini tenkit ettiği bir risâlesinden bahsedilse de günümüze ulaştığı bilinmemektedir.²³ Ebû Ya'lâ el-Halîlî'nin (ö. 446/1054) *el-İrşâd fi ma'rifeti ulemâi'l-hadîs*'i de devrin hadis usûlü çerçevesinde değerlendirilen eserlerindendir.²⁴

¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Câmi'*, II, 303.

¹⁶ Birçok baskısı yapılan *Ma'rifetü'l-hadîs*'nin en kullanışlı neşri Ahmed b. Fâris es-Sellûm tarafından (Beirut, 2003, Dâr İbn Hazm) gerçekleştirilmiştir. Mustafa Onat, "Hâkim Ney'sâbûrî ve Kitabu Ma'rifeti Ulûmi'l-Hadîs" ismiyle eseri tanıtmayı amaçlayan bir yüksek lisans tezi (SÜSBE., Konya, 1996) hazırlamıştır. *Ma'rifetü'l-hadîs*'deki hadislerin tahririne dair Kadir Ayaz tarafından hazırlanan yüksek lisans tezi (SÜSBE., Konya, 2005), "Hâkim'in "Ma'rifetü Ulûmi'l-hadîs" İsimli Kitabındaki Hadislerin Tahriri ve Değerlendirmesi" ismini taşımaktadır.

¹⁷ Eser, Süfyân Yâsir b. Memdûh'un tahkikiyle Kahire'de (el-Fârûk el-Hadîse, 2010) basılmıştır.

¹⁸ M. Yaşar Kandemir, "Hâkim en-Nisâbûrî", *DİA.*, XV, 191.

¹⁹ Eser ilk olarak Ali b. Ahmed tarafından (Abu Dabi, Müessesetü'l-Beynûne, 2006) yayımlanmıştır. Meşhûr b. Hasan eseri *Cüz'ün fi ulûmi'l-hadîs (fi beyâni'l-muttasıl ve'l-mürsel ve'l-mevkûf ve'l-munakti')* ismiyle ve geniş notlarla neşretmiştir (Ammân, Dârü'l-Eseriyye, 2006). Bu çalışmada referans alınan Amr b. Fehmî tahkiki (Kahire, Dârü'l-Âfâk, 2009) oldukça kullanışlıdır.

²⁰ Selahattin Parlador, "Kâbisî", *DİA.*, XXIV, 42.

²¹ Kâdî 'Iyâz, bazı hocalarının *Mulahhasu'l-Muvatta* şeklinde okuduğunu ve eserin başlığının her iki okuyuş için uygun olduğunu belirtir. Kâdî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 43.

²² Dânî, *Kitâbü beyâni'l-müsned*, s. 22.

²³ Zehebî, *Siyer*, XVIII, 196.

²⁴ Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 60.

Kendi dönemine kadar hadis ilimlerinde en geniş eser kabul edilen *el-Kifâye fi (ma'rifeti usûli) 'ilmi'r-rivâye'*yi telif eden Hatîb Ebû Bekir Ahmed b. Ali el-Bağdâdî (ö. 463/1071),²⁵ usûl-i hadis konularındaki müstakil eserleriyle bu alanda öncü kabul edilmiş, kendisinden sonrakilerin onun kitaplarını esas aldıkları belirtilmiştir.²⁶ Hatîb ile aynı dönemde yaşayan Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin el-Beyhakî'nin (ö. 458/1066)²⁷ *el-Medhal ilâ 'ilmi's-sünen* isimli eseri, *Ma'rife ve el-Kifâye* kadar kapsayıcı ve detaylı olmasa da hadis ilimlerine dair önemli bilgiler içermektedir.²⁸

İbn Abdilber Ebû Ömer Yusuf b. Abdullah en-Nemerî'nin (ö. 463/1071) ilim öğrenme ve öğretmenin faziletine dair rivâyetleri toplayan²⁹ *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlihî ve mâ yenbeğî fi rivâyetihî ve hamlih* isimli eseri³⁰ aynı zamanda bir hadis usûlü kitabı niteliğindedir.³¹ Onun *et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd*³² isimli *Muvatta'* şerhinin mukaddimesi hadis usûlü açısından önemli bilgiler içerir. Bu mukaddimeyi müstakil olarak yayımlayan Abdülfettâh Ebû Gudde (1917-1997), hadis ilimleri hakkında telif edilen kitapları serdederken Ebû Hafis

²⁵ Hatîb el-Bağdâdî'nin hadis ilimleri alanındaki etkisine dair Mahmûd Tahhân'ın *el-Hâfîz el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhû fi ulûmi'l-hadîs* isimli doktora çalışması Beyrut'ta (Dârü'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1981) basılmıştır. Bu konuda Türkiye'de yapılan iki akademik çalışma şunlardır: Hüseyin Kahraman, "Hadis Usulü Açısından Hatîb el-Bağdâdî'nin İbnu's-Salâh Üzerindeki Etkileri", **UÛSBE.**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 1995; Veli Aba, "Hatîb el-Bağdâdî'nin Hadis Usûlü Anlayışı", **NEÛSBE.**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2013.

²⁶ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 39.

²⁷ Beyhakî'nin hadis anlayışı ile ilgili İbrahim Soyak, "İmam Beyhakî Hayatı, Eserleri ve Hadis İlimindeki Yeri" ismiyle bir yüksek lisans tezi (**EÛSBE.**, Kayseri, 1993) hazırlamıştır.

²⁸ Muhammed Ziyâurrahmân el-A'zamî, *el-Medhal*'in hadis istilahlarına dair ilk bölümünün kayıp olduğunu belirtmektedir. Beyhakî, **el-Medhal ile's-Süneni'l-Kübrâ**, I-II, Thk. A'zamî, Riyad, Mektebetü Advâi's-selef, 1420/1999, I, 116. İlk defa *el-Medhal*'i eksiksiz olarak baskıya hazırlayan Muhammed Avvâme, hadis usûlü, fıkıh usûlü ve hoca-talebenin dikkat etmesi gereken âdâb başlığıyla üç bölüme ayrılması mümkün olduğunu belirttiği kitabın hadis ilimlerine dair ilk kısmının kitabın 1/3'üne tekabül ettiğini kaydetmektedir. Beyhakî, **el-Medhal ilâ 'ilmi's-sünen**, I-II, Thk. Muhammed Avvâme, Cidde-Medine, Dârü'l-Yüsr ve Dârü'l-Minhâc, 2016, I, 10.

²⁹ Ali Yardım, "Câmiu beyâni'l-ilm", **DİA.**, VII, 107.

³⁰ Eser hakkında Rahim Çimen, "Endüslü İbn Abdülber'in Hadisçiliği ve Câmiu beyâni'l-ilm Adli Eseri" başlığıyla bir yüksek lisans tezi (**SÛSBE.**, Konya, 2002) hazırlanmıştır.

³¹ Leys Suûd Câsim, "İbn Abdülber en-Nemerî", **DİA.**, XIX, 270.

³² Bir kaç defa basımı gerçekleştirilen *et-Temhîd*'in Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Muhammed Beşşâr ve Selîm Muhammed Âmir tahkiki ile yayımlanan neşri oldukça kullanışlıdır. İbn Abdilber, **et-Temhîd limâ fi'l-Muvatta' mine'l-me'ânî ve'l-esânîd**, I-XVII, Thk. Beşşâr Avvâd vd., Lonra, 1439/2017, Müessesetü'l-Furkân. Eserle ilgili Nevzat Tartı, "İbn Abdi'l-Berr ve et-Temhid'indeki Şerh Metodu" ismiyle yüksek lisans tezi (**OMÛSBE.**, Samsun, 1994) hazırlamıştır.

Ömer el-Meyyânişî'nin (ö. 583/1187) *Mâ lâ yese'u'l-muhaddise cehlüh*³³ adlı eserine yer veren İbn Hacer'in (ö. 852/1448) *et-Temhîd*'in mukaddimesinden bahsetmemesini “hayret verici” olarak değerlendirmektedir.³⁴

Ebû Amr ed-Dânî ve İbn Abdilber'in zikredilen eserleri Kādî 'Iyâz'ın hayatının bir kısmını geçirdiği Endülüs'te telif edilmeleri açısından önemlidir. *el-İlmâ*'da isim zikredilmeden *Câmi'u beyâni'l-'ilm*'den nakiller yapıldığı daha önce belirtilmiş ve *el-İlmâ*'a kaynaklık ettiğine dikkat çekilmişti. Bu sebeple *el-İlmâ*'ın Endülüs'te telif edilen ilk hadis usûlü eseri olduğunu söylemek güç gözükmemektedir. Kādî 'Iyâz'ın hayatının çoğunu sürdürdüğü Mağrib bölgesinde kendisinden önce hadis usûlüne dair kaleme alınmış müstakil bir kitaptan bahsedilmemektedir. Bu bölge özelinde usûl-i hadis konularına temas eden ve günümüze ulaştığı bilinen yegâne çalışma, Kâbisî'nin *Mulahhasu'l-Muvatta*'nın giriş kısmıdır. Hadis talebesinin âdâbına dair bilgiler içeren bu mukaddimede ihlâslı olmanın, hadis öğrenilecek hocayı araştırmanın, hadisi muhafaza edip doğru bir şekilde aktarmanın, çok hadis rivâyet etmekten kaçınmanın gerekliliğine kısaca dikkat çekilmiştir. Mana ile rivâyet nakletme, rivâyet esnasında lahn/dil bilgisi yanlış yapma gibi sınırlı sayıda konuya özet bir şekilde değinilmiştir.³⁵ Yukarıda kaydedilen çalışmaların akabinde Kādî 'Iyâz'ın, hadis öğrenim ve öğretimi ile hadis yazım kurallarını etraflıca incelediği *el-İlmâ* isimli eseri literatürdeki yerini almıştır.

Kādî 'Iyâz'dan önce hadis ilimlerine dair edebiyatın incelendiği başlık altında kaydedilen bilgiler doğrultusunda şunları söylemek mümkündür: Hicrî ilk iki asırda uygulamaları bulunsa bile hadis usûlü konularına temas eden ilk eserler 3. asırda yazılmaya başlanmış, 4. asırdan itibaren ise bu alanda müstakil telifler ortaya konulmuştur. Usûl-i hadise münhasır çalışmaların yapıldığı dönemde özellikle

³³ Eser hakkında kaleme alınan Türkçe bir makale için bk. Abdulvahap Özsoy, “Ebû Hafs Ömer b. Abdilmecîd el-Meyyânişî ve Mâ Lâ Yese'u'l-Muhaddise Cehlüh Adlı Eserinin Hadis Tarihindeki Yeri”, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, Yıl 2014, Cilt XII, Sayı 2, s. 27-63.

³⁴ Razıyyüddîn İbnü'l-Hanbelî Muhammed b. İbrâhîm el-Halebî (ö. 971/1511), **Kafvü'l-eser fî safvi 'ulûmi'l-eser**, Thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1430/2009, s. 37-38. Ayrıca bk. Muhammed Beyler, “XX. Asır Halep Muhaddisleri ve Abdülfettâh Ebû Gudde'nin Hadisçiliği”, **SÜSBE.**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Konya 2008, s. 233.

³⁵ Kâbisî, **el-Mulahhasu'l-müsnedü'l-Muvatta**, Thk. Ali İbrahim Mustafa, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008, s. 31-34.

Muvatta'ın şerh ve ihtisarlarının giriş kısımlarında bu ilmin konularına yer veren âlimler de olmuştur.

II. HADİS USÛLÜNDE DÖNEMLENDİRME VE *EL-İLMÂ* İN KONUMU

Her hangi bir ilim dalındaki dönüşümleri takip edebilmenin en önemli araçlarından sayılan dönemlere ayrıştırma³⁶ İslâmî ilimler tarihi açısından güncelliğini korumaktadır. Bu konuda merkezî yer tutan mütekaddimûn ve müteahhirûn kelimelerinin oluşturduğu kavram çifti, her ilme uygulanan bir ayırım gibi gözükmemektedir. Böyle bir ayırımın, “mütekaddimîn devri içinde yer alan âlimlerin ve eserlerinin müteahhirûn dönemindekiler üzerinde kurduğu otoriteye vurgu yapma gibi bir anlam taşıyabileceği” ifade edilmiştir. Bu iki kelimeyle her hangi bir ilmin iki dönemini ayıran belirli zaman diliminden öte bazen bir asra yaklaşan geçiş süreci kastedilebilmektedir.³⁷ Söz konusu süreç sebebiyle mütekaddimûn ve müteahhirûn dönemlerini belirlemede farklı yaklaşımlarla karşılaşmakta, her iki dönemin sınırlarının tam olarak tayin edilemediği görülmektedir. Bununla birlikte mütekaddimûn ve müteahhirûn terimlerinin sözlük manaları (öncekiler ve sonrakiler) dikkate alındığında göreceli bir anlam taşıdığı belirtilmiştir.³⁸ Böyle bir durumda her âlim kendisinden sonrakiler için mütekaddimûn, öncekiler için de müteahhirûn ilim adamları arasında kabul edilecektir.³⁹

Yaklaşık on dört asırlık geçmişi olmasına rağmen hadis ilmi açısından ittifak edilen bir dönemlendirmeden bahsetmek mümkün gözükmemektedir. İlk dönem hadis âlimlerinin tabaka/nesil esaslı ayırma tabi tuttuğu hadis tarihi ile ilgili daha

³⁶ Ekrem Demirli, “Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri İle Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi”, **Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 2/4 (Nisan 2016), s. 1. Demirli, İslâmî bilimler tarihi açısından başarılı dönemlendirmelerden söz etmenin güç olduğunu belirtir.

³⁷ Murteza Bedir, “Mütekaddimîn ve Müteahhirîn”, **DİA.**, XXXII, 186.

³⁸ Avnî, **el-Menhecû'l-mukterah**, s. 52-53; Hamza b. Abdullah el-Melîbârî, **Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar**, Çev. Muhittin Düzenli-Ayhan Ak, İstanbul, İnsan Yayınları, 2015, s. 28.

³⁹ Avnî, “Beyânü’z-zaman ellezî yemteni’u fihî’l-hukm ‘ale’l-ehâdis ‘inde İbni’s-Salâh”, **İdââtün bahsiyye**, s. 114; Hasan Fevzî es-Sa’îdî, **el-Menhecû’n-nakdî ‘inde’l-mütekaddimîn mine’l-muhaddisîn**, Kahire, Ayn Şems Üniversitesi Eğitim Fakültesi, 2000, s. 44.

sonraları mütekaddimûn ve müteahhirûn ayrımı yaygınlık kazanmıştır.⁴⁰ İzmirli İsmail Hakkı (1869/1946) hadis tarihini, dördü mütekaddimûn dördü de müteahhirûn olmak üzere sekiz devreye ayırmanın mümkün olduğunu belirtmiştir. Bu sekiz dönem şunlardır:

Sahâbe Devri: Hicrî 100 tarihine kadar.

Tabiîn Devri: Hicrî 150'ye kadar.

Tebe-i tabiîn Devri: Hicrî 220 senesine kadar.

Dördüncü Dönem: Hicrî 300'ün başlarına kadar.

Huffâz-i seb'a⁴¹ Devri: Hicrî 460 yılına kadar.

Usul-i Hadisin Tekâmül Devri: Hicrî 640'a kadar.

Zevâid Eserler Devri: Hicrî 800'e kadar.

Zevâid Edebiyatı Sonrası Dönem: İzmirli'nin yaşadığı zamana kadar.

Onun ilk defa kendisi tarafından yapıldığına dikkat çektiği bu dönemlendirmeye göre hicrî 4. asrın başından itibaren mütekaddimûn dönemi sona ermiş müteahhirûn dönemi başlamıştır.⁴² Bu konuda öne çıkan bir başka ayırım ise hadis edebiyatı dikkate alınarak yapılan dönemlendirmedir. Hadisin günümüze intikal aşamaları olarak da değerlendirilen bu safhaları şöyle sıralamak mümkündür: Hıfz, kitâbet, tedvîn ve tasnîf. Çakan, bu aşamaları tespit, tedvîn, tasnîf ve tehzîb diye sıralamanın daha uygun olacağını ifade etmiştir.⁴³

⁴⁰ Melibârî, hadis terminolojisinde bu ayrımın pek kullanılmadığını iddia etmektedir. Bk. Melibârî, **Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar**, s. 28.

⁴¹ Huffâz-i seb'a kavramı hakkında müstakil bir makale için bk. Ayşe Esra Şahyar, "Hadis Tarihindeki Anlamı ve Kullanımı Bakımından Yedi Hâfiz Kavramı ve Dönemi", **Hadis Tetkikleri Dergisi**, Yıl 2013, Cilt XI, Sayı 1, s. 27-51.

⁴² İzmirli İsmail Hakkı, **Hadis Tarihi**, Nşr. İbrahim Hatiboğlu, İstanbul, Dârulhadis, 2002, s. 283. Ayrıca bk. Hatiboğlu'nun girişi, s. 33.

⁴³ Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 26-27.

XX. asrın ilk çeyreğinde başlayan hadis tarihi hakkındaki müstakil çalışmaların⁴⁴ genel itibariyle literatür ve nesil esaslı incelendiği tespitini yapan Yücel, siyasî, sosyal ve kültürel şartlar ile farklı ekollerin anlayışlarını ortaya koymadan hadis tarihinin gelişiminin tam manasıyla yansıtılmış olmayacağını kaydetmektedir.⁴⁵ O, hadis tarihinin önce “Rivâyet Dönemi”, “Nakil Dönemi” ve “Son Dönem” olmak üzere üç temel döneme ayırıp daha sonra yukarıda zikredilen hususları dikkate alarak alt başlıklar halinde incelenmesinin daha isabetli olacağı kanaatindedir.⁴⁶ Nesil ve literatür esaslı tasniflerin yetersiz olduğu görüşünü benimseyen Özafşar ise hadis tarihinin şu başlıklarla dönemlendirilmesini teklif etmektedir. A) Oluşum Dönemi; B) Gelişim Dönemi; C) Açılım Dönemi; D) Daralma Dönemi; E) Dönüşüm Dönemi veya Yeni Dönem.⁴⁷ Bütün bu bilgilerden hareketle hadis tarihinde ittifakla benimsenen bir dönem ayırımının bulunmadığı söylenebilir.

Diğer ilimler gibi değişen ve gelişen şartlara bağlı olarak farklı merhaleler geçiren hadis usûlünde de genel kabul görmüş bir dönemlendirmeden söz etmek zor görünmektedir. Mesela Nureddîn 'Itr, hadis ilimlerinin günümüze kadar yedi farklı dönemden geçtiğini zikretmiş, dördüncü devir olan “Tevdîn Dönemi”nin hicrî 4. asrın ortalarından yedinci asrın başlarına kadar sürdüğünü belirtmiştir.⁴⁸ Öte yandan Avnî, hadis ilimlerinin geçirdiği yedi devri izah ederken hicrî 5. asra kadar altı merhaleye değinmiştir. Usûl-i hadis özelinde tespit edebildiğimiz en detaylı dönem ayırımına dair bu iki tasnifin ana hatlarıyla serdedilmesi, mukayese imkânı sağlaması bakımından da önemlidir. 'Itr'ın hadis usûlünün geçirdiği merhaleler için kaydettiği safhalar şöyledir:

Doğuş Dönemi: Bu dönem hicrî 1. asrı içine alır.

Olgunlaşma Dönemi: Hicrî 2. asrı kapsamaktadır.

⁴⁴ M. Emin Özafşar, **İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı**, Ankara, Otto Yayınları, 2017, s. 13.

⁴⁵ Ahmet Yücel, “Hadis İlminde “Tarih” Anlayışı ve “Hadis Tarihi” Yazıcılığı”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Yıl 2013, Cilt XI, Sayı 21, s. 298-300.

⁴⁶ Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 18.

⁴⁷ M. Emin Özafşar, “Hadisin Neliği” Sorunu ve Akademik Hadisçilik”, **Hadis ve Kültür Yazıları**, Ankara, Otto Yayınları, 2015, s. 33.

⁴⁸ Nureddîn 'Itr, **Menhecü'n-nakd fi 'ulûmi'l-hadîs**, Dimaşk, Dârü'l-Fikr, 2008, s. 36-76.

Te'lif Dönemi: Hicrî 3. asrın başlarından 4. asrın ortalarına kadar süren dönem.

Tedvîn Dönemi: Hicrî 4. asrın ortalarından 7. asrın başlarına kadar süren dönem.

Tehzîb Dönemi: Hicrî 7. asır başlarından 10. asra kadar süren dönem.

Duraklama Dönemi: Hicrî 10. asırdan 14. asrın başlarına kadar süren dönem.

Uyanış Dönemi: Hicrî 14. asrın başlarından günümüze kadar gelen dönem. Aydınli, bu taksim in vakıya oldukça uygun görüldüğünü ifade etmiştir.⁴⁹

Hicrî 5. asır sonrasına kadar değerlendirme yapan Avnî'nin taksimi ise şu şekildedir:

Birinci Merhale: Resul-i Ekrem'in vefatından (11/632) Hz. Osman'ın şehit edilmesine (35/656) kadar geçen süre.

İkinci Merhale: Hz. Osman'ın şehâdetinden sahâbe neslinin sonuna (80/699) kadar devam eden süre.

Üçüncü Merhale: Tâbiîn dönemi (80/699-140/757).

Dördüncü Merhale: Tebe-i tâbiîn dönemi (140/757-200/815)

Beşinci Merhale: Hicrî 3. asır.

Altıncı Merhale: Hicrî 4. asır.

Yedinci Merhale: Hicrî 5. asır ve sonrası.⁵⁰ Bu iki taksim in dışında başka yaklaşımların olduğu da belirtilmelidir.⁵¹

⁴⁹ Dönemlerin isimlendirmeleri için bk. Aydınli, **Hadis Tespit Yöntemi**, s. 171-179. Ayrıca bk. Talat Koçyiğit, **Hadis İstılahları Hakkında Nuhbetu'l-fiker Şerhi**, Ankara, AÜİF. Yayınları, t.s., s. 7-8.

⁵⁰ Avnî, **İdââtün bahsiyye**, s. 281-320.

İslâmî ilimlerin hemen hepsinde söz konusu olan mütekaddimûn ve müteahhirûn ayrımı, izafi bir takım kriterler göz önünde bulundurularak hadis usûlü için de kullanılmıştır. Hadis istilahları ilminin ortaya çıkış sürecini ve mütekaddimûn-müteahhirûn ayrımını müstakil bir çalışmada ele alan Muhammed 'Isâm, tespit ettiği altı görüşü şu şekilde sıralamaktadır:⁵²

Birinci Görüş: Hicrî 3. asrın başları. Bu kanaat, “mütekaddimûn ve müteahhirûn arasındaki ayrımı belirleyen sınır hicrî 3. asrın başıdır”⁵³ ifadesini kullanan Hâfız Zehebî'ye (ö. 748/1348) aittir. İbn Receb el-Hanbelî (ö. 795/1393) de bu görüştedir.⁵⁴

İkinci Görüş: Hicrî 4. asrın başları. İbnü'l-Murâbit diye bilinen Ebû Amr Muhammed b. Osmân el-Girnâti'nin (ö. 752/1351) “Hadisler tedvîn edildi ve cerhta'dîle gerek kalmadı. Zaten bu uygulamalar 4. asrın başında sona ermişti”⁵⁵ ifadesinden yola çıkılarak bu kanaate varılmıştır.

Üçüncü Görüş: Beyhakî (ö. 458/1066) ve Hatîb el-Bağdâdî'yi (ö. 463/1071) esas alan görüş. Beyhakî hakkında mütekaddim ifadesini kullanan Alâî diye meşhur Ebû Saîd Halîl b. Keykeldî'dir (ö. 761/1359).⁵⁶ Ali el-Kârî (ö. 1014/1605) ise Hatîb el-Bağdâdî için “mütekaddimûnun sonuncusu veya müteahhirûnun ilki”⁵⁷ ifadesini kullanmıştır.

⁵¹ Örnek olarak bk. Muhammed Ebû Şehbe, “‘İlmu mustalahi'l-hadîs neş'etühû mevzu'uhû ricâlühû eşheru'l-müellefâtî fih”, **Kitâbü'l-Asâle** (İlmî Toplantı), I-IV, Cezayir, el-Müessesetü'l-Vataniyye, 1989, II, 131-160; Hâlid b. Mahmûd el-Cühenî, **Neş'etü ve tatavvuru 'ilmi mustalahi'l-hadîs**, <http://www.alukah.net/sharia/0/77065/>, Erişim tarihi: 16.09.2017.

⁵² Muhammed 'Isâm 'Îdû, **Neş'etü 'ilmi'l-mustalah ve'l-haddü'l-fâsil beyne'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn**, Amman, Ervika li'd-dirâsât ve'n-neşr, 2016, s. 81-86.

⁵³ Zehebî, **Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl**, I-IV, Thk. Ali Muhammed el-Bicâvî, Beyrut, Dâru'l-Ma'rife, t.s., I,4.

⁵⁴ Ebû'l-Ferec Abdurrahmân İbn Receb el-Hanbelî, **Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî**, I-X, Thk. Mahmûd b. Şa'bân vd., Medine, Mektebetü'l-Gurabâ el-Eseriyye, 1996, I, 363.

⁵⁵ Şehâvî, **Fethu'l-muğîs**, IV, 445.

⁵⁶ Alâî'nin sözünü Mer'î b. Yûsuf el-Makdisî (ö. 1033/1624), *el-Fevâidi'l-mevzû'a fî'l-ehâdîsi'l-mevzû'a* isimli eserinde nakletmiştir. Makdisî, **A.g.e.**, Thk. Muhammed b. Lütfî es-Sabbâğ, Riyad, Dâru'l-Varrâk, 1998, s. 63-65.

⁵⁷ Molla Ali b. Sultân el-Herevî el-Kârî, **Şerhu Şerhi Nuhbeti'l-fiker**, Thk. Muhammed Nizâr, Heysem Nizâr, Beyrut, Dâru'l-Erkam, t.s., s. 139.

Dördüncü Görüş: Hicrî 5. asırdan sonrası. Bu görüş hakkında Mahmûd Şükrî el-Âlûsî'nin (ö. 1857/1924) ifadesi şöyledir: “Bu, müteahhirûn ilim adamlarının kanaatidir. Onlar da hicrî 5. asırdan sonraki âlimlerdir.”⁵⁸

Beşinci Görüş: Hicrî 6. asır. Ahmed Şâkir (ö. 1892/1958), Muhyi's-sünne diye anılan Ebû Muhammed Hüseyin b. Mes'ûd el-Ferrâ el-Beğavî'nin (ö. 516/1122) *Mesâbîhu's-sünne* isimli eserinde hadisleri sahihler/sihâh ve hasenler/hısân şeklinde taksimine itiraz ederken şöyle der: “Mütekaddimûn ulemâdan birçoğu Beğavî'nin bu yaptığını tenkit etmiştir.”⁵⁹ Buna göre mütekaddimûn dönemi Beğavî'den sonrasına kadar uzanmaktadır.

Altıncı Görüş: Mütekaddimûn ve müteahhirûn arasında ayırım yapacak net bir sınır yoktur. Çağdaş araştırmacılardan Ahmed b. İbrâhîm, *el-Kavlü'l-hasen fi keşfi şübühât havle'l-ihticâc bi'l-hadîsi'l-hasen* isimli eserinde bu kanaatte olduğunu belirtmektedir.⁶⁰

İbnü's-Salâh'a kadar usûl-i hadis âlimlerinin “falanca mütekaddimûndandır” veya “müteahhirûndandır” nitelmesi yaparken zihinlerinde günümüzde yapılan dönemlendirme faaliyetlerindeki kriterlerin benzerlerinin bulunduğunu söylemek güç gözükmektedir. Bununla birlikte yaptığımız genel bir araştırma söz konusu kavramlarla hemen hemen aynı tarihlere işaret edildiğini ortaya koymaktadır. Bu bağlamda İbnü's-Sâlâh'ın *Ulûmü'l-hadisi*'i de dâhil olmak üzere o döneme kadar hadis usûlüne dair kaleme alınan müstakil eserlerde zikredilen ifadeler incelendiğinde, müelliflerinin hicrî 4. asırdan sonrasını müteahhirûn dönem olarak değerlendirdikleri kanısına varmak mümkündür. Kādî 'Iyâz'ı “müteahhirûn ilim adamlarından biri”⁶¹ diye vasıflandıran İbnü's-Salâh, hicrî 5. asırda yaşayan Beyhakî'yi (ö. 458/1066) hatta hicrî 4. asırda yaşayan ve icâzet konusundaki risalesi *el-İlmâ*'a kaynaklık eden Gamrî'yi (ö. 392/1002) müteahhirûn ilim adamları arasında

⁵⁸ Mahmûd Şükrî el-Âlûsî, *'İkdü'd-dürer fi şerhi Muhatasari Nuhbeti'l-fiker*, Thk. İslâm b. Mahmûd, Riyad, Mektebetü'r-Rüsd, 2000, s. 375.

⁵⁹ el-Ferrâ el-Beğavî, *Mesâbîhu's-sünne*, I-IV, Thk. Yûsuf Abdurrahmân vd., Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 1407/1987, I, 62.

⁶⁰ Ahmed b. İbrâhîm, *el-Kavlü'l-hasen*, y.y., Mektebetü Envâr Mekke, 2004, s. 172.

⁶¹ İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, s. 132.

zikretmektedir.⁶² Bu durumda İbnü's-Salâh'ın mütekaddimûn ve müteahhirûn ayrımında hicrî 4. asrı esas aldığı söylenebilir. Benzer yaklaşım “mütekaddimûnun sonu” olduğu ifade edilen Hatîb el-Bağdâdî'de görülür. O, icâzeti câiz gören mütekaddimûn ilim adamlarını kronolojik olarak sıralarken en son hicrî 4. asrın başında vefat eden Muhammed b. İshâk b. Huzeyme'yi (ö. 311/924) zikretmiştir.⁶³ Yine onun icâzeti kabul etmeyenler arasında “müteahhirûndan kimselerin” bulunduğunu belirtmesi, en azından kendi dönemini müteahhirûn olarak değerlendirmesi açısından dikkate değerdir. Hadis ilimlerine dair müstakil eserler sıralanırken ilk başta gelen *el-Muhaddisü'l-fâsıl* sahibi Râmeürmüzî ile akabinde bu alanda eser veren ikinci âlim Hâkim en-Nîsâbûrî'nin “müteahhirûn” ifadesini kullanmaları⁶⁴ da aynı yorum çerçevesinde düşünülebilir.

Kādî 'Iyâz kendi döneminde yaşayan âlimler için müteahhirûn ifadesini kullanmıştır.⁶⁵ Yine o, bir asır önce yaşayan Muhammed b. Ubeydullah b. 'Amrûs el-Mâlikî (ö. 452/1060), Ebû Ya'lâ el-Ferrâ el-Hanbelî (ö. 458/1066) ve Muhammed b. Ali ed-Dâmiğânî'yi (ö. 478/1085),⁶⁶ hicrî 4. asırda yaşayan ve İbn Lübâbe diye bilinen Ebû Abdullah Muhammed b. Yahya el-Kurtubî'yi (ö. 330/942) müteahhirûndan saymıştır.⁶⁷ Bu durumda Kādî 'Iyâz'ın da mütekaddimûn ve müteahhirûn ayrımında hicrî 4. asrı esas aldığı söylenebilir.

Hadis usûlünde mütekaddimûn ve müteahhirûn dönemlendirmesinin en temel ölçütlerden biri isnaddır. Buna göre “Konuların, çoğunlukla müellifin görüşüne fazla yer verilmeden ve önceki âlimlerin görüşlerinin isnadla nakledilerek incelendiği dönem mütekaddimûn; önceki âlimlerin görüşlerinin isnad kısmı hazfedilerek nakledilip müellifin tanım ve değerlendirmelerinin bulunduğu dönem müteahhirûn olarak”⁶⁸ değerlendirilmiştir. İlk üç nesli dikkate alarak mütekaddimûn ve

⁶² İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, s. 171.

⁶³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, II, 80.

⁶⁴ Örnek olarak bk. Râmeürmüzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î*, Thk. Muhammed Accâc el-Hatîb, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1391/1971, s. 450, 451.

⁶⁵ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ'*, s. 104.

⁶⁶ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ'*, s. 103.

⁶⁷ Kādî 'Iyâz, *İkmâlü'l-Mu'lim*, IV, 150.

⁶⁸ Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 57.

müteahhirûn ayrımı yapanların esas aldığı kriter ise “fazilet ve üstünlük” anlayışıdır.⁶⁹

Mütekaddimûn ve müteahhirûn ayrımında dikkate alınan kriterlerden bir diğeri ıstılahlardaki farklılaşmadır.⁷⁰ Örnek olarak İbn Hacer el-Askâlanî (ö. 852/1449) “عَنْ” lafzının kullanımı hakkında tarihî süreci açıklarken (üç aşamadan) son aşamayı müteahhirûn olarak kaydetmiş ve “Onlar da beşinci asırdan sonrakilerdir” ifadesiyle konu hakkındaki kanaatini belirtmiştir.⁷¹ “Şer’î ilimler arasındaki ayrımların derinleşmesinde önemli rol oynayan mantık ilmi”,⁷² terimlerdeki değişikliklerin de temel faktörüdür. İlk etapta tasvirî olan tanımlar mantık ilmiyle birlikte ıstılahî bir mahiyet kazanmıştır.

“İsnad”, “ıstılah” ve “üstün nesil” kriterlerinin yanında, “hadislerin meşhur kaynaklarda toplanması sebebiyle hadis yolculuklarının (*er-rihle fi talebi’l-hadîs*) eski önemini kaybetmesi, hadis alma ve nakletme (*tahammül* ve *edâ*) metotlarının en sağlamı olan semâ ve kiraatın yerini icâzet ve diğer usullerin almaya başlaması”,⁷³ da mütekaddimûn ve müteahhirûn ayrımında dikkate alınan esaslardandır. Mütekaddimûn döneminde pratik uygulamanın, müteahhirûn döneminin ise teorik kuralları belirlemenin bu konudaki en temel kıstas olduğu da ileri sürülmüştür.⁷⁴

Hadis usûlünde mütekaddimûn ve müteahhirûn ayrımı yapılırken literatürün esas alındığı da olmuştur. Bu alanda müstakil eserler telif edilene kadar meydana getirilen edebiyat, “hadis usûlü konularına temas eden erken dönem eserleri”⁷⁵ diye nitelendirilmiştir. İlk örneğinin hicrî 4. asırda görülmeye başladığı müstakil usûl-i hadis eserleri taksim edilirken ise “mütekaddimûn ve müteahhirûn dönemi eserleri” başlıkları kullanılmıştır. Konuya temas eden hemen her çalışmada *el-İlmâ*’ın

⁶⁹ Muhammed ‘Isâm, **Neş’etü ‘ilmi’l-mustalah**, s. 90; Melîbârî, **Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar**, s. 27.

⁷⁰ Murteza Bedir, “Mütekaddimûn ve Müteahhirûn”, **DİA.**, XXXII, 187; Muhammed ‘Isâm, **Neş’etü ‘ilmi’l-mustalah**, s. 90.

⁷¹ İbn Hacer, **en-Nüket**, s. 384. Onun bu yaklaşımını *Fethu’l-Bârî*’de de görmek mümkündür. İbn Hacer, **Fethu’l-Bârî bi şerhi Sahîhi’l-Buhârî**, I-XVII, Thk. Ebû Kuteybe el-Fâryâbî, Riyad 1432/2011, Dâr Taybe, I, 259.

⁷² Melîbârî, **Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar**, s. 32.

⁷³ Hüseyin Kahraman, “Mütekaddimûn Devri Eserleri”, **Hadis El Kitabı**, Edt. Zişan Türcan, Ankara, Grafiker Yayınları, 2016, s. 419.

⁷⁴ Muhammed ‘Isâm, **Neş’etü ‘ilmi’l-mustalah**, s. 91.

⁷⁵ Zişan Türcan, “Hadis Usûlü Edebiyatı”, **Hadis El Kitabı**, s. 413.

müteahhirûn dönemi eserlerin ilki olduğu, “eserde delil olarak zikredilen hadisler dışındaki bilgilerin senedsiz olarak nakledildiği”⁷⁶ özellikle vurgulanmıştır.

el-İlmâ’ın izah etmeyi amaçladığı sınırlı sayıdaki usûl konusuna rağmen 163 rivâyet içermesi, bunların içerisinde “hadis” olarak değerlendirilmesi mümkün olmayan –merfû, mevkûf, maktû dışında- rivâyetler bulunması ve bağlama göre delil olarak zikredilen hadislerin senedsiz nakledilmesi⁷⁷ dikkate alınırca, söz konusu kanaatteki genel ifadenin problemlili olduğu söylenebilir. Mesela hicrî 3. asırdan Şafîî (ö. 204/820)⁷⁸ Asmaî (ö. 216/831),⁷⁹ Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm (ö. 224/838),⁸⁰ Ahmed b. Hanbel (ö. 241/855),⁸¹ Buhârî (ö. 256/870),⁸² Abdullah b. Ahmed b. Hanbel (ö. 290/903),⁸³ Muhammed b. Nasr el-Mervezî (ö. 294/906)⁸⁴, İsa b. Miskîn (ö. 295/907);⁸⁵ 4. asırdan Nesâî (ö. 303/915),⁸⁶ Ca’fer b. Ahmed en-Nisâbûrî (ö. 303/915),⁸⁷ Ahmed b. Müyesser (ö. 337/948),⁸⁸ İbrâhîm b. Abdullâh en-Necîramî (ö. 355/965),⁸⁹ Râmehmürmüzî (ö. 360/971),⁹⁰ Hattâbî (ö. 388/998)⁹¹, Ebü’l-Abbâs el-Gamrî (ö. 392/1002);⁹² 5. asırdan Hâkim en-Nisâbûrî (ö. 405/1014),⁹³ İbnü’l-İflîlî diye bilinen İbrahim b. Muhammed ez-Zührî’nin (ö. 441/1049)⁹⁴ sözleri hadis gibi senedi ile zikredilmiştir. Yine hadis olarak değerlendirilmesi mümkün olmayan tebe-i tabîinden Abdullah b. el-Mübarek (ö. 181/797),⁹⁵ Abdullah b. Vehb (ö. 197/813)⁹⁶

⁷⁶ Örnek olarak bk. Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 221; Kahraman, “Mütেকaddimûn Devri Eserleri”, s. 425-426; Martı, **Hadis, Usûl ve Hayat**, s. 136; Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 157.

⁷⁷ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 66, 122, 136, 157.

⁷⁸ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 65.

⁷⁹ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 159.

⁸⁰ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 187.

⁸¹ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 47-48.

⁸² Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 48-52.

⁸³ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 190.

⁸⁴ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 185-186.

⁸⁵ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 93.

⁸⁶ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 159.

⁸⁷ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 195.

⁸⁸ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 95.

⁸⁹ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 138-139.

⁹⁰ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 150.

⁹¹ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 137-138.

⁹² Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 96.

⁹³ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 118.

⁹⁴ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 149.

⁹⁵ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 54, 167, 200.

⁹⁶ Kādî ‘Iyâz, **el-İlmâ**, s. 93, 117.

ve Abdurrahman b. Mehdi'nin (ö. 198/813-14)⁹⁷ sözlerinin rivâyet yöntemine uygun olarak aktarılması, aynı dönemde yaşayan Malik b. Enes'e (ö. 179/795) ait ondan fazla sözün isnâdla kaydedilmesi⁹⁸ dikkate alındığında, “*el-İlmâ*'da hadisler dışında nakledilen bilgilerin senedsiz zikredildiği” kanısı⁹⁹, tekrar değerlendirilmesi gereken bir genelleme gibi gözükmetedir.

Mütekaddimûn eserleri kabul edilen *el-Muhaddisü'l-fâsil*, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs* ve *el-Kifâye*'de bazı konular isnâdlı rivâyetlere yer verilmeden bizzat müellifleri tarafından incelenir. *el-Kifâye* özelinde bu duruma değinen Tahhân “Bu konular, yapı itibariyle aklî muhakeme ve fikrî tartışmayı gerektirir”¹⁰⁰ açıklamasını yapmaktadır. O halde *el-İlmâ*'dan önce yazılan müstakil usûl-i hadis eserlerinde de senedsiz konuların bulunduğu, bunun yanında *el-İlmâ*'da hadisler dışında sened sistemine uygun olarak kaydedilen azımsanamayacak sayıda usûl bilgisinin var olduğu söylenebilir. Dolayısıyla literatür dikkate alınarak yapılacak bir mütekaddimûn ve müteahhirûn ayırımında *el-İlmâ*', kendisinden önce kaleme alınan eserlerle aynı kategoride değerlendirilebilir. Nitekim hadis ilimlerinde müteahhirûn dönemini İbnü's-Salâh ile başlatanlar da bulunmaktadır.¹⁰¹ Ayrıca bizzat Kādî 'Iyâz, çeşitli konulara değindiği on dokuzuncu bölüme başlamadan önce on sekizinci bölümün sonunda hadis talebesine gerekli bilgilerin özetini rivâyet-dirâyet (kendi ifadesi ile makûl-menkûl) bütünlüğü içerisinde sunduğunu belirtir.¹⁰² Tahhân'ın yukarıdaki ifadesi ile bu açıklama birlikte düşünüldüğünde iki eser yani *el-Kifâye* ve *el-İlmâ*' aynı dönem içerisinde değerlendirilmelidir.

Avnî, hadis usûlü eserlerini incelerken terimlerin mantık kuralları çerçevesinde tanımlarının yapıp yapılmadığından, başka bir ifadeyle aklî ilimlerin naklî ilimlere etkisinden hareketle İbnü's-Salâh öncesini birinci dönem, sonrasını ise ikinci dönem olarak değerlendirmiştir.¹⁰³ Bu durumda ıstılah merkezli bir

⁹⁷ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 112-113, 177.

⁹⁸ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 55, 61, 63, 64, 70-71, 78, 81, 86, 117, 156-157, 201, 202, 203.

⁹⁹ Çakan, *Hadis Edebiyatı*, s. 221; Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 157.

¹⁰⁰ Tahhân, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 426.

¹⁰¹ M. Yaşar Kandemir, “Hadis”, *DİA.*, XV, 54; Kandemir, “Mukaddimetü İbni's-Salâh”, *DİA.*, XXXI, 122; Murteza Bedir, “Mütekaddimûn ve Müteahhirûn”, *DİA.*, XXXII, 187.

¹⁰² Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 180.

¹⁰³ Avnî, *el-Menhecü'l-mukterah*, s. 183, 211.

mütekaddimûn ve müteahhirûn ayrımında da *el-İlmâ'*, mütekaddimûn dönemi eserleri arasında kabul edilebilir. Avnî, Kādî 'Iyâz'ın bir diğer eseri *İkmâlü'l-Mu'lim*'in mukaddimesini de bu kapsamda değerlendirmiştir.¹⁰⁴

Özet olarak, diğer ilimler gibi hadis usûlünde de farklı dönemlendirmelerin yapıldığı, bu konuda göreceli kriterlerin esas alındığı, en belirgin ayırım olan mütekaddimûn-müteahhirûn kavramında da bu hususun görüldüğü söylenebilir. İki dönem arasında kimi zaman bir asrı aşan geçiş dönemlerinin bulunması, bu konuda net bir sınır belirlemeyi zorlaştırmakta ve farklı yaklaşımlara sebep teşkil etmektedir. *el-İlmâ'* için de benzer bir durum söz konusudur. Zira geçiş dönemi sayılabilecek bir merhalede kaleme alınmıştır.¹⁰⁵ Bu sebeple geçmiş eserlere benzeyen yönleri olduğu gibi kendisinden sonra gelen eserlere zemin hazırlayan tarafları da bulunmaktadır. Son dönemlerdeki usûl edebiyatı taksimlerinde bu eserin müteahhirûn döneminden kabul edilmesi iki gerekçe ile tekrar değerlendirilmelidir. 1- *el-İlmâ'*da sened sistemi tamamen terk edilmemiştir. Müellifin yorumları ve konular hakkındaki ihtilafları serdetmesi bu durumu değiştirmez. Zira kendisinden önce kaleme alınan ve mütekaddimûn dönemi olarak değerlendirilen eserlerde - özellikle *el-Kifâye*'de hemen her konuda - aynı uygulama ile karşılaşmak mümkündür. Hatta Hatîb el-Bağdadî tartışmalara ve görüşlere dikkat çekip kanaatini belirttiği gibi kimi zaman okuyucuyu ikna etmek için farazî sorulara cevaplar da verir.¹⁰⁶ 2- Terimlerin mantık ilmi çerçevesinde tarif edilmeye başlanması, İslâmî ilimlerde müteahhirûn döneminin başlangıç noktalarından kabul edilmiştir. *el-İlmâ'*ın yazıldığı dönem için hadis usûlü özelinde aklî ilimlerin henüz mutlak bir etkisinden bahsetmek mümkün olmadığına göre eseri, benzer özellikleri taşıdığı mütekaddimûn edebiyatından kabul etmek gerekecektir. İbnü's-Salâh'a ait *Ulûmü'l-hadîs*'te isnad sisteminin tamamen terk edildiği ve terimlerin ıstılâhi tanımlarının yapıldığı dikkate alınırsa bu eserin müteahhirûn döneminin başlangıcı olarak kabul edilmesi daha isabetli gözükmektedir.

¹⁰⁴ Avnî, *el-Menhecü'l-mukterah*, s. 206-208.

¹⁰⁵ Mehmet Özşenel, "Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnü's-Salâh ve Eseri *Ulûmü'l-hadîs*", *SÜİFD.*, Yıl 2007, Sayı 15, s. 63.

¹⁰⁶ Tahhân, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 424-425, 427.

III. İLK DÖNEM USÛL-İ HADİS ESERLERİ İLE *EL-İLMÂ*'IN MUKAYESESİ

Müstakil hadis usûlü eserlerinin hicrî 3. asırda kaleme alındığına dair bilgiler bulunsa da günümüze ulaşan telifler dikkate alındığında hicrî 4. asrı bu konuda başlangıç kabul etmek gerekmektedir. Sosyal, siyasî ve kültürel şartlara bağlı olarak gelişen usûle dair uygulamalar kayıt altına alınırken müelliflerin göz önünde bulundurduğu faktörler, eserlerinin yapısına etki etmiştir. İlmî ortamın bağlayıcılığı gerçeğinden hareketle her müellif eserinin telif gerekçesini, içeriğini ve uyguladığı tasnif yöntemlerini kendi zamanı çerçevesinde belirlemiştir. Bu durum aynı ilim dalında kaleme alınan edebiyatta kimi farklılıklar meydana gelmesine sebep olabilmektedir. Çalışmanın ana temasını oluşturan hadis usûlüne dair literatürün mukayesesini, yukarıda ifade edilen kanaatin bu ilim için geçerli olup olmadığını tespiti imkân sağlayacaktır.

Hadis ilimlerine dair edebiyatın tarihî seyri incelenirken bu alanda günümüze ulaşan müstakil ilk kaynağın *el-Muhaddisü'l-fâsıl* olduğu ifade edilmişti. *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs* ve *el-Kifâye* ise Kādî 'Iyâz'ın yaşadığı döneme kadar usûl-i hadis ilminin en bilinen kapsamlı müstakil eserleri olarak öne çıkmıştır. Anılan üç eser ile *el-İlmâ*'ın aşağıdaki başlıklar çerçevesinde karşılaştırılmasını hedeflediğimiz bu bölümde, sıkça kullanılacak olan “İlk dönem usûl eserleri” terkihi ile *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs* ve *el-Kifâye*'nin kastedildiği belirtilmelidir.

A. Yazıldıkları İlmî Ortam

İlk dönem usûl eserleri önemli siyasi ve fikri gelişmelerin yaşandığı hicrî 4. ve 5. asırlarda telif edilmişlerdir. İslâmî ilimlerin tamamen teşekkül ettiği, mezheplerin kökleştiği, İslam felsefesi ve tasavvufun gelişmeye başladığı bu dönemin ilim ve fikir hayatında itikâdî, fikhî, felsefî tartışmalar, karşılıklı eleştiriler ve savunmalar hâkimdir.¹⁰⁷ İlk yüzyıllarda metodolojik tartışmalar sonucu meydana gelen Ehl-i hadîs, Ehl-i re'y ve Mu'tezile ekolleşmesi hicrî 3. asırda Abbâsî

¹⁰⁷ Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 85-105.

halifelerinin devreye girmesiyle siyasî baskılara dönüşmüş, özellikle hadis âlimlerine uygulanan baskı, ekoller arasındaki olumsuz yaklaşımların artmasına sebep olmuştur. İlk hadis usûlü eserlerinin telif edildiği hicrî 4. ve 5. asırlarda daha da derinleşen tartışmalar sonucu mezhepler arası ilişkilerde dışlayıcı yaklaşım ve taassup meydana gelmiş neticede ekollerin kendi dışındaki grupları tekfir ettiği görülmüştür. Kurtuluşa eren grup manasına gelen “firka-i nâciye” kavramı çerçevesinde devam eden ihtilaflarda her mezhep kendi haklılığını savunurken diğer ekollerin yanlışlıklarını ortaya koymaya çalışmıştır. Hicrî 2. asırda başlayıp 3. asırda pekişen Ehl-i hadîs-Mu'tezile mücadelesi sonraki iki asır da devam etmiş, özellikle Mu'tezile ve Ehl-i re'y, hadisçileri yoğun bir şekilde eleştirmiştir. İlk hadis usûlü müellifleri kabul edilen Râmeihürmüzî, Hâkim en-Nîsâbûrî ve Hatîb el-Bağdâdî Ehl-i hadîsin diğer ekoller tarafından eleştirildiği bu dönemde yaşamışlardır. Tasvir edilen siyasî, fikrî ve kültürel ortama bağlı olarak “İlk hadis usûlü eserleri Ehl-i re'y, Mu'tezile ve Ehl-i hadîs ekolleşmesi sonrasında, mezhepler arası tartışmaların yoğun olduğu, özellikle Ehl-i hadîsin diğer iki ekolle mücadele ettiği bir dönemde telif edilmiştir”¹⁰⁸ denilebilir.

Kâdî 'İyâz'ın hayatını sürdürdüğü Mağrib ve Endülüs coğrafyasında yönetimi elinde bulunduran Murâbitlar, Emevî idaresindeki merkezî otoritenin yıkılmasıyla ortaya çıkan mülûkû't-tavâifin tamamını ortadan kaldırmış ve Endülüs'ü Merâkeş'e bağlı bir vilayet haline getirerek siyasî birliktelik sağlamışlardır.¹⁰⁹ Bunun neticesinde Kuzey Afrika şehirlerine yerleşen Endülüslü âlimler iki yaka arasındaki ilmî irtibatı güçlendirmişlerdir.¹¹⁰ Fikhî açıdan Mâlikî, itikâdî konularda Selefi yaklaşımı benimseyen Murâbit yöneticilerinin teşvikleri¹¹¹ ve Mağrib-Endülüs siyasi birlikteliğinin ilmî seyahatlere sağladığı imkânlar neticesinde hicrî 6. asır, bu bölgede hadis ilmi açısından altın çağını yaşamıştır.¹¹²

¹⁰⁸ Ahmet Yücel, “İlk Hadis Usûlü Eserlerinin Yazıldığı İlmî Ortam”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2004, Sayı 13, s. 248-253.

¹⁰⁹ Mehmet Özdemir, “Mülûkû't-tavâif”, **DİA.**, XXXI, 554.

¹¹⁰ Mehmet Özdemir, “Murâbitlar”, **DİA.**, XXXI, 154.

¹¹¹ Ceran, “**Fas Tarihi**”, s. 126. Ayrıca bk. Yılmaz, “Kâdî 'İyâz'ın *Kitabü's-Şifâ* Adlı Eseri ve Osmanlı'da Şifâhânlık Geleneği”, s. 12-13.

¹¹² Kurt, **Endülüs'de Hadis**, s. 622.

İlk dönem hadis usûlü eserlerinin yazıldığı ilmî ortamda cereyan eden mezhebî tartışmalar *el-İlmâ*'ın kaleme alındığı hicrî 6. asrın Mağrib ve Endülüs'ünde pek ilgi görmemiştir.¹¹³ Öteden beri Mâlikî mezhebi taraftarlarının sergiledikleri müsamahasız davranışa bağlı olarak ne itikâdî ne de siyasî İslam fırkaları bu bölgelerde yer edinememiştir.¹¹⁴ Murâbitlar öncesinde çok sınırlı olmakla beraber Şîî ve Hâricî temayüllerden¹¹⁵ bahsedilse de *el-İlmâ*'ın telif edildiği dönemde iki fırkanın varlığını veya Kâdî 'Iyâz'ın usûl eserini yazmasına etki edecek tutumlarının olduğu tespit edilememektedir.

Kâdî 'Iyâz'ın yaşadığı coğrafyada hiçbir zaman doğudaki kadar yayılma fırsatı bulamayan Mu'tezile mezhebi, aristokrat bazı aileler veya sınırlı küçük gruplar tarafından benimsenmiştir.¹¹⁶ Daha önceleri zındıklık suçlamasıyla karşı karşıya kalan Mu'tezile taraftarlarının Mâlikî fakihlerce baskı altına alınması zaten sayıları az olan bu düşüncenin Mağrib-Endülüs ilmî ve fikrî hayatına etki etmesine fırsat tanımamıştır. Müslüman fatihlerin bölgeye gelmesinden itibaren hemen her devirde kelâm ve felsefeyle meşgul olanlara müsamaha gösterilmemesi¹¹⁷ dikkate alındığında *el-İlmâ*'ın yazılmasına zemin hazırlayan ilmî ortamda Mu'tezile etkisinden bahsetmek de mümkün gözükmemektedir.

Endülüs'te yedi asrı aşan hâkimiyeti süresince¹¹⁸ Mâlikî fakihlerin hadis ilmüne yaklaşımlarında üç temel aşama söz konusudur. İlk dönemde fûrû merkezli fikhî faaliyetler ve *Muvatta* ile şekillenmiş hadis ilmi anlayışı hâkimdir. Bu dönemde Mâlikî mezhebinin uygulamalarına muhalif görünen rivâyetleri barındıran eserler tepki görmüş ve bu eserleri Endülüs'e getiren kimseler can güvenliğini tehdit edecek boyutlara ulaşan uygulamalara maruz bırakılmıştır. Endülüs'te görülen bu re'y-hadis mücadelesinde Mâlikî fakihlerin hadisle ilgilenmeyip fıkıhla meşgul olmaları, fikhî hükümlerin kaynağı olarak hadisten ziyade İmam Mâlik ve öğrencilerinin fetvalarını

¹¹³ Özdemir, **Endülüs**, s. 257.

¹¹⁴ Mehmet Dalkılıç, "İbn Hazm Perspektifinden Endülüs'te Mu'tezile", **İÜİFD.**, Yıl 2004, Sayı 10, s. 95-96. Ayrıca bk. Mecdûb, **es-Sırâ'u'l-mezhebî**, s. 99.

¹¹⁵ Özdemir, **Endülüs**, s. 258; Mahmûd Ali Mekkî, "et-Teşeyyü' fi'l-Endelüs ilâ Nihâyeti Mülûki't-tavâif", **Sahîfetü'l-Ma'hedî'l-Mısrî li'd-dirâsâti'l-İslâmiyye**, Yıl 1954, Sayı 1-2, s. 96.

¹¹⁶ Muharrem Akoğlu, "İbn Hazm'ın Mu'tezile'ye Yönelik Eleştirileri", **Bilimname**, Yıl 2006, Sayı 10, s. 91. Ayrıca bk. Mecdûb, **es-Sırâ'u'l-mezhebî**, s. 106.

¹¹⁷ Dalkılıç, "İbn Hazm Perspektifinden Endülüs'te Mu'tezile", s. 98-99, 112.

¹¹⁸ Özdemir, **Endülüs**, s. 254.

esas almaları, Ehl-i hadîsin de bu anlayışı taklit ile suçlaması temel fark olarak dikkat çekmektedir.¹¹⁹ İkinci dönemde ise iki grup arasında karşılıklı ilmî münazaralar öne çıkmıştır. Sistematik hadis çalışmalarının Endülüs'te başlamasına ve yaygınlaşmasına öncülük eden Bakî b. Mahled'in (ö. 276/889) yöneticilerden destek almasının bu merhalede büyük payı vardır. Neticede Mâlikî fakihler ile Ehl-i hadîs arasındaki gerginlik yerini karşılıklı fikir alış-verişine bırakmıştır. Hicrî 4. asırdan itibaren Mâlikî fakihler ile Ehl-i hadîs arasındaki ayrım tamamen netliğini kaybetmeye başlamış ve neticede "Ehl-i hadîs Mâlikîliği" ortaya çıkmıştır.¹²⁰ Kādî 'Iyâz'ın hadis usûlü eserini yazması da hadis ilminin öne çıktığı bu üçüncü döneme denk gelmektedir. Dolayısıyla ilk dönem hadis usûlü eserlerinin telif edilmesine gerekçe oluşturan Ehl-i re'y ekolünün eleştirilerinin *el-İlmâ*'ın kaleme alındığı ilmî ortamda söz konusu olmadığı söylenebilir.

İlk dönem usûl eserleri kabul edilen *el-Muhaddisü'l-fâsil*, *Ma'rife* ve *el-Kifâye* ile *el-İlmâ*'ın yazıldığı ilmî ortamı tasvir eden bilgiler doğrultusunda şu sonuca varmak mümkündür: Mütakaddimûn dönemi müstakil hadis usûlü eserleri mezhepler arası tartışmaların yoğun olduğu, Ehl-i hadîs'in Mu'tezile ile re'y taraftarlarına karşı mücadele yürüttüğü bir ortamda yazılmıştır. *el-İlmâ*'ın telif edildiği coğrafyada ise hadis ilmi altın devrini yaşamakta olup kendisinden önceki eserlerin ortaya çıkmasına gerekçe teşkil eden mezhep tartışmaları bulunmamaktadır. Sözü edilen eserlerin ortaya çıkışına zemin hazırlayan ilmî atmosfer aynı zamanda bu eserlerin telifine gerekçe oluşturmuştur.

B. Telif Gerekçeleri

İlk dönem hadis usûlü eserlerinin yazılış amaçlarını mukaddimelerinden anlamak mümkün gözükmemektedir. Mukayeseye esas alınan *el-Muhaddisü'l-fâsil*, *Ma'rife* ve *el-Kifâye*'nin giriş kısımları ve telif edildikleri ilmî-fikrî ortam dikkate alındığında, Mu'tezile ve Ehl-i re'y tarafından ashâbü'l-hadîse yöneltile eleştiriler

¹¹⁹ Ali Hakan Çavuşoğlu, "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi", **İslâmiyât**, Yıl 2004, Sayı 3, s. 61, 63, 73. Ayrıca bk. Isabel Fierro, "Hadis'in Endülüs'e Girişi: 2./8.-3./9. Yüzyıllar", Çev. Murat Gökalp, **AÜİFD.**, Yıl 2006, Sayı 2, s. 249; Mustafa Öztoprak, **Endülüs'te Hadis ve İbnü'l-Harrât el-İşbili**, s. 27; M. Yaşar Kandemir, "Bakî b. Mahled", **DİA.**, IV, 541.

¹²⁰ Çavuşoğlu, "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi", s. 66, 73; Fierro, "Hadis'in Endülüs'e Girişi: 2./8.-3./9. Yüzyıllar", s. 252.

gerek telif edilme gerekse konu başlıkları ve muhtevaların oluşturulmasında belirleyici olmuştur.¹²¹

Râmeürmüzî, isimlerini belirtmediği bir grubun hadis ile meşgul olanları ölçüsüzce tenkit ettiğini,¹²² Hâkim en-Nîsâbûrî mülhid ve bid'atçı olarak nitelediği kimselerin Ehl-i hadîs'i küçümsediğini,¹²³ Hatîb el-Bağdâdî ise müctehid edasıyla tavrı takınan kendisini beğenmiş, âsârdan yüz çevirip re'ye yönelen bazılarının hadisçileri eleştirdiğini¹²⁴ belirtir. Bu eleştirilere cevap vermek ve hadisçilerin faziletlerini zikrederek diğer gruplara karşı Ehl-i hadîs'i üstün kılma anlayışı ilk dönem hadis usûlü eserlerinin yazılmasının temel amaçlarından biridir. Bu durum, Râmeürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ı "bir usûl eseri yazmaktan çok Ehl-i hadîs'e yöneltilen eleştirileri cevaplandırmak" maksadıyla kaleme aldığı yorumlarına sebep olmuştur.¹²⁵

Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs'in artan bid'atler, sünnet ilimleri konusundaki bilgi eksikliği ve hadis öğrenmek isteyenlerin ihmalkâr tavırları sebebiyle telif edildiği Hâkim en-Nîsâbûrî tarafından mukaddimedede özellikle vurgulanmıştır.¹²⁶ *el-Muhaddisü'l-fâsıl* ve *el-Kifâye*'nin yazılmasına gerekçe teşkil eden ve her iki eserin müellifinin dikkat çektiği hususlardan biri de hadis talebelerinin eksiklik ve yanlışlarıdır. Hatîb el-Bağdâdî bu durumu Ehl-i hadîse yöneltilen eleştirilerin sebebi olarak görmektedir.¹²⁷ Râmeürmüzî, şâz hadisleri toplama, farklı tarîkleri araştırma ve sadece sahip olduğu sened sayısını çoğaltma çabasının Ehl-i hadîs'in tenkit edilmesine neden olduğunu kaydeder ve hadislerin manasını öğrenmenin, anlamını kavramanın ve yönlendirdiği güzel ahlakı yaşamanın asıl amaç olması gerektiğini belirtir.¹²⁸ Hatîb, önceki hadis âlimlerinin yolunu terk etmekle nitelediği, hadisleri sadece yazmakla meşgul olup anlamaya ve hüküm istinbat etmeye gayret

¹²¹ Yücel, **Hadis Tarihi**, s. 99.

¹²² Râmeürmüzî, **el-Muhaddisü'l-fâsıl**, s. 159. Ayrıca bk. Tosun, "Dirâyetü'l-hadîs İlminin Doğuşu ve el-Muhaddisü'l-fâsıl", s. 67.

¹²³ Hâkim en-Nîsâbûrî, **Ma'rife**, s. 110

¹²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, I, 84.

¹²⁵ Hatiboğlu, "el-Muhaddisü'l-fâsıl", **DİA.**, XXX, 394.

¹²⁶ Hâkim en-Nîsâbûrî, **Ma'rife**, s. 106. Ayrıca bk. Hatiboğlu, "Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs", **DİA.**, XXVIII, 61.

¹²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, I, 84.

¹²⁸ Râmeürmüzî, **el-Muhaddisü'l-fâsıl**, s. 161.

göstermeyen hadis talebelerine¹²⁹ *el-Kifâye* ile rehberlik etmek istediğini açıkça zikreder.¹³⁰

Râmeihürmüzi'nin eseri için tercih ettiği isim, "râvî" ile "fakih" arasındaki farkı ortaya koymak ve râvînin fıkıh, fakihin de hadis ilmine muhtaç olduğunu göstermek açısından son derece önemlidir.¹³¹ Benzer bir yaklaşım muâsırı olan Hattâbî (ö. 388/998) tarafından dile getirilmiş, birbirini amansızca eleştiren her iki tarafın esasında diğere ihtiyâç duyacağı belirtilmiştir.¹³² Bir asır sonra aynı hususa dikkat çeken Hatîb, *el-Kifâye* ile aynı zamanda fıkıh talebelerine ihtiyâç duydukları hadis ilimlerini öğretmeyi amaç edinmiştir.¹³³

Kâdî 'Iyâz'ın yaşadığı dönemde ve coğrafyada Ehl-i hadîs'in üstün bir konumda olması sebebiyle kendisinden önce telif edilen usûl eserlerinde gözlemlenen eleştiriler ve Ehl-i hadîs'i savunma düşüncesinin *el-İlmâ*'da görülmediği ifade edilmişti. Mukaddimesinde belirtildiği gibi hadis öğrenim ve öğretim metotlarının detaylı bir şekilde açıklanması yönündeki Kâdî 'Iyâz'a iletilen talepler *el-İlmâ*'ın yazılışın temel sebebidir. Yaklaşık bir asır önce aynı coğrafyada hadis tahammül ve edâ yöntemleri ile ilgili devam eden tartışmalar ve İbn Hazm'ın (ö. 456/1064) özellikle icâzet yöntemini "bâtıl/geçersiz" olarak nitelemesi¹³⁴ Kâdî 'Iyâz'dan böyle bir talepte bulunulmasının sebebi olarak düşünülebilir. "Endülüs'te Mâlikîlikten sonra en fazla temsil gücüne kavuşan mezhebin Zâhirîlik olması",¹³⁵ Kâdî 'Iyâz'ın *el-İlmâ*'da açıklamayı hedef edindiği hadis öğrenme-öğretme metotlarını izah ederken Zâhirîlerin görüşlerini aktarmaya önem vermesi¹³⁶ ve icâzetin geçerli bir hadis alma-aktarma yöntemi olduğunu ispata yönelik Endülüs'te

¹²⁹ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 83. Hatîb ile aynı dönemde yaşayan İbn Abdülber'de anlamaya çalışmadan ve manalarını düşünmeden hadis öğrenmeye kalkışmanın doğru olmadığını ifade etmektedir. İbn Abdilber, *Câmi'u beyâni'l-ilm ve fazlih*, Thk. Fevvâz Ahmed Zemerlî, Beyrut, Müessesetü'r-Reyyân ve Dâr İbn Hazm, 1424/2003, II, 249.

¹³⁰ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 89.

¹³¹ Yücel, *Hadis Tarihi*, s. 101.

¹³² Ebu Süleymân Hamd b. Muhammed el-Hattâbî, *Me'âlimü's-Sünen: Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd*, I-IV, Thk. Sa'd Necdet Ömer, Şa'bân el-'Avde, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle Nâşirûn, 1433/2012, I, 46.

¹³³ Hatîb el-Bağdâdî, *el-Kifâye*, I, 89.

¹³⁴ Türkî, *Münâzarât*, s. 147-149. Ayrıca bk. Başaran, "İbn Hazm ve Hadisteki Metodu", s. 113.

¹³⁵ Özdemir, *Endülüs*, s. 256.

¹³⁶ Kâdî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 84, 91, 95.

müstakil eserler telif edilmesi¹³⁷ gibi unsurlar birlikte düşünülduğünde böyle bir istek doğal kabul edilebilir.

Sonuç olarak ifade etmek gerekirse ilk dönem hadis usûlü eserleri dört gerekçe ile telif edilmiştir: Ehl-i hadîs'e yönelik eleştirilere cevap vermek, hadisçilerin faziletlerine/üstünlüklerine dikkat çekmek, anlamını düşünmeden hadis öğrenmeye çalışan talebelere rehberlik etmek, birbirine muhtaç olan hadis-fıkıh birlikteliğini tesis ederek fıkıhçılara hadis ilimlerini öğretmek. Kendisinden önce yazılan eserlerdeki bu hedeflerin aksine *el-İlmâ*'ın hadis öğrenim-öğretim metotlarına dair kapsamlı bir eserin yokluğu neticesinde yazıldığı, müellif Kādî 'Iyâz'ın bu konuda kendisine yöneltilen talepleri dikkate aldığı anlaşılmaktadır. Ulûmü'l-hadîs alanında telif edilen ve günümüze ulaşan ilk müstakil eserlerin telif edilme gerekçeleri tabii olarak muhtevalarına etki etmiştir.

C. İçerdikleri Konular

Hadis usûlü, “rivâyetin hakikati, çeşitleri, hükümleri, râvîlerin halleri, şartları ve rivâyetin sınıflarını bildiren ilim”¹³⁸ olarak tarif edilmiştir. Buna göre hadis usûlünün temel konu başlıkları rivâyet, râvî ve mervîden oluşmaktadır. Fakat hadis usûlü konularının tam manasıyla şekillenmediği bir dönemde bu alanda eser kaleme almak veya bütün usûl konuları yerine özellikle bir ya da birkaç konuyu detaylandırma çabaları, hâliyle hadis ilimlerindeki edebiyatın içeriklerinde bazı farklar oluşmasına zemin hazırlamıştır. *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, *Ma'rife*, *el-Kifâye* ve *el-İlmâ*'ın yazılış tarihleri esas alınarak muhtevalarının sırasıyla zikredileceği bu başlıkta, en son genel değerlendirme yapılacaktır.

İlk dönem usûl-i hadis kaynakları ile *el-İlmâ*, 'İtr'ın açıklayıp Aydınlı'nın vakıaya uygun kabul ettiği taksime göre hadis ilimlerinin tarihî seyrinde dördüncü aşamaya tekabül eden tedvîn merhalesinde yazılmıştır. Bu dönem, muhtelif hadis ilimlerini bir araya getirme çalışmalarının devam ettiği ve hadis ıstılahlarının ekseriyetinin henüz istikrar bulup tarifleriyle açıklık kazanmadığı bir dönemdir. Hicrî

¹³⁷ Kādî 'Iyâz'ın *el-İlmâ*'daki kaynaklarından olan Ebû Abbâs Velîd b. Bekîr el-Gamrî'ye (ö. 392/1002) ait *el-Vicâze fî sıhhati'l-kavli bi'l-icâze* isimli eser buna örnektir.

¹³⁸ Mücteba Uğur, **Ansiklopedik Hadis Terimleri**, s. 114.

4. asrın ortalarından 7. asrın başlarına kadar devam eden tedvîn döneminin¹³⁹ bu özellikleri yanında ismi anılan eserlerin değişik coğrafyalarda, ayrı zaman dilimlerinde farklı müellifler tarafından telif edilmiş olması muhtevalarına etki etmiş, bu sebeple bir eserin detaylı bir şekilde açıklamayı hedeflediği konuya diğerinin neredeyse hiç değinmediği olmuştur.

İlk dönem usûl-i hadis eserlerinin içerdikleri konular hakkında yapılacak mukayesede göz önünde bulundurulması gereken ilk nokta, taşıdıkları isimler olmalıdır. Çünkü müellifler, hadis usûlü edebiyatının bir parçasını teşkil eden telifleri için muhtevaya telmihte bulunan isimler belirlemişlerdir. Mesela Hâkim “‘ulûmü’l-hadîs” terkihi ile hadis ilimlerine dikkat çekmeyi amaçlamış, Hatîb’de “el-kifâye/yeterli” başlığıyla rivâyet ilimlerinde başka esere ihtiyaç bırakmayacak bir çalışma ortaya koymayı hedeflemiştir. Yani gerek *Ma’rifetü ‘ulûmi’l-hadîs*’te gerekse *el-Kifâye*’de kapsayıcılık iddiası sezilenir. Râvî ile fakîh arasındaki farkı ve her ikisinin birbirine olan ihtiyacını ortaya koymak amacıyla¹⁴⁰ *el-Muhaddisü’l-fâsil*’ı kaleme alan Râmehürmüzî, usûl-i hadis konularında kapsamlı bir eser ortaya koymayı hedeflemediği gibi eserin adından böyle bir anlam çıkarmak da mümkün değildir. Öte yandan Kādî ‘Iyâz da *el-İlmâ*’ı özellikle rivâyet konusuna ayırdığını hem eserin isminde hem de yöntemini açıkladığı giriş kısmında ifade etmiştir. Dolayısıyla Râmehürmüzî ve Kādî ‘Iyâz, yukarıda zikredilen iki eserin aksine şümullü bir usûl-i hadis kitabı yazmaktan öte bu ilmin bazı konularını açıklamayı gaye edinmişlerdir.

Usûl konularının tamamının bulunmadığı *el-Muhaddisü’l-fâsil*’da daha çok isnâd ve hadis öğrenim metotları ile ilgili bölümler yer alır.¹⁴¹ Mervî konusuna değinilmeyen eserde cerh-ta’dîl, muhtelefü’l-hadîs, nâsîh-mensûh gibi hadis ilimlerinin önemli başlıklarına da yer verilmemiştir.¹⁴² Bu durum eserin günümüze eksik intikal ettiği yorumlarına sebep olmuştur.¹⁴³ Alanında bilinen ilk eser olması

¹³⁹ Aydınlı, **Hadis Istılahları Sözlüğü**, s. 345. Ayrıca bk. Koçyiğit, **Hadis Istılahları Hakkında Nuhbetü’l-fiker Şerhi**, s. 7.

¹⁴⁰ Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 59.

¹⁴¹ Hatiboğlu, “el-Muhaddisü’l-fâsil”, **DİA.**, XXX, 394.

¹⁴² Tahhân, **el-Hatîb el-Bağdâdî**, s. 462-463.

¹⁴³ Çakan, **Hadis Edebiyatı**, s. 218.

yanında daha önce ifade edildiği gibi müellifinin râvî ile fakîh arasındaki farkı ve her ikisinin birbirine olan ihtiyacını ortaya koyma amacı dikkate alındığında, hadis ilimlerine dair kapsamlı bir çalışma olmaması doğal karşılanmalıdır. *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da “Hadislerdeki çelişkileri giderme yolları”nın da işlendiği söylenir.¹⁴⁴ Ancak “باب المعارضة/Mu'âraza Bölümü”¹⁴⁵ incelendiğinde, bu bölümün hadisler arasındaki çelişkiyi ifade eden te'âruzla ilgili olmayıp râvînin yazmış olduğu hadisleri hocasının defterindekiler ile karşılaştırmasını hedeflediği görülür.¹⁴⁶

Kendi dönemine kadar geçen süreç dikkate alındığında en geniş usûl kitabı kabul edilen *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*'te hadis ilimlerinin çoğu elli iki başlık altında incelenmiştir. “'Ulûmü'l-hadîs” terkihiyle hadis usûlü konularını kasteden Hâkim, daha sonraları bu ilmin konuları arasında değerlendirilmeyen, başka bir ifadeyle usûlle doğrudan ilişkisi bulunmayan Hz. Peygamber'in gazveleri gibi bazı meselelere eserde yer vermiştir.¹⁴⁷ Hadislerin yazımı ve yazılı metinden rivâyete dair kurallar yanında hadis hocası ve talebesinin uyması gereken esaslara *Ma'rife*'de hiç temas edilmemiş, hadis öğrenim ve öğretim metotları ile rivâyet lafızlarına çok kısa değinilmiştir.¹⁴⁸ Kendisinden önce telif edilen *el-Muhaddisü'l-fâsıl* ile akabinde kaleme alınan *el-Kifâye*'de hiç bahsedilmeyen “fıkhu'l-hadîs”, Hâkim tarafından hadis usûlünün önemli bir konusu kabul edilmiştir.¹⁴⁹ Zaten ona göre hadis ilimlerinin nihâi amacı da fıkhu'l-hadîs'i bilmektir.¹⁵⁰ Yine 'ilelü'l-hadîs, garîbü'l-hadîs, nâsîh-mensûh konuları da iki eserde bulunmayıp *Ma'rife*'de geçen temel konulardan bazılarıdır.¹⁵¹

İlk dönem eserlerinin en hacimli olan *el-Kifâye*'de hadis usûlü konularının çoğu bulunmaktadır. Fıkıh usûlünde tartışılan bazı meselelerin eserde yer alması

¹⁴⁴ Hatiboğlu, “el-Muhaddisü'l-fâsıl”, **DİA.**, XXX, 394.

¹⁴⁵ Rânehürmûzî, **el-Muhaddisü'l-fâsıl**, s. 544.

¹⁴⁶ Ayrıca bk. İsmail L. Çakan, “Hadis Usûlü Kitaplarında ‘İhtilâfü'l-hadîs’”, **MÜİFD.**, Yıl 1986, Sayı 4, s. 77.

¹⁴⁷ Hatiboğlu, “Ma'rifetü ulûmi'l-hadîs”, **DİA.**, XXVIII, 62; Kahraman, “Müttekaddimûn Devri Eserleri”, s. 423.

¹⁴⁸ Yücel, **Hadis Usûlü**, s. 59.

¹⁴⁹ Mustafa Onat, “Hâkim Ney'sâbûrî ve Kitabı Ma'rifeti Ulûmi'l-Hadîs”, **SÜSBE.**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 1996, s. 72.

¹⁵⁰ Hâkim en-Nisâbûrî, **Ma'rife**, s. 246.

¹⁵¹ Aba, “Hatîb el-Bağdâdî'nin Hadis Usûlü Anlayışı”, s. 369.

müellifin yaşadığı çağdaki ilmî durum ile izah edilmiştir.¹⁵² Hadis hocası ve talebesinin uyması gereken kurallara *el-Kifâye*'de yer vermeyen Hatîb, *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'*de konuyu geniş bir şekilde ele almıştır. Mütevâtir ve âhâd hadis daha önceki eserlerde yer almadığı halde *el-Kifâye*'de haberlerin taksimi başlığı altında incelenmiştir. Ayrıca Hatîb'e kadar ana hatlarıyla açıklanan hadis tahammül ve edâ yolları ile cerh-ta'dîl meseleleri *el-Kifâye*'de detaylı biçimde anlatılmıştır.¹⁵³ Daha önce belirtildiği gibi *Ma'rife*'de geçen fıkhu'l-hadîs, 'ilelü'l-hadîs, garîbü'l-hadîs, nâsih-mensûh konuları ise *el-Kifâye*'de yer almaz. Meşhûr, sahîh, hasen ve zayıf hadîs konularının eserde temel bir başlık altında incelenmediği de ifade edilmiştir.¹⁵⁴ Tahhân'ın değerlendirmesine göre Hatîb ya terimlerde bütünü/küllî dikkate almaya çalışmış, bütünün parçası/cüz'î mesabesindeki ayrıntılara inmemiş –seneddeki kopukluğu izah edip mu'allak hadise yer vermemesi gibi- yahut terim hakkındaki isimlendirme kendi döneminden sonra yaygınlık kazandığı için bazılarına değinmemiştir –hasen hadisi zikretmemesi gibi-.¹⁵⁵ Her hâlükârda *el-Kifâye*, hadis ilimleri alanında dönemine kadarki en geniş hacimli eser olup râvî, rivâyet ve mervî konularının neredeyse tamamını incelemesiyle usûl-i hadis kaynakları arasında müstesna bir konumda değerlendirilmiştir.

Genel itibariyle rivâyetin keyfiyeti ve sıfatını açıklamak için kaleme alınan *el-İlmâ'* pek tabii olarak *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, *Ma'rife* ve *el-Kifâye*'den daha az konuya değinmektedir. Mervî ile ilgili meseleler eserde başlık olarak hiç söz konusu edilmemiş, râvînin kimliği, adâlet ve zabt açısından değerlendirilmesi, râvî tabakaları gibi konulara da girilmemiştir. Hadis öğrenim ve öğretim metotlarının detaylı açıklandığı *el-İlmâ'*da özellikle üzerinde durulan bir diğer mesele, hadis yazımında ve yazılı metinden rivâyette dikkat edilmesi gereken esaslardır. Bunun dışında mukaddime gibi değerlendirilen ilk bölümlerde hadis ilmi ve hadisçilerin fazileti, hoca ve talebenin riayet etmesi gereken genel kurallar, ihlâslı olmanın gerekliliği gibi konular genellikle isnadlı rivâyetlerle kaydedilmiştir. Hadis hocası ve talebesinin uyması gereken kurallara dair her bölümde bilgi bulmak mümkündür. Tezin ikinci

¹⁵² Avnî, *el-Menhecü'l-mukterah*, s. 91-94, 190-196.

¹⁵³ Aba, "Hatîb el-Bağdâdî'nin Hadis Usûlü Anlayışı", s. 373-376.

¹⁵⁴ Aba, "Hatîb el-Bağdâdî'nin Hadis Usûlü Anlayışı", s. 364-368.

¹⁵⁵ Tahhân, *el-Hatîb el-Bağdâdî*, s. 466-467.

bölümünde detayı zikredilen içerik bilgilerini özetlemek gerekirse *el-İlmâ*'ın râvî, mervî ve rivâyet konularından sadece sonuncu üzerinde yoğunlaştığını söyleyebiliriz.

el-İlmâ' ile ilk dönem hadis usûlü kaynaklarının muhtevaları açısından yapılan mukayese hakkında özet olarak şunlar söylenebilir: *Ma'rife* ve *el-Kifâye* müellifleri, usûl-i hadis konularını içeren kapsamlı eser meydana getirmeyi amaçlamışlardır. Bu ideale rağmen her iki eserde bazı usûl konuları yer almamış, bazıları da yüzeysel değerlendirilmiştir. Bunda müelliflerin yaşadığı dönemde hadis usûlü konularının tam manasıyla şekillenmediği veya istihlakların tanımlarının nihai biçimde açığa kavuşmadığı gerçeği, gözden kaçırılmaması gereken asıl etken olmalıdır. Ayrıca her iki eserin müellifi usûl-i hadis konuları arasında değerlendirilmeyen bazı meseleleri, bağlam bakımından alaka kurarak veya ilmî ortamı dikkate alarak ele almışlardır.

el-Muhaddisü'l-fâsıl ile *el-İlmâ*' için hadis usûlü konularının tümünü kapsadığını söylemek mümkün değildir. Her ikisi de mervî konusuna değinmemiştir. *el-İlmâ*'da râvî ile ilgili âdâba dair bilgilerin dışında malumat bulunmaz. *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da ise râvîlerin künye, lakap ve nisbeleri yani kimliği hakkında bölümler mevcut olup "râvînin zayıflığını açıklama" gibi başlıklar altında kısaca râvî tenkidine yer verilmiştir. Rivâyetin keyfiyeti ve sıfatı ile hadis yazımında ve yazılı metinden nakilde uyulması gereken kurallar *el-Muhaddisü'l-fâsıl* ile *el-İlmâ*'ın açıkladığı temel konulardır. Bu açıdan her iki eser arasında bir benzerlikten bahsetmek mümkündür. Kıyas edilen dört eser arasında en dar hacimlisi ve en az konu barındıranı ise *el-İlmâ*'dır. Tarih olarak en son telif edilmiş olmasına rağmen önceki eserlere nazaran hacminin dar ve konularının az olması tamamen müellifin eseri kaleme alma amacı ile ilgilidir. Daha önce de ifade edildiği gibi eserin giriş kısmında râvî, rivâyet ve mervî ile ilgili yirmiden fazla hadis usûlü konusu ismen zikredilmiş, hadis tahammül ve edâ yollarının etraflıca izah edilmesi temel gaye olarak belirlenmiştir. Rivâyet, râvî, mervî, hoca-talebe âdâbı, hadis ilimleri¹⁵⁶ ve usûlü fıkıh ile siyer ilmine dair konuların müstakil başlıklar altında ele alınıp alınmadığı bakımından mevzubahis eserlerin durumu şu şekilde tabloya yansıtılabilir:

¹⁵⁶ Fıkhu'l-hadîs, 'ilelü'l-hadîs, garîbü'l-hadîs, nâsîh-mensûh, esbâbü vürûdi'l-hadîs, muhtelifü'l-hadîs gibi ilimlerin müstakil başlıklarla açıklanıp açıklanmadığı kastedilmektedir.

ESER	RİVÂYET	RÂVÎ	MERVÎ	ÂDÂB	HADİS İLİMLERİ	USÛL VE SİYER
<i>el-Muhaddisü'l-fâsıl</i>	Keyfiyeti ve sıfatı	Kimliği, kısaca tenkidi	-----	Müstakil bölümde	-----	-----
<i>Ma'rife</i>	Keyfiyeti kısaca	Kimliği, tabakaları ve tenkidi.	Müstakil bölümler	-----	Müstakil bölümler	Siyer ilmine dair konular
<i>el-Kifâye</i>	Keyfiyeti ve sıfatı	Vasıfları, kusurları ve tenkidi	Müstakil bölümler	Müstakil eserde	Muhtelifü'l-hadîs	Usûle dair konular
<i>el-İlmâ'</i>	Keyfiyeti ve sıfatı	-----	-----	Müstakil bölümde	-----	-----

Tablo 4: İlk Dönem Hadis Usûlü Eserleri ve *el-İlmâ*'ın Muhtevaları

D. Tasnif Tarzları

İlk dönem usûl-i hadis kaynakları ve *el-İlmâ*'ın içeriklerinin farklı olmasına etki eden âmiller tasnif metodlarına yansımış, müelliflerin tercihleri ve içinde buldukları kültürel ortam, kimi zaman konuların ayrı üsluplarla ele alınmasına zemin hazırlamıştır. Mevzubahis eser sahiplerinin tatbiklerini bilmek, yazım yöntemlerine dair farklılıkların tespitinde kolaylık sağlayacaktır. Bu bağlamda her eserin usûl konularını nasıl ele alıp incelediğine dikkat çektikten sonra değerlendirme yapılması ve bir sonraki başlıkta yer alan ilk dönem usûl eserlerinin *el-İlmâ*'a etkisini tespit etmek için tasnif tarzlarının detaylandırılması hedeflenmiştir. Tarihi sıra ile ilk dönem usûl eserlerinde görülen tasnif uygulamaları şöyledir:

1- Râmeürmüzî'nin (ö. 360/971) *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ında konular “bâb” başlığı altında incelenir. Genelde “bir hüküm ve görüş ifade eden cümleler”¹⁵⁷ şeklindeki başlıkların ardından sırasıyla Hz. Peygamber'e ait hadisler, sahâbî sözleri

¹⁵⁷ Tosun, “Dirâyetü'l-hadîs İlminin Doğuşu ve el-Muhaddisü'l-fâsıl”, s. 85.

ve tabiînin görüşlerine yer verilir, müellifin dönemine kadar yaşayan hadis âlimlerinin kanaatleri de hadis nakli titizliğinde sened ile aktarılır. Rivâyetlerin bu sıralama ile aktarıldığına dair Râmeürmüzi'nin kendi açıklamasının¹⁵⁸ bulunması takip ettiği tasnif yöntemlerini bilmek açısından önemlidir. Konu başlığı olarak bir yerde hadis, bir diğer yerde İbn Sîrîn'e (ö. 110/729) ait bir söz kullanılmıştır.¹⁵⁹

Rivâyetlerin akabinde kimi zaman kendi görüş ve değerlendirmelerine yer veren Râmeürmüzi,¹⁶⁰ ihtilaflara da dikkat çekmektedir.¹⁶¹ Aklî ve mantıkî uzun izahlar yerine konu hakkındaki rivâyetler aktarılır,¹⁶² kimi zaman aynı hadis veya bilgi farklı senedlerle kaydedilir. Bu tür rivâyetlerde bazen lafız farklılıkları olduğu belirtilmelidir.¹⁶³ Hadis veya bilgi tekrar edilmeden farklı bir senedin varlığına vurgu yapıldığı da görülür.¹⁶⁴ İlim için yolculuk yapanlar,¹⁶⁵ künyeleri hakkında bilgi verilen râvîler,¹⁶⁶ farklı ülkelerdeki eser sahibi müellifler¹⁶⁷ gibi peş peşe isimlerin sıralandığı konularda senedsiz bilgiler aktaran Râmeürmüzi, *حكى لي حاك*, *سمعت بعض* gibi *قال بعض المتأخرين من الفقهاء*, *قال بعض المتفهمة*, *ذكر بعض شيوخنا*, *قال بعض أصحابنا*, *شيوخ العلم* gibi ismi ve kaynağı zikredilmeyen birçok kişi veya eserden nakilde bulunmuştur.¹⁶⁸ Aktarılan bilginin kime ait olduğu kesin olarak bilinmiyorsa bu durumda *قال أبو زرعة* ve benzeri tereddüt içeren ifadeler kullanılır.¹⁶⁹

el-Muhaddisü'l-fâsil'da dikkat çeken başka bir özellik müellifin, hocalarına dair memleket,¹⁷⁰ eser¹⁷¹ ve ilmî rütbeye işaret eden tanımlayıcı bilgiler¹⁷²

¹⁵⁸ Râmeürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 385.

¹⁵⁹ Râmeürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 411, 414.

¹⁶⁰ Râmeürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 352, 354, 386, 388, 527, 606, 611. Tercih bildiren ifadelerden bazıları şunlardır: “Kanaatimce doğru olan...”, “فأعجب إليّ Benim uygun gördüğüm”, “أحسب أنّه Şöyle olduğunu düşünüyorum...”, “إنما نقول Kanaat olarak şunu söyleriz...”, “فيما أعلم Bildiğim kadarıyla...”.

¹⁶¹ Râmeürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 216, 448, 450, 451, 529.

¹⁶² Tosun, “Dirâyetü'l-hadis İlminin Doğuşu ve el-Muhaddisü'l-fâsil”, s. 86.

¹⁶³ Râmeürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 364, 414.

¹⁶⁴ Râmeürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 239.

¹⁶⁵ Râmeürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 229-233.

¹⁶⁶ Râmeürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 286-304.

¹⁶⁷ Râmeürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 611-621.

¹⁶⁸ Râmeürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 186, 221, 260, 287, 361, 450, 608,

¹⁶⁹ Râmeürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 196, 386.

¹⁷⁰ Râmeürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 179, 208, 209, 210, 227, 238.

¹⁷¹ Râmeürmüzi, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 177, 336.

zikretmesidir. Hocasından hangi yılda ve nerede rivâyet aldığına dair açıklamaların da bulunduğu ayrıca belirtilmelidir.¹⁷³ Sened zikredilirken râvîlerin itikâdî yönlerine¹⁷⁴ ve güvenilirlik durumlarına¹⁷⁵ dair değerlendirmelere yer verildiği, rivâyetlerin sıhhati hakkında yorum yapıldığı¹⁷⁶ nadir de olsa görülmektedir. Aktarılan bilgilerde anlaşılması zor olan kelimelerin manalarının açıklanması¹⁷⁷ ve konu hakkında – kendisine ait olanlarda dâhil - şiirlere yer verilmesi Râmeürmûzî'nin hadis usûlüne dair bu eserinde gözettiği yöntemlerdendir.¹⁷⁸ Müellifinin şair ve edebiyatçı kimliğinden ötürü eser, kendisinden sonra yazılan eserlerden daha edebî bir üsluba sahiptir. Bazı değerlendirmelere göre *el-Kifâye*'nin mukaddimesinin, tarz bakımından *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'dan izler taşımasının izahı da bu ayrıntıdadır.¹⁷⁹ Bunun dışında “Hatîb”in konuların tertibinde çoğu zaman özellikle *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ı neredeyse birebir takip ettiği”de belirtilmiştir.¹⁸⁰

2- Hâkim en-Nîsâbü'rî'nin (ö. 405/1014) *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*'inde elli iki konu “nev” başlığı altında incelenmiştir. Hadis usûlü eserleri arasında bu tarz bir başlık kullanımı ne kendisinden önce telif edilen *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da ne de daha sonra yazılan *el-Kifâye* ve *el-İlmâ*'da bulunmaktadır. Eserin tasnif açısından en çok dikkat çeken yönlerinden biri budur. Hâkim en-Nîsâbü'rî kimi zaman başlıkların ardından rivâyet sistemi ile nakilde bulunmuş¹⁸¹ kimi zaman da mevzunun anlaşılmasına katkı sağlayacak giriş mahiyetinde cümleler oluşturmuştur.¹⁸² Açıklanması amaçlanan hadis usûlü konusuyla ilgili başta müellifin kendi

¹⁷² Râmeürmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 184, 241, 539, 559.

¹⁷³ Râmeürmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 351.

¹⁷⁴ Râmeürmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 557. Ebû Zebân isimli râvî için *وكان قدريا* ifadesi kullanılmıştır.

¹⁷⁵ Râmeürmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 385, 444. Her iki yerde de *الثقة المأمون* ifadesi kullanılmıştır. Aynı rivâyeti aktaran iki râvîden el-Muharramî'nin Mahmûd b. Gaylân'dan daha iyi bir hafızaya sahip olduğu; *والمحرّمى أضبط من محمود بن غيلان* ifadesi ile belirtilmiştir. s. 321.

¹⁷⁶ Râmeürmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 186. Evzâî'den (ö. 157/774) aktarılan bir söz için “ لا أعرف ” / Bu rivâyetin sıhhatini bilmiyorum” yorumunda bulunmuştur.

¹⁷⁷ Râmeürmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 164, 167, 259, 262, 263.

¹⁷⁸ Râmeürmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsıl*, s. 164, 168, 189, 205, 222, 225-228, 451, 456, 540. Müellife ait şiir için bk. s. 457.

¹⁷⁹ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rife*, Sellûm'un girişi, s. 14.

¹⁸⁰ Aba, “Hatîb el-Bağdâdî'nin Hadis Usûlü Anlayışı”, s. 95, 350.

¹⁸¹ Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rife*, s. 145, 154, 395, 441, 462, 474.

¹⁸² Hâkim en-Nîsâbü'rî, *Ma'rife*, s. 167, 225.

eserleri¹⁸³ olmak üzere mevcut edebiyata dikkat çekilmesi¹⁸⁴ eseri ayrıcalıklı kılan başka bir özellik olarak kaydedilmelidir.

Hadisleri, sahâbî sözlerini ve hadis âlimlerinin görüşlerini senedleri ile zikreden Hâkim gerekli gördüğünde ayetlerden delil getirmiş,¹⁸⁵ az da olsa senedini zikretmediği hadislere yer vermiştir.¹⁸⁶ Rivâyetlerin akabinde yapılan yorumlar¹⁸⁷ ve konu bütünlüğüne uygun olarak yapılan sened tenkitleri¹⁸⁸ ile anlaşılması zor kelimelerin izahı¹⁸⁹ *Ma'rife*'de öne çıkan tasnif uygulamalarındandır. Müellifin yaşadığı dönemde mantık ilminin tam manasıyla İslamî ilimlerde yaygın olarak kullanılmadığı dikkate alındığında hadis terimleri ile ilgili ıstılâhî tanımlar değil tasvirî tarifler öne çıkmaktadır.¹⁹⁰ Tahhân'ın değerlendirmesine göre "konuları kısımlandırmada uzman"¹⁹¹ olan Hâkim, bu eserinde de birçok konuda taksimatlar yapmıştır.¹⁹² Her konuda çokça örnek zikrettikten sonra onlarca örnek arasından seçti yaptığını belirten müellif,¹⁹³ eserin telif gerekçesine binaen Ehl-i hadîs'in üstünlüğüne vurgu yapmaya¹⁹⁴ ve hadis talebelerine tavsiyelerde bulunmaya önem vermiştir.¹⁹⁵

Ma'rife'de aktarılan hadislerin kaynakları kimi zaman müellif tarafından belirtilmiş;¹⁹⁶ yedinci, on altıncı ve elli birinci bölümlerde hadis aktarma yöntemlerine uygun senedli rivâyete yer verilmemiştir. Ayrıca kırk dokuz ve elli birinci bölümler konu ile ilgili râvî ve ilim adamlarının isimleri peş peşe sıralanarak

¹⁸³ Hâkim en-Nisâbûrî, **Ma'rife**, s. 225, 392, 567, 640.

¹⁸⁴ Hâkim en-Nisâbûrî, **Ma'rife**, s. 295, 450, 504, 515.

¹⁸⁵ Hâkim en-Nisâbûrî, **Ma'rife**, s. 202, 482.

¹⁸⁶ Hâkim en-Nisâbûrî, **Ma'rife**, s. 164, 214, 304, 660-663, 677.

¹⁸⁷ Hâkim en-Nisâbûrî, **Ma'rife**, s. 118, 119, 130, 131.

¹⁸⁸ Hâkim en-Nisâbûrî, **Ma'rife**, s. 122, 123, 142, 146, 191, 201, 315, 380.

¹⁸⁹ Garîbü'l-hadîs ilmine dair olan yirmi ikinci bölümde müellif, lügat bilginlerine sorduğunu belirttiği bir takım kelimelerin manalarına işaret etmektedir. Hâkim en-Nisâbûrî, **Ma'rife**, s. 3295-302. Ayrıca ayet-i kerîmelerde geçen kelimelerin manaları ile ilgili bilgilerin de bulunduğu belirtilmelidir. Bk. s. 299.

¹⁹⁰ Hâkim en-Nisâbûrî, **Ma'rife**, s. 137, 147, 167, 214, 242, 375, 671. Detaylı bilgi için bk. Tahhân, **el-Hatîb el-Bağdâdî**, s. 411.

¹⁹¹ Tahhân, **el-Hatîb el-Bağdâdî**, s. 412.

¹⁹² Hâkim en-Nisâbûrî, **Ma'rife**, s. 158, 173, 202, 339, 341, 356, 361-374, 507, 556, 577, 589.

¹⁹³ Hâkim en-Nisâbûrî, **Ma'rife**, s. 125, 141, 165, 294, 316, 394, 440, 545.

¹⁹⁴ Hâkim en-Nisâbûrî, **Ma'rife**, s. 115, 126, 142, 146, 1151, 152, 309, 351, 589.

¹⁹⁵ Hâkim en-Nisâbûrî, **Ma'rife**, s. 128, 132, 217, 219.

¹⁹⁶ Hâkim en-Nisâbûrî, **Ma'rife**, s. 113, 124, 127, 312, 313, 389, 401, 404, 406, 675.

da olmuştur.²¹¹ Nadiren de olsa âyet-i kerîme ile başlayan konuların bulunduğu da belirtilmelidir.²¹²

el-Kifâye'de müellif kimi zaman râvî tenkidi yapmış,²¹³ rivâyetleri sıhhat açısından değerlendirmiştir.²¹⁴ “Kendisine ulaşan nakillerin sıhhati konusundaki ihtiyatlı yaklaşımını kitabın tamamında sergileyemediği”²¹⁵ ifade edilmiş, zayıf ve uyduruk rivâyetleri delil olarak zikretmesi eleştirilmiştir.²¹⁶ Râvîlerin kimliğini tespitinde kolaylık sağlayacak lakap, künye, dede-baba bilgisi²¹⁷ yanında müellifin hocalarından nerede rivâyet aldığına dair yer tespitleri dikkat çekmektedir.²¹⁸ Eserde ilelül-hadîs ilminin pratik örneklerini görmek de mümkündür.²¹⁹ Kırâat, icâzet, münâvele, mükâtebe ve vicâde gibi hadis öğrenim ve öğretim metotlarına dair teorik bilgilerin bulunduğu *el-Kifâye*'de bu yöntemlerin tatbiki de yapılmıştır. Hatîb nakletmek istediği rivâyetin hangi tahammül yöntemi ile alındığına delalet eden lafızların kullanımına özen göstermiştir.²²⁰ Vicâde yoluyla aldığı rivâyette “حَدَّثْتُ” sîgasını kullandığı,²²¹ “قوم من أهل العلم / Âlimlerden bir kısmı”,²²² “بعض الفقهاء / Bazı fakihler”²²³ gibi ifadeler ile kim/kimler olduğunu belirtmediği kişilerin görüşlerini aktardığı olmuştur. *Ma'rife*'de olduğu gibi *el-Kifâye*'de de ıstılâhî tarifler yerine tasvirî tanımlara yer verilmiştir.²²⁴ Hâkim'in uygulamasına benzer şekilde Hatîb de açıkladığı konuya dair kendine ait müstakil eserlere dikkat çekmiştir.²²⁵

²¹¹ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, I, 76, 183, 187, 226, 268, 323, 328, 335, 338, 352, 391, 394.

²¹² Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, I, 98.

²¹³ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, I, 257.

²¹⁴ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, I, 257, 475, 508; II, 14, 228.

²¹⁵ Hüseyin Kahraman, “el-Hatîb el-Bağdâdî ve el-Kifâye'si”, **UÜİFD.**, Yıl 1998, Cilt VII, Sayı 7, s. 484.

²¹⁶ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, Fahl'in girişi, I, 35. Fahl, zayıf ve uyduruk rivâyetlere yer veren Hatîb el-Bağdâdî'nin senedleri zikretmekle mazur görülemeyeceğini zira bu rivâyetlerin delil sadedinde kullanıldığını kaydeder.

²¹⁷ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, I, 92, 139, 142, 160, 193, 195, 213, 217, 228, 268, 282, 330, 352, 363; II, 83, 157.

²¹⁸ Hatîb el-Bağdâdî 'nin ilim tahsil ettiği beldeleri bilmek açısından önemli olan bu konuda bk. **el-Kifâye**, Bağdat: I, 99; Basra: I, 102, 104, 372; Dînever: II, 119; Hemedân: I, 206; Hulvân: I, 211, 290; II, 84; İsbahân: I, 162; II, 82, 83; Mısır: I, 113, 218, 295; II, 90; Nîsâbûr: I, 97, 273, 170.

²¹⁹ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, Fahl'in girişi, I, 33, 41.

²²⁰ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, Fahl'in girişi, I, 36.

²²¹ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, I, 200; II, 201, 206, 219, 228, 259.

²²² Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, I, 260.

²²³ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, I, 259.

²²⁴ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, I, 108, 114, 115, 116, 117, 118.

²²⁵ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, tedlis hakkındaki eseri için II, 144; müdellis râvîler hakkındaki eseri için II, 151; mürsel hadis hakkındaki eseri için II, 124; haber-i vâhid hakkındaki eseri için I, 125; rihle hakkındaki eseri için II, 212.

el-Kifâye'nin hacmi ve konu zenginliği dikkate alındığında tasnif tarzı hakkında daha fazla değerlendirme yapmak mümkündür. Tahhân'ın belirttiği gibi “*el-Kifâye*'de konular incelenirken şartlar neyi gerektiriyorsa o doğrultuda çeşitli üsluplar”²²⁶ kullanılmıştır. Eseri tahkik eden Fahl, Hatîb el-Bağdâdî'nin uyguladığı yöntemleri altmış iki maddede açıklamıştır.²²⁷ Bu noktadan hareketle yukarıda verilen bilgilerle yetinilerek eserlerin değerlendirmesine geçilecek, ikinci bölümde ayrıntılarına yer verildiği için *el-İlmâ*'ın tasnif tarzı ayrıca ele alınmayacaktır.

Öncelikle dört eserin birleştiği noktaların bulunduğu belirtilmelidir. Her eserde farklı oranlarda da olsa müellif kanaatleri, âyet ve şiirlerden delil getirilmesi, isnad sistemi dışında konu incelemeleri, ilim adamlarının kanaatlerinin sened ile aktarımı, şifâhî görünen fakat yazılı kaynaktan aktarılan rivâyetlerin varlığı bu hususa örnek olabilir. Tespit edebildiğimiz tasnif farklılıkları ise şöyledir. *Ma'rife* dışındaki eserler “باب” başlığı altında konuları incelerken mezkûr eserde “النوع” ifadesi serlevha yapılmıştır. Fıkhu'l-hadîs, 'ilelü'l-hadîs, garîbü'l-hadîs, nâsih-mensûh gibi hadis ilimlerinin müstakil konu olarak değerlendirildiği yegâne eser de *Ma'rife*'dir. Sistemli bir görünüm kazandıktan sonra usûl-i hadis konuları arasında değerlendirilmeyen siyer meseleleri *Ma'rife*'de, fıkıh usûlü meseleleri ise *el-Kifâye*'de başlı başına bölümlerde kaydedilmiştir. Senedsiz zikredilen son bölümleri istisna tutulacak olursa giriş cümleleri oluşturulmadan bütün konulara rivâyet lafızları ile başlayan tek eser *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'dır. Polemiklere yer verip farazî sorulara cevaplar zikrederek muhalifî ikna etme çabası sadece *el-Kifâye*'de görülür. Diğer üç eser içerisinde ihtilaflara en çok değinen ise *el-İlmâ*'dır. Müellif kanaatlerine an az *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'da temas edilmiş, tespitlerimize göre yalnızca bu eserde yazarının başka kitaplarına atıf yapılmamıştır. Rivâyetin hocadan nerede dinlendiğine dair detay bilgiler sadece *el-İlmâ*'da bulunmaz. Bunun sebebi muhtemelen Kâdî 'Iyâz'ın hocalarının biyografileri hakkında müstakil eserinin bulunmasıdır. Yine *el-İlmâ*'da bulunmayıp diğer kitaplarda görülen durumlardan biri de râvî ve rivâyet değerlendirmeleridir. Yazılış amaçlarına uygun olarak ilk dönem usûl eserlerinde dikkat çeken “Ehl-i hadîs'i öne çıkarma” çabası *el-İlmâ*'da yoktur.

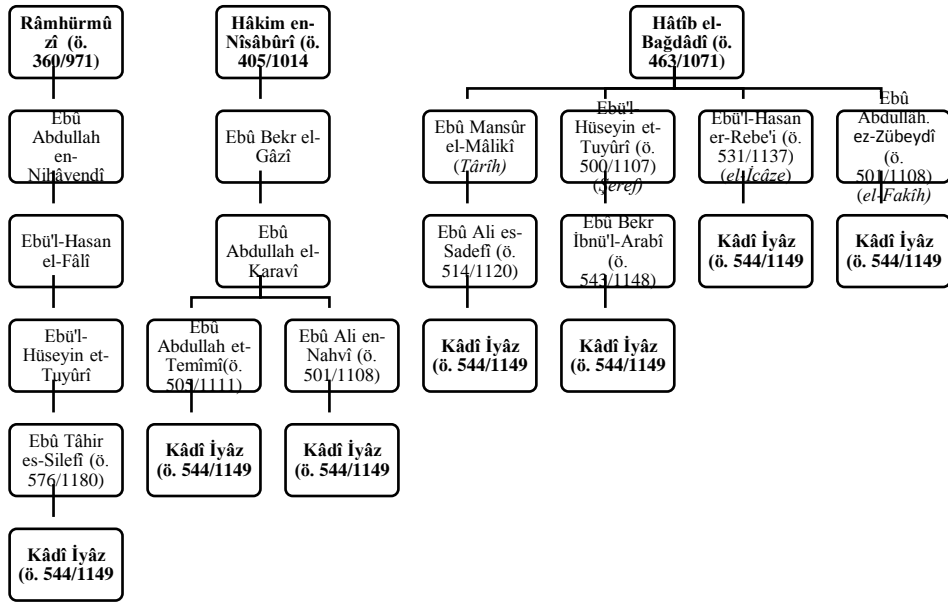
²²⁶ Tahhân, **el-Hatîb el-Bağdâdî**, s. 427.

²²⁷ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Kifâye**, Fahl'in girişi, I, 33-43.

Bu, kendisinden önceki kaynaklara nazaran *el-İlmâ*'ın “Ehl-i hadîs'in üstün tutulduğu” bir ortamda kaleme alınmasından ötürü olmalıdır.

IV. İLK DÖNEM USÛL ESERLERİNİN *EL-İLMÂ*'A ETKİSİ

Kādî 'İyâz'ın kendisinden önce telif edilen hadis ilimlerine dair literatürü *el-İlmâ*'da kaynak olarak kullandığına, sadece *el-Muhaddisü'l-fâsıl*'ın ismini açıkça zikrettiğine dikkat çekilmiştir. Kādî 'İyâz'ın bu eserlerden senedli bilgi aktarımı yanında müelliflerinin görüşlerine yer verdiği, nadir de olsa tenkit ettiği vakidir. Bu bölümde ilk dönem usûl-i hadis eserlerinin *el-İlmâ*'ın yapısına katkılarının değerlendirilmesi hedeflenmiştir. İlk aşamada Kādî 'İyâz'ın söz konusu kaynakları elde ettiği hoca silsilesi akabinde her eserden kaç rivâyetin bulunduğu zikredilecektir. İlk dönem hadis usûlü eseri müellifleri ile Kādî 'İyâz arasındaki ilmî irtibatı sağlayan ilim adamlarını tabloda göstermek mümkündür:²²⁸

Tablo 5: Kādî 'İyâz'ın İlk Dönem Hadis Usûlü Eserlerini Elde Ettiği Hoca Silsilesi

²²⁸ *Târihu Bağdâd* ve *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh* hadis usûlü eseri olmamakla birlikte *el-İlmâ*'da kaynak olarak kullandığı için isimlerine dikkat çekilerek tabloda zikredilmiştir.

el-Muhaddisü'l-fâsil, Kādî 'Iyâz'a şu yolla ulaşmıştır: Rânehürmûzî → Ebû Abdullah en-Nihâvendî → Ebü'l-Hasan el-Fâlî → Ebü'l-Hüseyn et-Tuyûrî → Ebû Tâhir es-Silefî → Kādî 'Iyâz. *el-İlmâ*'da bu yolla aktarılan senedli bilgi sayısı yirmidir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla bir yerde Rânehürmûzî'nin görüşünü tenkit eden Kādî 'Iyâz,²²⁹ başka bir yerde onun sözünü izah etmiş,²³⁰ kimi zamanda herhangi bir değerlendirme yapmadan kanaatini senedsiz olarak aktarmıştır.²³¹ İlk dönem eserleri arasında *el-İlmâ*'a kaynaklık etme bakımından öne çıkan *el-Muhaddisü'l-fâsil*'dir. Eserden yapılan nakillerin yanı sıra işlenen konular ve bunların sıralaması da birbirine yakındır. Yazılış amaçları doğrultusunda *el-İlmâ*'ın kapsam ve hacim bakımından daha mütevazı olduğu da belirtilmelidir. Giriş kısmındaki hadis ilmi ve Ehl-i hadîs'in üstünlüğü, hoca-talebe âdâbı, samimi niyetin gerekliliğine dair bölümler, hadis öğrenim ve öğretim yöntemleri ile rivâyet lafızlarının kullanımına geniş yer ayrılması ve kitaplara güvenilirliği sağlayacak yazım kurallarının müstakil başlıklarda incelenmesi iki eser arasındaki benzer noktalardandır.

Ma'rife, birçok hocası aracılığıyla Kādî 'Iyâz'a ulaşmıştır.²³² O, hocalarının biyografilerine yer verdiği fihristinde eserden "*Kitâbü Ulûmi'l-hadîs*" olarak bahseder. *el-İlmâ*'da on bir rivâyetin kaynağı durumunda olan *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*; Hâkim en-Nîsâbûrî → Ebû Bekir el-Gâzî → Ebû Abdullah Muhammed b. Sa'dûn el-Karavî → Ebû Abdullah Muhammed b. İsa et-Temîmî senediyle Kādî 'Iyâz'a ulaşmıştır. İki farklı silsile ile kitaptan nakilde bulunan Kādî 'Iyâz'ın diğer seneddeki hocası Ebû Ali Hasan b. Tarîf en-Nahvî olup isnadın geri kalanı aynı kişilerden oluşur. İki yerde Hâkim'in kanaati senediyle aktarılmış, dokuz yerde ise eserde bulunan rivâyetler isnad sistemi ile nakledilmiştir. İki eser sadece rivâyetin keyfiyeti konusunda birleşmektedir. Şu farkla ki, *Ma'rife*'de oldukça kısa açıklanan tahammül ve edâ yolları *el-İlmâ*'da detaylı olarak ele alınmıştır.

Kādî 'Iyâz'ın hiçbir eserinde *el-Kifâye*'ye yönelik açık bir atıf tespit edilememiştir. Hocalarından dinlediği eserlere dair detaylı malumat içeren *el-*

²²⁹ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 171-172. Bk. Rânehürmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 352-353.

²³⁰ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 189. Bk. Rânehürmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 589.

²³¹ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 90, 144. Bk. Rânehürmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 452, 606-607.

²³² Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 40, 73, 141.

Gunye'de Hatîb'in sadece *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh* ve *el-Mü'tenif fî tekmileti'l-mü'telif ve'l-muhtelif*'inin adı zikredilir²³³ ve diğer eserlerinden genel bir ifadeyle “فهرست تصانیف الخطيب / Hatîb'in kitaplarının fihristi/listesi” şeklinde bahsedilir.²³⁴

Kādî 'Iyâz, kendisinin hocası Hatîb'in öğrencisi olan Ebû Abdullah Muhammed b. Ömer b. Katarî ez-Zübeydî ve Ebü'l-Hasan Ali b. Ahmed er-Rebe'î aracılığıyla rivâyetini elde ettiği eserler arasında özellikle *el-İcâzetü li'l-ma'dûm ve'l-mechûl* isimli risaleden istifade etmiştir.

el-İlmâ'da sekiz defa ismi zikredilen Hatîb'in iki kez görüşüne değinilmiş, diğer yerlerde senedi ile bilgi nakledilmiştir. Bunlardan ikisi şiir olup biri *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*'te diğeri ise *Şerefü ashâbi'l-hadîs*'te geçer.²³⁵ *Târîhu Bağdâd*'ta bulunan bir rivâyet de *el-İlmâ*'da kaydedilmiştir.²³⁶ *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*'ten Hatîb el-Bağdâdî → Ebü'l-Hüseyn et-Tuyûrî → Ebû Bekir İbnü'l'Arabî; *Târîhu Bağdâd*'tan ise Hatîb el-Bağdâdî → Ebû Mansûr el-Mâlikî → Ebû Ali es-Sadeî senediyle nakil yapılmıştır. Yani Kādî 'Iyâz, dört farklı hocası aracılığıyla Hatîb'in dört eserini *el-İlmâ*'da kaynak olarak kullanmıştır. Hadisçilerin üstünlüklerinin anlatıldığı ikinci bölümde *Şerefü ashâbi'l-hadîs*, hadis ilimlerine dair farklı konulara değinilen on dokuzuncu bölümde *el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi*'de bulunan rivâyetlerin aynısı varsa da bunlar Hatîb dışındaki ilim adamlarından nakledildiği için değerlendirmeye alınmamıştır. Bu rivâyetler, Ebü'l-Fazl Hamd b. Ahmed el-İsfahânî (ö. 488/1095) → Ebû Ali es-Sadeî yolu ile Hatîb'in hocası Ebû Nuaym el-İsfahânî'den (ö. 430/1038) aktarılmıştır.²³⁷ Küçük bir risâle olmasına rağmen beş kez atıfta bulunulan *el-İcâzetü li'l-ma'dûm ve'l-mechûl*'ün, *el-İlmâ*'da açıklanan altı icâzet türünden üçünde (üç, dört ve beşinci türler) özetlendiği söylenebilir. Kādî 'Iyâz'ın *el-Kifâye*'den söz etmediğine vurgu yapılmıştır. Onun “hadis öğrenim ve öğretim metotları hakkında detaylı bir eserin yokluğu” kanısına varması, bu eseri görmemiş olma ihtimalini akla getirmektedir. Nitekim Şevvât'ta,

²³³ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 77.

²³⁴ Kādî 'Iyâz, *el-Gunye*, s. 181, 228.

²³⁵ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 197-198; 57. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *el-Fakîh ve'l-mütefakkîh*, s. 599; *Şerefü ashâbi'l-hadîs*, s. 79.

²³⁶ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 73. Bk. Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, IV, 637.

²³⁷ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 183, 184, 189, 190, 191, 205, 206.

Mağrib ve Endülüs âlimlerinin fihristlerinde yaptığı araştırma neticesinde Kādî 'Iyâz'ın yaşadığı döneme kadar *el-Kifâye*'den bahsedilmediğini belirtmektedir.²³⁸

Yukarıda kaydedilen veriler doğrultusunda *el-İlmâ*'da kendisinden önce yazılan usûl-i hadis edebiyatının kaynak olarak kullanıldığı, kimi zaman müelliflerinin görüşlerine yer verildiği, ender de olsa tenkitler yapıldığı söylenebilir. *el-İlmâ*'ı ilk dönem hadis usûlü eserlerinden ayıran en önemli konu, hadis öğrenim ve öğretim yöntemleridir. İlk defa Kādî 'Iyâz tarafından sekiz çeşit olduğu belirtilen tahammül ve edâ metotları daha sonra gelen ilim adamları tarafından sadece sıralamada bir takım farklılıklar ile aynen benimsenmiştir. Kendisinden önce konuya geniş yer ayıran Hatîb, “münâvele, mükâtebe ve i'lâm'ı müstakil bir metot olarak işlememiştir.”²³⁹ Henüz tahammül edilmemiş, ileride öğrenilecek rivâyetler için icâzetin geçerli olup olmadığı konusu da ilk defa Kādî 'Iyâz tarafından “icâzet çeşitleri” arasında (altıncı çeşit) sayılmış ve hüküm olarak bu tür icâzetin geçerli olmayacağı kaydedilmiştir.²⁴⁰ Metinlerdeki hatalı tekrar ve fazlalıkların düzeltilmesi konusunda dönemine kadar yaygın olan uygulamanın²⁴¹ dışında tekrarın satır başında-sonunda olmasına veya kelime yapısına göre farklı tatbikler olabileceğine dair ayrıntı kabilinden değerlendirmeleri ilk yapan da yine Kādî 'Iyâz'dır. Nitekim onun bu konudaki görüşlerini İbnü's-Salâh “güzel bir şekilde/usûlünce detaylandırılmış” olarak nitelemiştir.²⁴² Ayrıca *el-İlmâ*'ın isnâd sistemine uygun olarak elliden fazla rivâyete yer verilen on dokuzuncu bölümünde “باب جامع...” başlığıyla birçok konuya değinilmiştir. Önceki eserlerde olmayan bu tatbik ya Ehl-i hadîs'in “ilim meclisini zühd ve güzel ahlak hakkında kıssalar, vecîzeler ve şiirler ile bitirme” anlayışından²⁴³ veya Kādî 'Iyâz'ın mezhep imamı Mâlik b Enes'in *Muvatta*'ın sonundaki (كتاب الجامع) uygulamasını sürdürmesinden kaynaklanmıştır.²⁴⁴

²³⁸ Şevvât, **Menhecîyyetü fıkhi'l-hadîs**, s. 370. Şevvât'ın, *el-İlmâ*'da Hatîb'in zikredilmediğine dair kanısı ise (s. 369) kaydedilen veriler ışığında doğru olmamalıdır.

²³⁹ Hüseyin Kahraman, “el-Hatîb el-Bağdâdî ve el-Kifâye'si”, s. 481.

²⁴⁰ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 104-105.

²⁴¹ “İkinci tekrarın tek çizgi ile iptal edilmesi veya daha güzel yazılmış olanın bırakılıp diğerinin çizilmesi”. Bk. Polat, **Metin Tenkidi**, s. 98.

²⁴² İbnü's-Salâh, **Ulûmü'l-hadîs**, s. 201.

²⁴³ Hatîb el-Bağdâdî, **el-Câmi**, II, 129. İlgili olarak bk. İbrahim Hatiboğlu, “Hadis Usûlü Kaynaklarına Göre Hadis Öğrenim ve Öğretim Âdâbı”, s. 72.

²⁴⁴ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, Sakr'ın girişi, s. 24.

V. *EL-İLMÂ*'IN SONRAKİ USÛL-İ HADİS ESERLERİNE ETKİSİ

Kādî 'Iyâz, rivâyet konuları hakkında kaleme aldığı *el-İlmâ*'da kendisinden önceki eserlerden yararlanmışır. Müellifi tarafından okutulan eser ilim meclislerinde hüsn-i kabul görmüş, sonraki dönem edebiyatında dikkate alınan temel kaynaklarından biri haline gelmiştir. Özellikle hadis öğrenim ve öğretim metotlarını incelerken kendisine atıfta bulunmayan usûl-i hadis eseri yok gibidir. *el-İlmâ*'ın kendisinden sonraki literatür için ne ifade ettiği veya onlar üzerinde ne gibi etkilerinin bulunduğunu tespit etmek için muhteva incelemesi yapmak gerekmektedir. Bütün usûl-i hadis edebiyatının incelemeye dâhil edilmesi çalışmanın sınırları açısından mümkün değildir. Bu sebeple bir tercih yapılmış öncelik İbnü's-Salâh diye meşhur olan Ebû Amr Takıyyüddîn Osman b. Selaheddîn eş-Şehrezûrî'nin (ö. 643/1245) '*Ulümü'l-hadis, Mukaddimetü İbni's-Salâh* isimleriyle bilinen *Ma'rifetü envâ'i 'ilmi'l-hadis*'ine verilmiştir. Zira müellif "hadis usûlünde dönüm noktası şahsiyetlerden biri" olduğu gibi eseri de "kendisinden sonra gelen birçok usûl kitabının temel metnini teşkil etmiştir."²⁴⁵ Eşrefiyye Dârülhadis'inde 630-634 (1233-1237) yılları arasında tamamlanan '*Ulümü'l-hadis* "usûlü hadisin yeniden ihyası olarak kabul edilmiş, sahasında ilk derli toplu eser olduğu için büyük ilgi görmüş, üzerinde şerh, ihtisar, ikmal vb. çalışmalar yapılmıştır."²⁴⁶ Hâkim'in elli iki bölümde incelediği hadis usûlü konularını İbnü's-Salâh bu kitabında altmış beş bölüme çıkarmıştır. Yapılacak mukayesede *el-İlmâ*'ın, kaynaklık teşkil ettiği '*Ulümü'l-hadis*'e etkileri müstakil bir başlık altında ele alınacak, İbnü's-Salâh'ın Kādî 'Iyâz'dan yaptığı nakiller ve kendisine yönelttiği tenkitler üzerinde durulacaktır. Bir sonraki başlıkta ise '*Ulümü'l-hadis* esas alınarak oluşan edebiyattaki *el-İlmâ*'a yapılan atıflara dikkat çekilecek, günümüzde yapılan çalışmalarda zikredilen eleştirilere yer verilecektir.

²⁴⁵ Özşenel, "Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnü's-Salâh ve Eseri *Ulümü'l-hadis*", s. 55.

²⁴⁶ Kandemir, "Mukaddimetü İbni's-Salâh", *DİA.*, XXXI, 122.

A. İbnü's-Salâh'ın 'Ulûmü'l-hadîs'ine Etkileri

İbnü's-Salâh'ın, *el-İlmâ*'a Ebû Muhammed Abdurrahman b. Abdullah el-Esedî ← Ebû Muhammed Abdullah b. Muhammed el-Eşîrî ← Kādî 'Iyâz senediyle ulaştığı görülür. O, Kādî 'Iyâz'ın diğer eserlerinden de haberdardır. *Sahîh-i Müslim*'e yöneltilen tenkitlere cevap verdiği *Sıyânetü Sahîhi Müslim* isimli eserinde ondan nakillerde bulunmuştur.²⁴⁷ “Sebte'den yükselmeye başlayan nur ışıltıları”²⁴⁸ diye övdüğü *Meşâriku'l-envâr*'ı 'Ulûmü'l-hadîs'in bazı bölümlerinde (53. ve 54. nev'iler) baş ucu kaynağı olarak kullandığını/örnek aldığını belirtmiştir.²⁴⁹

İbnü's-Salâh, 'Ulûmü'l-hadîs'te Kādî 'Iyâz'ı on dört defa ismiyle zikretmiş,²⁵⁰ kendisinden “Müteahhirûnun bilgin/vâkıf kimselerinden”,²⁵¹ “Mağrib'de dönemin üstün/faziletli şahsiyetlerinden”²⁵² diye övgüyle bahsetmiştir. Onun, *el-İlmâ*'da kaydedilen bilgilerden kimi zaman bir sayfayı aşan nakiller aktardığı,²⁵³ isim vermeden “بعض المصنفين”, “قیل”, “فیما نرویه” gibi ifadelerle müellife işaret ettiği de olmuştur.²⁵⁴ Bazı cümlelerin *el-İlmâ*' ile tamamen aynı veya yakın olduğu ama İbnü's-Salâh'ın esere referans olarak hiç değinmediği de görülür.²⁵⁵ Nitekim Zerkeşî (ö. 794/1392), Irâkî (ö. 806/1404) ve Bikâî (ö. 885/1480) gibi 'Ulûmü'l-hadîs üzerinde çalışmaları bulunan âlimlerden bazıları, *el-İlmâ*'ın referans alındığı fakat atıf yapılmayan konulara kimi zaman dikkat çekmişlerdir.²⁵⁶ *el-İlmâ*'ın

²⁴⁷ İbnü's-Salâh, *Sıyânetü Sahîhi Müslim mine'l-ihlâli ve'l-galat ve hımayetühû mine'l-iskâti ve's-sakat*, Thk. Ferîd Abdülaziz el-Cündî, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 2003, s. 25, 43, 44, 74, 75, 81, 82, 97, 118, 129.

²⁴⁸ İbnü'l-Ebbâr, *el-Mu'cem*, s. 368.

²⁴⁹ İbnü's-Salâh, 'Ulûmü'l-hadîs, s. 357. Ahmed Fekkîr, söz konusu durumun *el-İlmâ*' için geçerli olduğunu ifade etmiştir. Bk. Fekkîr, “Min 'Alâmi Medreseti'l-hadîsiyye bi'l-Mağrib: el-Kādî 'Iyâz”, *el-Medreseti'l-hadîsiyye bi'l-Mağrib ve'l-Endelüs*, I-II, Rabat, Dârü'l-Emân, 2014, I, 230. Ne var ki bağlam dikkate alındığında işaret edilen eserin *Meşâriku'l-envâr* olduğu anlaşılmaktadır.

²⁵⁰ İbnü's-Salâh, 'Ulûmü'l-hadîs, s. 130, 132, 161 (iki defa), 196, 199 (iki defa), 201, 219, 237, 238, 355, 357, 364.

²⁵¹ İbnü's-Salâh, 'Ulûmü'l-hadîs, s. 132.

²⁵² İbnü's-Salâh, 'Ulûmü'l-hadîs, s. 161.

²⁵³ İbnü's-Salâh, 'Ulûmü'l-hadîs, s. 219 (161). Parantez arasındaki rakamlar söz konusu nakillerin *el-İlmâ*'daki yerlerine işaret etmek için kullanılacaktır. Karşılaştırmaya yaparken kolaylık sağlaması amacıyla bu uygulamaya gidilmiştir.

²⁵⁴ İbnü's-Salâh, 'Ulûmü'l-hadîs, s. 138 (80), 142 (84), 147 (94).

²⁵⁵ İbnü's-Salâh, 'Ulûmü'l-hadîs, s. 141 (82), 142 (84), 154 (95), 155 (99-100), 156 (101) 168 (88), 176 (107), 177 (111), 179 (112), 180 (114), 184 (139-140), 185 (141), 192 (142), 194 (144), 201 (151-152), 202 (163).

²⁵⁶ Bedreddin Muhammed b. Bahadır ez-Zerkeşî, *en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh*, I-III, Thk. Zeynelabidin b. Muhammed Belfüreyç, Riyad, Advâu's-Selef, 1998, III, 488; Ebü'l-Fazl

içerdiği konular, 'Ulûmü'l-hadîs'in 24. (hadis öğrenim-öğretim metotları), 25. (hadis yazımı ve nüshalar hakkındaki kurallar), 26. (rivâyetin sıfatı), 27. (muhaddisin âdâbı) ve 28. (hadis talebesinin âdâbı) bölümlerine tekabül etmektedir. *Meşâriku'l-envâr*'a yapılan üç atıf dışında bu paragrafta kaydedilen bilgilerin tamamı mezkûr beş bölümde yapılan karşılaştırma neticesinde ortaya çıkmıştır. Nitekim daha sonraki değerlendirmeler de bu çerçevede yapılacaktır.

Kādî 'Iyâz'dan aktardığı bilgilerde bazen ona muvafık olduğu, bazen tenkit ettiği görülen İbnü's-Salâh'ın sadece nakil aktarıp yorum yapmadığı da vakidir. Mesela o, icâzet çeşitlerinden altıncısı olan “henüz tahammül edilmemiş, ileride öğrenilecek rivâyetler için icâzet”in geçerli olmadığı konusunda Kādî 'Iyâz ile aynı kanaattedir.²⁵⁷ Yine nüshalarda karşılaşılan hatalı tekrar ve fazlalıkların düzeltilmesinde onun ayrıntılı açıklamaları İbnü's-Salâh için ölçü olmuştur.²⁵⁸ İsim zikretmediği halde Kādî 'Iyâz ile aynı görüşü benimsediği konular da bulunmaktadır. Mesela hadisin bir kısmını hazfederek diğer kısmını rivâyet etmenin, cümlelerin yapısından anlayan ilim erbabı için caiz olduğu konusunda her iki âlim de benzer ifadeler kullanmıştır.²⁵⁹

İbnü's-Salâh, 'Ulûmü'l-hadîs'in beş yerinde Kādî 'Iyâz'ı tenkit etmiştir. Bunlardan biri *Meşâriku'l-envâr* ile ilgilidir.²⁶⁰ Diğer dört eleştiri ise *el-İlmâ'* hakkındadır. 'Ulûmü'l-hadîs'teki sıralamasıyla *-el-İlmâ'* özelindeki- dört tenkit şöyledir:

Zeynüddîn Abdürrahim b. Hüseyin el-İrâkî, **et-Takyîd ve'l-izâh limâ utlika ve uġlika min Mukaddimeti'bni's-Salâh**, I-II, Thk. Usâme b. Abdullah Hayyât, Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2014, I, 682, 693; Ebü'l-Hasan İbrâhîm b. Ömer b. el-Hırbevî el-Bikâî, **en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fi şerhi'l-Elfiyye**, I-II, Thk. Mahir Yasin el-Fahl, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 2007, II, 142.

²⁵⁷ İbnü's-Salâh, 'Ulûmü'l-hadîs, s. 161 (104-105). Kılıç, icâzetin altıncı çeşidinde “Doğru olan kabul edilmemesidir (فمنعه الصواب)” ifadesine rağmen bu tür icâzeti Kādî 'Iyâz'ın sahih gördüğünü iddia etmiştir. Kılıç, “Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kādî 'Iyâz'ın Hadis Usûlü Anlayışı”, s. 89. Bu iddia Kādî 'Iyâz'ın beyanının aksi olup kabul edilmesi mümkün değildir. **el-İlmâ'**, s. 105.

²⁵⁸ İbnü's-Salâh, 'Ulûmü'l-hadîs, s. 201 (151-152).

²⁵⁹ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ'**, s. 157; İbnü's-Salâh, 'Ulûmü'l-hadîs, s. 215-216.

²⁶⁰ Abdullah b. Hammâd isimli râvînin nisbesi el-Âmülî'dir. Âmül, hem Taberistanda hem de Ceyhun'da bulunmaktadır. Mezkûr râvî, Ceyhun'un Âmül bölgesindedir. İbnü's-Salâh, râvîyi Taberistan'daki Âmül bölgesine nispet eden Ebû Ali el-Gassânî ve Kādî 'Iyâz'ın kanaatlerinin hata olduğunu kaydetmiştir. 'Ulûmü'l-hadîs, s. 363-364. Karşılaştırmak için bk. Gassânî, **Takyîdü'l-mühmel**, I, 93-94; Kādî 'Iyâz, **Meşâriku'l-envâr**, I, 193.

1- Kādî 'Iyâz, semâ metodu ile öğrenilen rivâyeti aktarırken حدثنا, أخبرنا, أنبأنا, ifadelerini kullanmanın caiz olduğu konusunda ihtilaf bulunmadığını belirtir.²⁶¹ Meselenin tartışmalı olduğuna dikkat çeken İbnü's-Salâh, rivâyetin direk şeyhin ağzından işitilmediği durumlarda karışıklığa mahal vermemek için doğrudan doğruya hocadan semâ edildiğine işaret eden lafızlarla aktarılmaması gerektiğini kaydeder.²⁶² Hâfız el-İrâkî'nin (ö. 806/1404) şu değerlendirmesi meseleyi daha anlaşılır kılmaktadır. O, أنبأنا lafzının icâzet için yaygın bir edâ sîgası olarak benimsenmesinden sonra semâ ile öğrenilen rivâyetin bu lafızla aktarılmasını, icâzeti kabul etmeyenleri dikkate alarak uygun bulmamıştır. Meseleyi “istılahta sonradan meydana gelen bir durum”²⁶³ şeklinde izah eden İrâkî'nin bu ifadesi bir nevi İbnü's-Salâh'a destek mahiyetindedir.

Rivâyet lafızları hakkında farklı yaklaşımlara ayrıntılı olarak yer veren Kādî 'Iyâz'ın netice itibariyle söylediği genel ifadeler dikkate şayandır. Farklı hadis alma ve aktarma yollarının varlığına delalet etmesi ve rivâyet yöntemlerinin birbirinden ayırt edilmesinde söz konusu lafızların önemli olduğunu belirten 'Iyâz'a göre “Zikri geçen bütün lafızların ve görüşlerin birini diğerine tercih edebilecek net bir delil bulunmamaktadır.”²⁶⁴

2- Öncelikle burada tenkit olarak detaylandırılacak hususun, İbnü's-Salâh'ın ifadelerinin bağlamı dikkate alınarak incelendiği ve açıkça Kādî 'Iyâz'ın isminin zikredilmediği belirtilmelidir. Kādî 'Iyâz, altı türünü izah ettiği icâzetin en üstünün muayyen icâzet (muayyen kimseye belirli hadisler veya kitabın rivâyet iznini verme) olduğunu belirtmiş ve “kimilerine göre caiz olduğu konusunda ihtilaf bulunmayan hatta Zâhirîlerin bile muhalefet etmediği icâzet türü (فهذه عند بعضهم التي لم يُخْتَلَفَ فِي) (جوازها ولا خالف فيه أهل الظاهر)” diye isim zikretmediği birilerine atıfta bulunmuştur. Akabinde Ebü'l-Velîd el-Bâcî'nin “İcâzet ile elde edilen rivâyetlerin aktarılmasında ümmetin selefî ve halefî arasında ihtilaf yoktur” sözüne yer vererek onun icmâ

²⁶¹ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ'**, s. 78.

²⁶² İbnü's-Salâh, **'Ulûmü'l-hadîs**, s. 132-133.

²⁶³ Ebü'l-Fazl Zeynüddîn Abdürrahim b. Hüseyin el-İrâkî, **Şerhu't-Tebşira ve't-tezkire**, I-II, Thk. Abdüllatîf el-Heyssem, Mâhir Yâsin Fahl, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-'İlmiyye, 2002, I, 386. Ayrıca bk. Ahmet Naim, **Hadis Usûlü**, İstanbul, Ravza Yayınları, 2009, s. 383.

²⁶⁴ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ'**, s. 123.

iddiasına dikkat çekmiştir.²⁶⁵ Anlaşıldığı kadarıyla Kādî 'Iyâz, “kimileri” ifadesi ile Bâcî'yi kastetmektedir.

İbnü's-Salâh, *el-İlmâ*'dan aktarıldığı belli olan “Kimileri bu tür icâzetin caiz olduğu konusunda ihtilaf bulunmadığını, Zâhirîlerin bile buna muhalefet etmediğini ileri sürmektedir” ifadesinden sonra Bâcî'nin meseleyi bir adım öteye götürerek değerlendirdiğini (وزاد القاضي أبو الوليد الباجي المالكي فأطلق نفي الخلاف و قال...) belirtmiş ve sözlerine yer vermiştir. İbnü's-Salâh'ın bu anlatım tarzından şu sonuca varılabilir: 1- İcâzet ile rivâyetin câiz olduğu konusunda “ihtilaf yoktur” diyenler vardır. 2- Bâcî bu kimselerden daha ileri bir çizgidedir ve mutlak olarak görüş ayrılığının olmadığını hatta icmâ bulunduğunu savunmaktadır. Bu yaklaşımımızı geçerli kabul edersek birinci sözün sahipleri belli değildir. Fakat İbnü's-Salâh'ın “kimileri”nden Kādî 'Iyâz'ı kastettiği düşünülebilir. Zira ibareler göz önünde bulundurulduğunda *el-İlmâ* kaynak durumundadır. Ayrıca literatür araştırıldığında meselenin bu bağlamıyla yine *el-İlmâ*'da ele alındığı ortaya çıkacaktır. Rifat Fevzi Abdülmuttalib de Kādî 'Iyâz'ın aktardığı ittifak iddiasının abartılı olduğunu zikredip “Onun bu sözünü İbnü's-Salâh kabul etmeyip geçersiz olmakla nitelemiştir (وقد ردَّ قوله هذا إبن الصلاح و وصفه بالبطلان)²⁶⁶” ifadesi ile görüşün sanki Kādî 'Iyâz'a ait olduğunu ihsas ettirmiştir. Her iki muhtemel yaklaşımda Kādî 'Iyâz'ı “ihtilaf yoktur” iddiasında bulunan birinci gruptan saymak gerekmektedir. Ancak buna katılmak mümkün değildir. Zira o, *el-İlmâ*'daki görüşü “عند بعضهم” ifadesi ile başkalarına izafe etmiş, *İkmâlü'l-Mu'lim*'de “İcâzet ile rivâyet nakletme ve bu metotla aktarılan hadisler ile amel etme konusunda ihtilaf edilmiştir (فقد اختلف في الإجازة والعمل بها)²⁶⁷” sözü ile görüş ayrılığının var olduğunu açıkça belirtmiştir. O halde, şayet İbnü's-Salâh, ismini zikretmediği “icâzetin geçerliliği hakkında ittifak iddiasında bulunan kimseler”den Kādî 'Iyâz'ı kastediyorsa bunun, bizzat 'Iyâz'ın ifadeleriyle örtüşmediği söylenebilir. Bu bağlamda Suyûtî'nin Bâcî ile birlikte Kādî 'Iyâz'ı da icmâ iddiasında bulunanlardan sayması problemlili gözükmektedir.²⁶⁸

²⁶⁵ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 91-92.

²⁶⁶ Rifat Fevzi, *Tevsîku's-sünne*, s. 217.

²⁶⁷ Şevvât, *Mukaddimetü İkmâli'l-Mu'lim*, s. 372.

²⁶⁸ Suyûtî, *Tedrîbü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî*, I-V, Thk. Muhammed Avvâme, Cidde/Medine, Dârü'l-Minhâc/Dârü'l-Yüsr, 2016, IV, 268.

3- Kādî 'Iyâz, hadis rivâyet eden râvînin/hocanın hadislerini toplamış olduğu ana metinde (asl/الأصل) diye tabir edilen nüshada) bulunmayan açıklama, nüsha farkları ve tenbihler için tahrîc uygulamasının²⁶⁹ gerekli olmadığını belirtmiştir. Zira bu durum karışıklığa sebep olacak ve ana metinde bulunmayan ifadelerin varmış gibi zannedilmesine zemin hazırlayacaktır.²⁷⁰ İbnü's-Salâh ise böyle bir durumda tahrîc uygulamasının evla olduğu kanaatindedir. Ona göre bu uygulama zaten karışıklığı önlemek içindir. Irâkî de son kanaati tercih ettiğini belirtmiş,²⁷¹ aynı görüşü benimseyen Sehâvî (ö. 902/1497) İbnü's-Salâh'ın ifadelerinin yerinde olduğunu kaydetmiştir.²⁷²

4- Muhaddisin rivâyet aktarmaya başlama ve son verme yaşı hakkında farklı görüşler ileri sürülmüştür. Râmehmüzî, râvînin hadis rivâyet edebilmesi için elli yaşını uygun görmüş, aklî olgunluğun zirvesi ve Resûl-i Ekrem'e vahyin başlangıç zamanı olduğu için kırk yaşına ulaşmış kimsenin hadis naklinin de kabul edilebileceğini ifade etmiştir.²⁷³ Kādî 'Iyâz, onun bu görüşüne katılmadığını açıkça belirtmiş ve söz konusu iddia için muteber bir dayanağın bulunmadığını kaydetmiştir. Nice muhaddislerin, kırk yaşına ulaşmadan vefat ettiğine ama sayısız hadis naklettiklerine vurgu yapan 'Iyâz, akabinde birçok ilim adamını ismi ve yaşıyla örnek olarak zikretmiştir.²⁷⁴ Râmehmüzî'nin kanısının yadırganamayacağına dikkat çeken İbnü's-Salâh'a göre Kādî 'Iyâz'ın örnek verdiği ilim adamları üstün yetenekli kimselerdir. Râmehmüzî ise durumu böyle olmayan kimseler için ortalama bir yaş belirlemiştir.²⁷⁵ Anlaşıldığı kadarıyla İbnü's-Salâh, Râmehmüzî'nin sözlerine yorum getirerek bir nevi Kādî 'Iyâz'ın eleştirilerine karşı onu müdafaa etmektedir. "Bu konuda, râvînîn hadislerine ne zaman ihtiyaç duyulursa o zaman rivâyete başlamasının uygun olacağını benimsiyoruz"²⁷⁶ sözleri, esasen İbnü's-Salâh'ın 'Iyâz ile aynı fikirde olduğuna işaret etmesi bakımından önemlidir.

²⁶⁹ Tahrîc: "Hadisten düşen, hadiste yanlışlıkla yazılmayan kelime veya ibareyi sayfa kenarına yahut satırların arasına yazma." Bk. Aydın, **Hadis İstılahları Sözlüğü**, s. 301. Ayrıca bk. Adam Gacek, **Arapça Elyazmaları İçin Rehber**, Çev. Ali Benli, M. Cüneyt Kaya, İstanbul, Klasik Yayınları, 2017, s. 313. Sonradan eklenen bu kelimelere "lahak" denilmektedir.

²⁷⁰ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 146.

²⁷¹ Irâkî, **Şerhu't-Tebşira**, I, 485.

²⁷² Sehâvî, **Fethu'l-muğîs**, III, 67.

²⁷³ Râmehmüzî, **el-Muhaddisü'l-fâsil**, s. 352-353.

²⁷⁴ Kādî 'Iyâz, **el-İlmâ**, s. 172-174.

²⁷⁵ İbnü's-Salâh, **'Ulûmü'l-hadîs**, s. 237-238.

²⁷⁶ İbnü's-Salâh, **'Ulûmü'l-hadîs**, s. 236.

Muhaddisin seksen yaşına geldiğinde rivâyete son vermesini ve ibadet ile meşgul olmasını benimsediğini ifade eden Râmeürmûzî'yi²⁷⁷ eleştiren Kādî 'Iyâz, bu konuda - belirli bir yaşın değil - hafıza bozukluğunun asıl ölçü olduğuna birçok ilim adamının hayatından örnek vererek delil getirmiştir.²⁷⁸ İbnü's-Salâh, 'Iyâz ile aynı doğrultuda görüş beyan etse de Râmeürmûzî'nin sözlerine açıklama getirerek bir nevi yine kendisini müdafaa etmiştir. İbnü's-Salâh'ın yorumuna göre seksen yaş, “genel itibariyle bedenın zayıfladığı, hafızada karışıklıkların baş gösterdiği yaş olup, müstesna örneklerin bulunduğu da vakidir.”²⁷⁹

İbnü's-Salâh'ın yukarıda değinilen dört yerden başka isim zikretmeden Kādî 'Iyâz'ı eleştirdiği olmuştur. Yine tenkit gibi gözükmeyen fakat ondan farklı düşündüğü konuların bulunduğu da ayrıca belirtilmelidir. Mesela tahammül yollarından altıncısı i'lâm, Kādî 'Iyâz'a göre geçerli bir yöntemdir. İbnü's-Salâh ise i'lâm metodu ile rivâyetin câiz olmadığı kanaatindedir.²⁸⁰ Rıfat Fevzi Abdülmuttalib, i'lâm metodunun hicrî 2. asırda kullanıldığı konusunda tereddütlü olduğunu, Kādî 'Iyâz'ın buna dair aktardığı iki rivâyetin²⁸¹ ise sahih olmadığını belirtmiştir.²⁸² Hocanın kitabını ölümünden veya seyahate çıkmadan önce bir kimseye bırakması, vasiyet etmesi bir tür izin sayıldığı için selef âlimlerinden bazılarının vasiyeti geçerli bir hadis öğrenim-öğretim metodu kabul ettiklerini kaydeden Kādî 'Iyâz, bu yöntemi i'lâma yakın olarak nitelemiştir. İbnü's-Salâh ise “Vasiyyetin i'lâma veya münâveleye benzetilmesi sahih değildir” diyerek bu teşbihi uygun bulmamıştır.²⁸³

Özetle ifade etmek gerekirse İbnü's-Salâh, Kādî 'Iyâz'ın eserlerinden haberdardır ve kaynak olarak bu teliflere müracaat etmiştir. Kimi zaman sadece nakil şeklinde görülen atıflar yanında görüşüne katıldığı veya itiraz ettiği de olmaktadır. '*Ulûmü'l-hadîs*, ele aldığı altmış beş konudan sadece beşinde *el-İlmâ*' ile

²⁷⁷ Râmeürmûzî, *el-Muhaddisü'l-fâsil*, s. 354.

²⁷⁸ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 175.

²⁷⁹ İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, s. 238-239.

²⁸⁰ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 106-108; İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, s. 176. Son dönem ilim adamlarından Ahmed Şakir 'Iyâz'ın görüşünün tercihe şayan olduğunu ifade etmiştir. Ahmed Şakir, *el-Bâ'isü'l-hasîs şerhu İhtisâri 'Ulûmü'l-hadîs*, Kahire, Mektebetü's-Sünne, 1994, s. 178.

²⁸¹ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 110.

²⁸² Rıfat Fevzi, *Tevsîku's-sünne*, s. 224. Ayrıca bk. Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 79-80.

²⁸³ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 111; İbnü's-Salâh, '*Ulûmü'l-hadîs*, s. 177. Detaylı bilgi için bk. Sehâvî, *Fethü'l-muğîs*, III, 517-519; Naim, *Hadis Usûlü*, s. 426; Rıfat Fevzi, *Tevsîku's-sünne*, s. 227-228; Yücel, *Hadis Usûlü*, s. 80.

kesişmektedir. Bu bölümlerde Kādî 'Iyâz'ın ismi zikredilerek yapılan on kadar nakil bulunmaktadır. Kendisine ve eserine işaret edilmeden 'Iyâz'ın referans alındığı da olmuştur. Nitekim İbnü's-Salâh'ın kitabı üzerine çalışma yapan âlimlerden bazıları bu duruma dikkat çekmiştir. Şu ayrıntının da nazarı itibara alınması iki eserin tasnif yöntemindeki farklılıklara işaret etmesi açısından mühimdir. Metinlerin bozulmadan naklini sağlamayı amaçlayan yazım kuralları *el-İlmâ*'ın farklı bölümlerinde (10, 11, 12, 13. konular) ayrı başlıklarda ele alınmıştır. Öte yandan söz konusu kurallar, '*Ulûmü'l-hadîs*'te tek bir bölümde (25. nev'i) incelenmiştir. Her iki eserin bu ortak konularında başlık ve görüşleri sınıflandırma bakımından farklılıklar olduğu da bir diğer detaydır. Mesela icâzet türleri Kādî 'Iyâz tarafından altı olarak belirlenirken, İbnü's-Salâh yedi çeşit icâzete eserinde yer vermiştir. Hadis öğrenim ve öğretim metotlarından vicâde ile hadis rivâyetine izin vermeme ve bu tür hadisi müsned saymama konusunda her iki âlim aynı kanaati benimsemiş olsa da bu yolla nakledilen hadisle amel konusunda Kādî 'Iyâz caiz ve caiz değil şeklinde iki görüşe yer vermiştir. İbnü's-Salâh ise caiz ve caiz değil dışında üçüncü bir yaklaşımdan bahsetmektedir. Buna göre Şâfiî mezhebine mensup muhakkik âlimlerden bazıları vicâde yöntemiyle aktarılan hadisle amel etmenin vacip olduğunu ileri sürmüşlerdir.²⁸⁴

B. '*Ulûmü'l-hadîs* Sonrası Eserlerde *el-İlmâ* 'a Yapılan Atıflar

Hadis ilimlerinde yeni bir çılgır açan İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmü'l-hadîs*'i kendisinden sonra gelen ilim adamları için temel başvuru kaynağı durumundadır. Sahasında ilk derli toplu eser olması yanında “medresede okutulan bir ders kitabı” kabul edilmesinin de bunda önemli bir payı vardır. Zira metnin ezberlenmesi ve daha kolay anlaşılır hale getirilmesi²⁸⁵ için eser üzerine pek çok çalışma yapılmıştır. Nihayetinde '*Ulûmü'l-hadîs* esaslı geniş bir usûl edebiyatı oluşmuştur. Müellifinin imlâ ettirmesi sebebiyle tertibinin istenilen mükemmellikte olmadığı esere yöneltilen eleştirilerdendir.²⁸⁶ Bu tertibin tasvip edilmediği halde bilâhare yapılan çalışmalarda

²⁸⁴ Vicâde konusunda detaylı bilgi için bk. Rahmiye Hatiboğlu, “Vicâde Yoluyla Elde Edilen Hadislerin Rivâyeti ve Vicâde ile Amel”, **Hadis Tetkikleri Dergisi**, Yıl 2015, Cilt XIII, Sayı 2, s. 77-93.

²⁸⁵ Özşenel, “Bir Kriz Dönemi Âlimi Olarak İbnü's-Salâh ve Eseri *Ulûmü'l-hadîs*”, s. 64.

²⁸⁶ İbn Hacer, **Nüzhetü'n-nazar**, s. 39-40.

devam ettirilmesi,²⁸⁷ onun usûl-i hadis literatürüne ne denli etki ettiğini göstermektedir.

el-İlmâ'ın '*Ulûmü'l-hadîs*'te kaynak olarak kullanıldığına dikkat çekilmişti. Tabii olarak kendisini temel alan eserlerin *el-İlmâ*'a atıf yaptıkları olmuştur. Hatta referans alınan konu ve bağlamların aynı olması da dikkate değer bir ayrıntıdır. Şu farkla ki; '*Ulûmü'l-hadîs*'te on dört yerde açıkça Kādî 'Iyâz zikredilmişse sonraki dönem eserlerinin hacminin büyüklüğüne veya yazarının nakle önem vermesine göre bu sayı çoğalmaktadır. Söz gelimi Nevevî'nin (ö. 676/1277) *et-Takrîb*'inde dört, Zerkeşî'nin (ö. 794/1392) *en-Nüket*'inde on beş, Irâkî'nin (ö. 806/1404) *Şerhu't-Tebşira*'sında²⁸⁸ yetmiş yedi, Bikâî'nin (ö. 885/1480) *en-Nüketü'l-vefiyye*'sinde yirmi iki, Sehâvî'nin (ö. 902/1497) *Fethu'l-muğîs*'inde yüzü aşkın, Suyûtî'nin (ö. 911/1505) *Tedrîb*'inde kırka yakın yerde 'Iyâz'ın adı kaydedilmiştir. Bir diğer fark da şöyledir: *Ulûmü'l-hadîs*'te *el-İlmâ*' ismen anılmamışken *Tedrîb*'de iki, *en-Nüket*'te üç, *en-Nüketü'l-vefiyye*, *Şerhu't-Tebşira* ve *Fethu'l-muğîs*'de beş defa kitaba değinilmiştir.

'*Ulûmü'l-hadîs* sonrası eserlerde *el-İlmâ*'a atıf yapan müellifler İbnü's-Salâh gibi kimi zaman Kādî 'Iyâz'a tenkitler yöneltmişlerdir. Bu eleştirilerin İbnü's-Salâh ile örtüşmesi de ilgi uyandıran bir detaydır. Mesela müttetik ve müfterik konusunda²⁸⁹ el-Âmülî nisbesine sahip Abdullah b. Hammâd (ö. 269/882) isimli râvînin Ceyhun'un Âmül bölgesinden olduğu, Ebû Ali el-Gassânî ve Kādî 'Iyâz'ın râvîyi Taberistan'daki Âmül bölgesine nispet ederek hata ettiği *et-Takrîb*, *Şerhu't-Tebşira*, *Fethu'l-muğîs* ve *Tedrîbü'r-râvî*'de aynen kaydedilmiştir.²⁹⁰ Bir önceki başlıkta incelenen hadis tahammül ve edâ yollarından i'lâm ve vasiyyet konusunda

²⁸⁷ Hüseyin Kahraman, "İbnü's-Salâh ve Ulûmu'l-hadîs'i", **UÛİFD.**, Yıl 1994, Cilt VI, Sayı 6, s. 340-341.

²⁸⁸ Irâkî'nin *et-Takyîd ve'l-izâh*'ından daha geniş olması hasebiyle sadece Elfiyye'yi şerh ettiği *Şerhu't-Tebşira* zikredilmekle yetinilmiştir.

²⁸⁹ Müttetik ve müfterik: "Yazılış ve okunuşları aynı olmakla birlikte ayrı şahısları gösteren isim, künye, lakab ve nisbeler." Aydınlı, **Hadis İstilahları Sözlüğü**, s. 238-239.

²⁹⁰ Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, **et-Takrîb ve't-yeysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr**, Thk. Salâh Muhammed, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1987, s. 112; Irâkî, **Şerhu't-Tebşira**, II, 272-273; Sehâvî, **Fethu'l-muğîs**, IV, 312; Suyûtî, **Tedrîbü'r-râvî**, V, 450-451. Ayrıca bk. Nevevî, **İrşâdü tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik**, Thk. Nureddin 'Itr, Dimaşk, Dârü'l-Yemâme, 1992, s. 229.

da benzer bir durumdan bahsedilebilir.²⁹¹ İbnü's-Salâh'ın açıkça zikretmediği bazı yerlerde bilginin *el-İlmâ*'dan alındığına değinen âlimlerin bulunduğu vurgulanmıştı. Bu bilgilerde İbnü's-Salâh'ı tashih eden ilim adamlarının varlığı da bir diğer ayrıntıdır. Örnek olarak Irâkî, bir kitaptaki hadislerin asıl metinle mukabele edilmediği takdirde hataların meydana geleceğine dair Evzâî'ye (ö. 157/774) ait bir sözü İbnü's-Salâh'ın *el-İlmâ*'dan aldığını fakat Şafî'ye (ö. 204/820) nispet etmesinin yanılığı olduğunu belirtmiştir.²⁹²

İbn Salah sonrası dönem içerisinde *el-İlmâ*'daki görüşlerinden ötürü Kādî 'Iyâz'a eleştiriler yönelten ilim adamlarından biri de Rıfat Fevzi'dir. Daha önce değinildiği gibi o, i'lâm yönteminin hicrî 2. asırda kullanıldığına dair iki rivâyetin sahih bir yolla nakledilmediğini belirtmiştir. Dolayısıyla o, bu asırda söz konusu yöntemin uygulanmadığı kanaatindedir. Kādî 'Iyâz ise aksi görüştedir. Rıfat Fevzi'nin muayyen icâzet ile rivâyetin cevâzı konusunda Kādî 'Iyâz'ın ittifak iddiasında bulunduğunu hissettiren sözlerine ve "mübalağalıdır" yorumuna da yer verilmişti. Bunlar dışında onun 'Iyâz'a yönelttiği en dikkat çekici tenkit kitâbetin tanımıyla ilgilidir. Kādî 'Iyâz'ın tarifine göre mükâtebe iki şekilde olur: 1- Talebenin hocasından kendisi için hadislerini yazmasını istemesi. 2- Hoca, talebe yanındayken ya da başka bir beldeyken istifade etmesi için her hangi bir talep olmadan kitabını vermesi.²⁹³ Rıfat Fevzi, talebe yanındayken hocanın hadislerini yazıp öğrencisine vermesini "bu münâvelenin ta kendisi" diye açıklamış ve Kādî 'Iyâz'ın tanımına göre iki kavram arasında karışıklık olacağına vurgu yapmıştır.²⁹⁴ Sehâvî'nin yorumu bu eleştiriye bir nevi cevap teşkil etmektedir. Ona göre tanımda geçen بِحَضْرَتِهِ ifadesi, talebenin hoca ile aynı belde olup meclisinde bulunmadığına işaret etmektedir.²⁹⁵ Akabinde gelen أَوْ مِنْ بَلَدٍ آخَرَ ifadesi de Sehâvî'nin açıklamasını teyit etmektedir.

²⁹¹ Nevevî, *İrşâd*, s. 139, 140; Irâkî, *Şerhu't-Tebşira*, I, 453, 456; Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 514-515; Suyûtî, *Tedribü'r-râvî*, IV, 335-336.

²⁹² Irâkî, *et-Takyîd ve'l-izâh*, I, 682. Ayrıca bk. Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, III, 54. Karşılatırmak için bk. İbnü's-Salâh, *'Ulûmü'l-hadîs*, s. 191.

²⁹³ Kādî 'Iyâz, *el-İlmâ*, s. 88. الشَّيْخُ يَكْتُبُ لَهُ شَيْئًا مِنْ حَدِيثِهِ أَوْ يَبْدَأُ الشَّيْخُ بِكِتَابِ ذَلِكَ مُفِيدًا لِلطَّلَابِ بِحَضْرَتِهِ أَوْ مِنْ بَلَدٍ آخَرَ

²⁹⁴ Rıfat Fevzi, *Tevsîku's-sünne*, s. 212.

²⁹⁵ Sehâvî, *Fethu'l-muğîs*, II, 497. (لِغَائِبٍ) عَنْهُ فِي بَلَدٍ آخَرَ أَوْ قَرْيَةٍ أَوْ نَحْوِهِمَا، بَلْ (وَلَوْ) كَانَتْ (لِحَاضِرٍ) عِنْدَهُ فِي بَلَدِهِ. دُونَ مَجْلِسِهِ

Netice olarak, '*Ulümü'l-hadîs*' sonrası hadis usûlü edebiyatında da *el-İlmâ*'ın kaynak olarak kullanıldığı, müelliflerin genelde İbnü's-Salâh'ın takrir veya tenkitlerini sürdürdükleri söylenebilir. Söz konusu eserler özellikle hadis öğrenim ve öğretim yolları ile hadis yazım kuralları, nüshaların güvenilirliğini temin konularında *el-İlmâ*'dan istifade etmişlerdir.

SONUÇ

V. (XI.) asrın son çeyreği ile VI. (XII.) asrın ilk yarısında Mağrib-Endülüs bölgesinde yaşayan Kādî 'Iyâz (ö. 544/1149) ve Mağrib'de hadis ilimlerine dair ilk müstakil eser olan *el-İlmâ*'ı konu edinen bu çalışmada dönemin sosyo-kültürel ortamının metnin yazılmasına etkisi, müellifi buna yönlendiren ana problemin ne olduğu, kendisinden önceki edebiyat ile ilgisi ve sonraki edebiyata katkısı sorgulanmıştır. 'Iyâz'ın yaşadığı coğrafyanın siyasî ve ilmî durumu ile temel biyografik bilgileri, *el-İlmâ*'ın tanıtımı ve usûl-i hadis literatüründeki yeri üç ayrı bölümde incelenmiş, "*Kādî 'Iyâz ve el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ İsimli Eseri*" adını taşıyan çalışmada şu sonuçlara ulaşılmıştır: Kādî 'Iyâz, Kuzey Afrika'dan Endülüs'e geçiş noktası kabul edilen Sebte'de doğmuş ve hayatının neredeyse tamamını burada sürdürmüştür. Mağrib-Endülüs siyasî birlikteliğini sağlayan Murâbitlar Devleti'nin (448-541/1056-1147) idaresine bağlı kalmış, ilk etapta Sebte şûrâ meclisi üyeliği yaptıktan sonra on beş yıl aralıksız aynı şehrin kadılık görevini üstlenmiştir. İki yıla yakın süren Gırnata kadılığından sonra Sebte'de tekrar aynı görevine devam etmiş, son olarak Tâdlâ'da deruhte ettiği bu mesleği sebebiyle "kadî" vasfıyla bilinmiştir. Murâbitları yıkıp aynı topraklarda yeni bir hükümdarlık kuran Muvahhidler Devleti'ne (524-668/1130-1269) karşı Sebte savunmasında halkı organize etmiş, bu faaliyetlerinden ötürü hayatının son günlerini sürgünde geçirmek zorunda kalmıştır.

"Dâru'l-ilm/ilim diyarı" diye nitelenen Sebte'de başladığı ilmî birikimini dönemin meşhur âlimlerinin yanında ilerleten Kādî 'Iyâz, zamanla bölge için en bilindik şahsiyetlerden biri haline gelmiş ve "Mağrib'in âlimi" diye anılmıştır. Fıkıh, dil, edebiyat, tabakât ve tarîh alanlarında yetkin kabul edilmiş, bulunduğu coğrafyada dönemin en büyük hadisçisi olmasıyla ün kazanmıştır. Öğrendiği ilimlere dair devrin önde gelen âlimlerinden icâzet almak ve rivâyetlerini mukâbele etmek için 507/1113 yılında Endülüs'e geçmiş, 508/1114 yılında Sebte'ye döndüğünde sadece engin bilgi sahibi âlimlerin kabul edildiği *Müdevvene* münazaralarına davet edilmiştir. *el-Gunye*'de yüz kadar hocasının biyografisine yer vermiş, bunlardan yirmi altı tanesinden *el-İlmâ*'da nakilde bulunmuştur. Bunlar arasında Ebû Âli es-Sadeî'nin (ö. 514/1120) ayrı bir yeri vardır. Zira eserin bütününde senediyle kaydedilen yüz altmış üç rivâyetin elliden fazlasında Sadeî zikredilmiştir. Karşılaştığı siyasî ve

sosyal karışıklıklarda ilmî faaliyetlerine devam eden Kādî 'Iyâz'ın ders halkalarına yoğun ilgi gösterilmiş ve devrin birçok meşhur âlimi kendisine talebelik yapmıştır. Tespit edilebildiği kadarıyla bu ilim adamlarından yedisi *el-İlmâ*'ı ilim meclislerinde okutarak sonraki dönemlere intikalini sağlamışlardır. Hadis ilimleri yanında fıkıh, akâid, tabakât, dil ve edebiyat alanalarında verdiği eserlerle Sebte'nin en velûd âlimi kabul edilmiştir.

Kādî 'Iyâz, biri müstakil biri de kitap bölümü olmak üzere iki eserinde hadis ilimlerini incelemiştir. *İkmâlü'l-Mu'lim*'in mukaddimesi onun hadis usûlü anlayışını yansıtması açısından önemli bilgiler içerir. *el-İlmâ*' ise bu ilmin belli konularına tahsis edilmiş müstakil bir teliftir. Onun gözden geçirip okutma fırsatı bulduğu kitaplarından olan *el-İlmâ*' iki isimle anılmaktadır. Eserin girişinde açık bir beyanın bulunmayışı ve 'Iyâz'ın diğer teliflerinde nüanslarla birbirine yakın isimler kullanması bu farklılığın temel nedenidir. Dünya kütüphanelerinde altı yazması bulunan eser bu yazmalarda *el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ*, bazı biyografi kaynaklarında ise *el-İlmâ' fî zabti'r-rivâye ve takyîdi's-semâ* adıyla kaydedilmiştir. Yazmalardaki isimlendirmenin dikkate alındığı bu çalışmada her iki isimle yayımlanan üç modern neşir göz önünde bulundurulmuştur.

Karînelerden yola çıkarak hicrî 515-531 yılları arasında yazıldığı tahmin edilen *el-İlmâ*' hadis öğrenim ve öğretim metotları ile rivâyet lafızları ve nüshalarda dikkat edilmesi gereken yazım kurallarını ele alır. Bununla birlikte hadis hocası ve talebesinin âdâbı hakkındaki bilgileri eserin on dokuz bölümünde de görmek mümkündür. Tahammül ve edâ yollarının tedricî olarak ortaya çıktığı, her bir yöntemin hemen benimsenmeyip kimi zaman bazı tenkitlere maruz kaldığı bilinmektedir. Hicrî 5. asırda Endülüs coğrafyasında – başta icâzet olmak üzere – hadis alma ve nakletme metotları hakkında tartışmaların devam ettiği göz önünde bulundurulduğunda, bu alandaki boşluğu dolduracak bir kitap telif etme talebi doğal olmalıdır. Özellikle hadis ilmine meraklı öğrencilerinden gelen bu isteklere kayıtsız kalmayan Kādî 'Iyâz, *tahammülü'l-hadis yollarının sekiz türünü ilk defa bir arada zikreden eserini kaleme almış ve konuları rivâyet-dirâyet bütünlüğü içerisinde incelemiştir.*

el-İlmâ'da on dokuz konu "bâb/bölüm" başlığıyla serdedilmiş, gerektiğinde alt başlıklar kullanılmış, akabinde konuyla ilgili giriş mahiyetinde açıklamalar yapıldığı, bazen de doğrudan rivâyete yer verildiği olmuştur. "Eser yerine şahıstan nakil" yöntemine uygun olarak birçok kaynaktan rivâyet aktarılmış, usûl-i hadis musannefâtı yanında fıkıh usûlü gibi diğer ilimlerde yazılan kitaplardan istifade edilmiştir. Râmehürmüzî'nin *el-Muhaddisü'l-fâsıl* ve Hâkim en-Nisâbü'rî'nin *Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs*'i ile Hatîb el-Bağdâdî'nin *el-Fakîh ve'l-mütefakkih*, *el-İcâzetü li'l-ma'dûm ve'l-mechûl*, *Târîhu Bağdâd* ve *Şerefü ashâbi'l-hadîs* isimli eserleri *el-İlmâ*'ın kaynaklarındandır. Açıkta veya dolaylı olarak *el-Kifâye*'ye yapılan her hangi bir atıf ise tespit edilememiştir. *el-İlmâ*'da referans olarak zikredilen teliflerden bazılarının günümüze ulaştığı bilinmemektedir. Bu da söz konusu bilgilerin kaynağı olmak bakımından eseri ayrıcalıklı kılmaktadır. Tespitlerimize göre *el-İlmâ*'da yüz altmış üç senedli rivâyet zikredilmiştir. Bunlar arasında zayıf hatta mevzû rivâyetlerin bulunduğu, Ehl-i hadîs'in üstünlüğünü ortaya koyma amacını taşıyan ikinci bölümün eserin rivâyetler açısından en zayıf kısmı olduğu belirtilmiştir.

İlk dönem hadis usûlü edebiyatı mezhep tartışmalarının yoğun olduğu ve Ehl-i hadîs'in Mu'tezile ile Ehl-i re'ye karşı mücadele ettiği bir ortamda yazılmıştır. Söz konusu eleştirilere cevap verme ve hadisçilerin üstünlüklerine dikkat çekme bu eserlerin telif gerekçesi olarak tebarüz etmiştir. *el-İlmâ*' ise Ehl-i hadîs'in saygın olduğu ve Mağrib-Endülüs bölgesi için hadis ilminin altın çağı kabul edilen bir ortamda telif edilmiştir. Bu sebeple her hangi bir gruba cevap verme gayesi taşımamaktadır. Hadis öğrenim ve öğretim metotlarının sekiz türünün incelendiği müstakil bir eserin yokluğundan hareketle yazılan *el-İlmâ*'da rivâyet konusu ele alınmış, mervîye konu olarak değinilmemiş, râvî hakkında sadece âdâba dair bilgiler zikredilmiştir. Bütün hadis usûlü konularına değinmemek açısından eser *el-Muhaddisü'l-fâsıl* ile benzerlik arz etmektedir. Tahammülü'l-hadîs yollarının sekiz türü ve henüz elde edilmemiş rivâyetler için verilen icâzetin durumu ilk defa *el-İlmâ*'da ele alınmıştır. Metinlerdeki hatalı tekrar ve fazlalıklar hakkında kaydedilen tafsilatlı uygulamalar sonraki telifler için referans olmuş, on dokuzuncu bölümde

farklı usûl konularını bir araya getiren kısım ise kendisinden önceki ve sonraki kitâbiyatta bulunmayan bir tasnif uygulaması olarak öne çıkmıştır.

Başta İbnü's-Salâh'ın '*Ulûmü'l-hadîs*'i olmak üzere daha sonra hadis usûlünde telif edilen edebiyatın hemen hepsinde rivâyete başlama yaşı, mana ile rivâyet, nüsha aktarımında uyulması gereken kurallar ve yazım yanlışlarında takip edilmesi gereken yöntemler, hadislerin asıl kitaptakilerle mukâbelesi, hadiste ihtisar ederek bir kısmını nakletme gibi konularda *el-İlmâ*'a atıf yapılmıştır. Rivâyetin keyfiyeti ve rivâyet lafızlarını inceleyen her eserde bu durum daha belirgindir. '*Ulûmü'l-hadîs*'te ele alınan altmış beş konudan sadece beşi *el-İlmâ*'ın muhtevası ile ilgilidir. Bu bölümlerde on kadar yerde Kādî 'Iyâz'ı ismen zikreden İbnü's-Salâh, semâ metodu ile öğrenilen rivâyeti aktarırken kullanılacak edâ lafızları, asıl nüshada bulunmayan açıklama ve tenbihler için tahrîc uygulamasının gerekliliği, rivâyet aktarmaya başlama ve son verme yaşı gibi konularda kendisini tenkit etmiştir. Tahammül yollarından altıncısı olan i'lâmı geçerli bir yöntem kabul eden Kādî 'Iyâz'ı isim vermeden eleştirmiştir. '*Ulûmü'l-hadîs*'ten sonraki literatürde müellifler genellikle İbnü's-Salâh'ın takrir veya tenkitlerini sürdürmüşlerdir.

Çalışmada ulaşılan neticeler doğrultusunda; hadisler yanında azımsanmayacak sayıda bilginin senediyle nakledilmesi başka bir ifadeyle isnad sisteminin tamamen terk edilmemesi, kavramların ıstılahî tariflerinden öte tasvirî tanımlarının yapılması dikkate alındığında el-İlmâ'nın mütekaddimûn eserleri arasında zikredilmesi uygun olacaktır. Buna bağlı olarak isnad sisteminin tamamen terk edildiği ve terimlerin ıstılahî tanımlarının yapıldığı '*Ulûmü'l-hadîs*'in, müteahhirûn döneminin başlangıcı olarak kabul edilmesi daha isabetli gözükmektedir. Bu dönemlendirmenin hadis usûlüne dair günümüze ulaşan ilk müstakil eserin işaret ettiği hicrî 4. asrın ortalarından itibaren telif edilen eserler göz önünde bulundurularak yapıldığı, hadis usûlü konularına temas eden erken dönem eserlerinin kapsama dâhil edilmediği belirtilmelidir. Sınırlı konuya temas eden *el-İlmâ*' yanında *İkmâlü'l-Mu'lim*'in mukaddimesi hakkında yapılacak müstakil bir çalışma, Kādî 'Iyâz'ın hadis usûlü anlayışını tespit edebilmeye olanak sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- Aba, Veli: “Hatîb el-Bağdâdî’nin Hadis Usûlü Anlayışı”, **NEÛSBE.**, Yayımlanmamış Doktora Tezi, Konya, 2013.
- Aba, Veli: “Mütekaddimûn Dönemi Hadis Usûlü Eserlerinin Mukâyesesi”, **GÜİFD.**, Yıl 2013, Cilt II, Sayı 4, s. 233-249.
- el-Abde, el-Ceylânî: “el-Kādî İyâz: el-Müctehid ve’l-mukallid”, **Nedvetü’l-İmam Mâlik İmâm Dâri’l-hicre – Devratü’l-Kādî İyâz** (İlmî toplantı), I-III, Merakeş, Matba’atü’l-Fedâle, 1981, II, 37-61.
- Adıgüzel, Adnan: **Mağrib Medeniyetinin Zirvesi Muvahhidler: Kuruluş Dönemi**, Ankara, Araştırma Yayınları, 2011.
- Akoğlu, Muharrem: “İbn Hazm’ın Mu’tezile’ye Yönelik Eleştirileri”, **Bilimname**, Yıl 2006, Sayı 10, s. 63-92.
- Akpınar, Cemil: “İcâzet”, **DİA.**, XXI, s. 393-400.
- Altıkulaç, Tayyar: “Ebû Ali es-Sadeff”, **DİA.**, XX, s. 93.
- el-Âlûsî, Ebü’l-Me’âlî Şükrî **İkdü’d-dürer fî şerhi Muhatasari Nuhbeti’l-fiker**, Thk. İslâm b. Mahmûd, Riyad, Mektebetü’r-Rüşd, 2000.
- (1857/1924) :
- Aşıkkutlu, Emin: “İbn Kurkûl”, **DİA.**, XX, 145.
- el-Avnî, eş-Şerîf Hâtim b. Ârif: **el-Menhecü’l-mukterah fî fehmi’l-mustalah**, Riyad, Dâri’l-Hicre, 1996.

- el-Avnî, eş-Şerîf Hâtim b. Ârif: **el-'Unvânü's-sahîh li'l-kitâb**, Mekke, Dâr 'Alemü'l-Fevâid, 1419/1998.
- el-Avnî, eş-Şerîf Hâtim b. Ârif: **İdâetün bahsiyye fî 'ulûmi's-sünneti'n-Nebeviyye**, Riyad, Dârü's-Sumey'î, 2007.
- Aydınlı, Abdullah: **Hadis İstılahları Sözlüğü**, İstanbul, İfav Yayınları, 2011.
- Aydınlı, Abdullah: **Hadis Tespit Yöntemi: Hadis Usûlü**, İstanbul, Rağbet Yayınları, 2015.
- Aydınlı, Abdullah: **Hadîs Yazıları**, İstanbul, İfav Yayınları, 2014.
- Aydınlı, Yaşar: "İbn Bâcce", **DİA.**, XIX, 348-353.
- Aytekin, Arif: "İbn Tûmert", **DİA.**, XX, 425-427.
- el-Bâcî, Ebü'l-Velîd Süleyman b. Halef et-Tücîbî (ö. 474/1081): **İhkâmü'l-füsûl fî ahkâmi'l-usûl**, Thk. Abdülmecîd Türkî, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1995.
- Baltacı, Ahmet: "İbnü'l-Arabî", **DİA.**, XX, s. 488-491.
- Başaran, Selman: "İbn Hazm ve Hadisteki Metodu", **AÜİF.**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 1977.
- Bedir, Murteza: "Mütekaddîmîn ve Müteahhirîn", **DİA.**, XXXII, 186-188.
- Beydûn, İbrâhîm: **ed-Devletü'l-İslâmiyye fî İsbânya**, Beyrut, Dârü'n-Nehdati'l-'Arabiyye, 1986.
- el-Beyhakî, Ebû Bekir Ahmed b. Hüseyin b. Ali (ö. 458/1066): **el-Medhal ilâ 'ilmi's-sünen**, I-II, Thk. Muhammed Avvâme, Cidde-Medine, Dârü'l-Yüsr, Dârü'l-Minhâc, 2016.
- Biçer, Ramazan: "İbnü'l-Arabî (Kelâma Dair Görüşleri)" **DİA.**, XIX, 491-492.

- el-Bikâî, Ebü'l-Hasen **en-Nüketü'l-vefiyye bimâ fi şerhi'l-Elfiyye**, I-II, Thk. Mahir Yasin el-Fahl, Riyad, Mektebetü'r-Rüşd, 2007.
- İbrâhîm b. Ömer b. el-Hirbevî (ö. 885/1480):
- Brockelmann, Carl (1868-1956): **Târihu't-türâsi'l-Arabî**, I-VI, Trc. Abdülhalîm Neccâr, Kahire, Dârü'l-Me'ârif, 1977.
- Burkiba, Saîd: "Mekânetü 'İyâzi'l-'ilmiyye", **Nedvetü'l-İmam Mâlik İmâm Dâri'l-hicre – Devratü'l-Kâdî İyâz**, I-III, Merakeş, Matba'atü'l-Fedâle, 1981, I, 41.
- Câsim, Leys Suûd: "İbn Abdülber en-Nemerî" **DİA.**, XIX, 269-272.
- Ceran, İsmail: **Fas Tarihi**, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2012.
- Ceran, İsmail: "Sebte", **DİA.**, XXXVI, 258-260.
- el-Cevherî, Ebü'l-Kâsım **Müsnedü'l-Muvatta'**, Thk. Lütfî b. Muhammed Abdurrahman b. Abdullah ve Tâhâ b. Ali, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, (ö. 381/991): 1997.
- el-Cühenî, Hâlid b. Mahmûd: **Neş'etü ve tatavvuru 'ilmi mustalahi'l-hadîs**, <http://www.alukah.net/sharia/0/77065/>, Erişim tarihi: 16.02.2017.
- Çağrııcı, Mustafa: "İbn Meserre", **DİA.**, XX, 188-193.
- Çakan, İsmail Lütfî: "Hadis Usûlü Kitaplarında "İhtilâfü'l-hadîs", **MÜİFD.**, Yıl 1986, Sayı 4, s. 75-115.
- Çakan, İsmail Lütfî: **Hadis Edebiyatı**, İstanbul, İfav Yayınları, 2009.
- Çavuşoğlu, Ali Hakan: "Endülüs'te Rey-Hadis Mücadelesi", **İslâmiyât**, Yıl 2004, Sayı 3, s. 59-74.

- Çavuşoğlu, Ali Hakan: “el-Müdevvenetü’l-Kübrâ”, **DİA.**, XXXI, 470-473.
- Çelebi, İlyas: “İbn Kasî” **DİA.**, XX, 106-108.
- ed-Dabbî, Ahmed b. Yahya (ö. 599/1203) : **Buğyetü’l-mültemis fî târîh ricâli ehli’l-Endelüs**, thk. Selahaddîn el-Hevvârî, Beyrut, Mektebetü’l-‘Asriyye, 2005.
- Dalkılıç, Mehmet “İbn Hazm Perspektifinden Endülüs’te Mu’tezile”, **İÜİFD.**, Yıl 2004, Sayı 10, s. 75-118.
- ed-Dânî, Ebû Amr Osman b. Saîd (ö. 444/1053) : **Kitâbü Beyâni’l-müsned ve’l-mürsel ve’l-munkatı’**, Thk. Amr b. Fehmî, Kahire, Dârü’l-Âfâk, 2009.
- Demirli, Ekrem: “Tasavvuf Araştırmalarında Dönemlendirme Sorunu: Din Bilimleri İle Metafizik Arasında Tasavvufun İlim Olma Mücadelesi”, **Nazariyat İslam Felsefe ve Bilim Tarihi Araştırmaları Dergisi**, 2/4 (Nisan 2016), s. (Nisan 2016), s. 1-29.
- Dendeş, İsmet Abdüllatîf **Edvâün cedîde ‘ala’l-Murâbitîn**, Beyrut, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1991.
- Ebû Abdullah, Muhammed b. İyâz (ö. 575/1179) : **et-Ta’rîf bi’l-Kādî İyâz**, Thk. Muhammed b. Şerîfe, Muhammediye (Fas), Matba’atü’l-Fedâle, 1982.
- Ebû Şehbe, Muhammed: “İlmu mustalahi’l-hadîs neş’etühû mevzu’uhû ricâlühû eşheru’l-müellefâti fih”, **Kitâbü’l-Asâle** (İlmî Toplantı), I-IV, Cezayir, el-Müessesetü’l-Vataniyye, 1989.

- Ebû Zehra, Muhammed **İbn Hazm**, Trc. Osman Keskiöglu, Ercan (1898/1974): Gündüz, İstanbul, Buruc Yayınları, 1996.
- Efendioğlu, Mehmet: “Sileff”, **DİA.**, XXXVII, s. 198-200.
- Es’ad, Târik: “Davâbit kıyâsi’r-rivâye ale’ş-şehâde ve’t-tefrîk beynehümâ”, **Mecelletü’ş-şerî’a li’d-dirâseti’l-İslâmiyye**, Kuveyt, Yıl 2004, Cilt XIX, Sayı 57, s. 265-300.
- Fekkîr, Ahmed: Min ‘Alâmi Medreseti’l-hadîsiyye bi’l-Mağrib: el- Kādî ‘Iyâz”, **el-Medreseti’l-hadîsiyye bi’l-Mağrib ve’l-Endelüs**, I-II, Rabat, Dârü’l-Emân, 2014.
- Feth b. Hâkân el-Kaysî (ö. 529/1135) : **Kalâ’idü’l-‘ikyân fî mehâsini’l-a’yân**, I-II, Thk. Hüseyin Yûsuf, Zerkâ, Mektebetü’l-Menâr, 1989.
- Fierro, Maribel: “Hadis’in Endülüs’e Girişi: 2./8.-3./9. Yüzyıllar”, Çev. Murat Gökalp, **AÜİFD.**, Yıl 2006, Sayı 2, s. 237-258.
- Fierro, Maribel: “Endülüs’te Tasavvufa Muhalefet”, Çev. Semih Ceyhan, **UÜİFD.**, Yıl 2009, Cilt XVIII, Sayı 2, s. 327-337.
- el-Fîruzâbâdî, Ebu’t-Tâhir **el-Kâmûsü’l-muhît**, Beyrut, Müessesetü’r-Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb (ö. 817/1415): **el-Kâmûsü’l-muhît**, Beyrut, Müessesetü’r-Mecdüddîn Muhammed b. Ya’kûb (ö. 817/1415): Risâle, 2005, s. 120, غرب maddesi.
- Gacek, Adam: **Arapça Elyazmaları İçin Rehber**, Çev. Ali Benli, M. Cüneyt Kaya, İstanbul, Klasik Yayınları, 2017.

- el-Gassânî, Ebû Ali **Takyîdü'l-mühmel ve temyîzü'l-müşkil**, I-III, Hüseyin b. Muhammed el-Ceyyânî (ö. 498/1105) : Thk. Ali b. Muhammed el-'Îmrân, Muhammed Üzeyir Şems, Mekke, Dâr 'Alemü'l-fevâid, 2000.
- el-Gavrî, Seyyid **Masâdiru'l-hadîs ve merâci'uh**, I-II, Dımaşk, Abdülmâcid Dâr İbn Kesîr, 2010.
- el-Gırnâtî, Ebû Ca'fer **Kitâbü Sılati's-Sıla**, I-III, Thk. Şerîf Ebü'l-'Alâ Ahmed b. İbrâhîm (ö. 708/1308): el-'Adevî, Kahire, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, 2014.
- Gökalp, Murat: "Kādî İyâz ve Şifâ Adlı Eserinde Peygamber Tasavvuru", **AÜSBE.**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, Ankara, 2005.
- Göktaş, Mustafa: "Hadis Râvîsinin Fazileti Hakkındaki Rivâyetlerin Değerlendirilmesi (el-Muhaddisü'l-Fâsıl özelinde)", **MÜSBE.**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2006.
- Güler, Zekeriya **İlk Yedi Asırda Hadis İlimleri Literatürü**, Konya, 2002.
- Hâkim, Ebû Abdullah **Ma'rifetü 'ulûmi'l-hadîs ve kemmiyyeti ecnâsih**, Thk. Ahmed b. Fâris es-Sellûm, Beyrut, Muhammed b. Abdullah en-Nîsâbü'rî (ö. 405/1014) : Dâr İbn Hazm, 2003.
- el-Hamevî, Ebû Abdullah **Mu'cemü'l-büldân**, I-V, Beyrut, Dâr Sâdır, Yâkût b. Abdullah er-Rûmî (ö. 626/1229): 1977.
- Hamîdatu, Mustafa **Medresetü'l-hadîs fi'l-Endelüs**, I-II, Beyrut, Muhammed: Dâr İbn Hazm, 2007.

- Hasan, Ali Hasan **el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs: 'Asru'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn**, Kahire, Mektebetü'l-Hancî, 1980.
- el-Hâtîb, Ebû Bekir **el-Câmi' li-ahlâki'r-râvî ve âdâbi's-sâmi'**, I-II, Ahmed b. Ali el-Bağdâdî Thk. Mahmûd Tahhân, Riyad, Mektebetü'l-Meârif, 1428/2007. (ö. 463/1071) :
- el-Hâtîb, Ebû Bekir "el-İcâzetü li'l-ma'dûm ve'l-mechûl", **Mecmû'a resâil fi 'ulûmi'l-hadîs**, Thk. Nasr Ebû 'Atâyâ, Ahmed b. Ali el-Bağdâdî Beyrut, Darü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 1993. (ö. 463/1071) :
- el-Hâtîb, Ebû Bekir **el-Kifâye fi ma'rifeti usûli 'ilmi'r-rivâye**, I-II, Ahmed b. Ali el-Bağdâdî Thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl, Demmâm, Dâr İbnü'l-Cevzî, 1435. (ö. 463/1071) :
- el-Hatîb, İsmâîl: "Sebte: Medînetü'l-Kādî 'ÿyâz", **Nedvetü'l-İmam Mâlik İmâm Dâri'l-hicre – Devratü'l-Kādî İyâz**, I-III, Merakeş, Matba'atü'l-Fedâle, 1981, II, 323.
- Hatiboğlu, İbrahim: "Hadis Usûlü Kaynaklarına Göre Hadis Öğrenim ve Öğretim Âdâbı", **MÛSBE.**, Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 1991.
- Hatiboğlu, İbrahim: "el-Muhaddisü'l-fâsıl", **DİA.**, XXX, 394-395.
- Hatiboğlu, İbrahim: "Râmehürmûzî", **DİA.**, XXXIV, 447-448.
- el-Hattâbî, Ebû Süleyman **Me'âlimü's-Sünen: Şerhu Sünen-i Ebî Dâvûd**, Hamd b. Muhammed (ö. I-IV, Thk. Sa'd Necdet Ömer, Şa'bân el-'Avde, 388/998) : Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1433/2012.
- el-Hattâbî, Ebû Süleymân **Garîbü'l-hadîs**, I-III, Thk. Abdülkerîm İbrâhîm, Hamd b. Muhammed (ö. Mekke, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1982. 388/998) :

- Hayrat Mansûr: “Rahalâtü ‘ÿyâz”, **Devratü’l-Kādî ÿyâz**, III, 156.
- Herekât, İbrahim: “Gâniye (Beni Gâniye”, **DİA.**, XIII, 354.
- el-İbâdî, Ahmed Muhtar: **Fî târihi’l-Mağribi ve’l-Endelüs**, Beyrut t.s., Dâru’n-Nahdati’l-‘Arabiyye.
- el-İrâkî, Ebü’l-Fazl **et-Takyîd ve’l-izâh limâ utlika ve uğlika min**
Zeynüddîn Abdürrahim b. **Mukaddimeti’bni’s-Salâh**, I-II, Thk. Usâme b.
Hüseyin (ö. 806/1404) : Abdullah Hayyât, Beyrut, Dâru’l-Beşâiri’l-İslâmiyye, 2014.
- ‘Itr, Nureddin: **Menhecü’n-nakd fî ‘ulûmi’l-hadîs**, Dımaşk, Dâru’l-Fikr, 2008.
- İbn Abdilber, Ebü Ömer **Câmi’u beyâni’l-‘ilm ve fazlih**, Thk. Fevvâz
Yusuf b. Abdullah en- Ahmed Zemerlî, Beyrut, Müessesetü’r-Reyyân
Nemerî (ö. 463/1071) : ve Dâr İbn Hazm, 1424/2003.
- İbn Abdilber, Ebü Ömer **et-Temhîd limâ fi’l-Muvatta’ mine’l-me’ânî**
Yusuf b. Abdullah en- **ve’l-esânîd**, I-XVII, Thk. Beşşâr Avvâd vd.,
Nemerî (ö. 463/1071): Lonra, Müessesetü’l-Furkân, 1439/2017.
- İbn Abdülmelik, Ebü **ez-Zeyl ve’t-tekmile li-Kitâbeyi’l-Mevsûl ve’s-**
Abdullah Muhammed b. **Sıla**, I-VI, Thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf vd.,
Muhammed el-Merrâküşî Tunus, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2012.
(ö. 703/1303) :
- İbn Beşküvâl, Ebü’l-Kâsım **es-Sıla fî târihi eimmeti’l-Endelüsi ve**
Halef b. Abdülmelik el- **‘ulemâihim ve muhaddisihim ve fukahâihim**
Hazrecî el-Ensârî (ö. **ve üdebâihim**, Thk. Beşşâr Avvâd Ma’rûf,
578/1183): Tunus, Dâru’l-Garbi’l-İslâmî, 2010.
- İbn Ebi Zer’, Ebü’l-Hasan **el-Enisü’l-mutrib bi ravdi’l-kirtâs**, Rabat,
Ali b. Abdullah el-Fâsî (ö. **Dâru’l-Mansûr**, 1972.
741/1340) :

- İbn Fâris, Ebü'l-Hüseyn Ahmed b. Fâris el-Hemedânî (ö. 395/1004) : **Me'hazü'l-ilm**, Thk. Muhammed b. Nâsır el-Acmî, Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 1436/2015.
- İbn Ferhûn, Ebü'l-Vefâ Burhânüddîn İbrâhîm b. Ali el-Ceyyânî (ö. 799/1397) : **ed-Dibâcü'l-müzheb fî ma'rifeti a'yânî 'ulemâi'l-mezheb**, I-II, Thk. Muhammed el-Ahmedî Ebü'n-Nûr, Kahire, Dârü't-Türâs, ts.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/ 1449) : **en-Nüket 'alâ Kitâb İbni's-Salâh ve Nüketi'l-İrâkî**, Thk. Mâhir Yâsîn el-Fahl, Riyad, Dârü'l-Mîmân, 1434/2013.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/ 1449) : **Fethu'l-Bârî bi şerhi Sahîhi'l-Buhârî**, I-XVII, Thk. Ebû Kuteybe el-Fâryâbî, Riyad, Dârü't-Taybe, 1432/2011.
- İbn Hacer, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali el-Askalânî (ö. 852/ 1449) : **Nüzhetü'n-nazar fî tavzîh Nubeti'l-fiker**, Thk. Nureddin 'Itr, Dımaşk, Matba'atü's-Sabâh, 2000.
- İbn Haldûn, Ebû Zeyd Veliyyüddîn Abdurrahmân b. Muhammed et-Tûnisî (ö. 808/1406) : **el-İber divânü'l-mübtedei ve'l-haber fî târihi'l-Arab ve'l-Berber**, I-VIII, Thk. Halîl Şehâde, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 2000.
- İbn Hallikân, Ebü'l-Abbâs Şemsüddîn Ahmed b. Muhammed el-İrbîlî (ö. 681/1282) : **Vefeyâtü'l-a'yân ve enbâ'ü ebnâ'i'z-zamân**, I-VIII, Thk. İhsân Abbâs, Beyrut, Dâr Sâdır, ts.
- İbn Hayr, Ebû Bekir Muhammed b. Hayr el-İşbîlî (ö. 575/1179) : **Fehresetü mâ revâhü 'an şüyûhihi mine'd-devâvîni'l-musannefe fî durûbi'l-ilmî ve envâ'i'l-meârif**, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Mahmûd Beşşâr Avvâd, Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 2009.

- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 456/1064) : **el-İhkâm fî usûli'l-ahkâm**, I-IV, Thk. Ahmed Şâkir, Beyrut, Dârü'l-Âfâki'l-cedîde, 1983.
- İbn Hazm, Ebû Muhammed Ali b. Ahmed el-Kurtubî (ö. 456/1064) : “Risâle fî fadli'l-Endelüs ve zikru ricâlihâ”, **Resâil İbn Hazm el-Endelüsî**, I-IV, Thk. İhsân Abbâs, Beyrut, el-Müessesetü'l-'Arabiyye, 1987.
- İbn İzârî, Ebü'l-Abbâs Ahmed b. Muhammed el-Merrâkûşî (ö. 712/1312): **el-Beyânü'l-muğrib fî ahbâri'l-Endelüsi ve'l-Mağrib**, I-IV, Nşr. G.S. Colin, E. Levi Provençal, Beyrut, Dârü's-Sekâfe, 1983.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmail b. Kesîr ed-Dımaşkî (ö. 774/1373): **el-Bidâye ve'n-nihâye**, I-XXI, Thk. Abdullah b. Abdülmuhsin et-Türkî, Cîze/Mısır, Matba'atü Hecer, 1998.
- İbn Mende, Ebû Abdullah Muhammed b. İshâk el-İsfehânî (ö. 395/1005) : “Kitâbü'l-icâze”, **Selâsü resâil fî'l-icâze fî'l-hadîs**, Thk. Muhammed b. Abdullah el-Mübârekî, Ammân, Darü'l-Ervika, 1436/2015.
- İbn Nukta, Ebû Bekir Muhammed b. Abdülganî el-Bağdâdî (ö. 629/1231) : **Tekmiletü'l-İkmâl**, I-IX, Thk. Abdülkayyûm Abdürabbinnebî, Mekke, Câmi'atü Ümmi'l-Kurâ, 1987.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî (ö. 795/1393) : **Fethu'l-Bârî şerhu Sahîhi'l-Buhârî**, I-X, Thk. Mahmûd b. Şa'bân vd., Medine, Mektebetü'l-Gurabâ el-Eseriyye, 1996.
- İbn Receb, Ebü'l-Ferec Abdurrahmân b. Ahmed el-Hanbelî (ö. 795/1393) : **Şerh 'İleli't-Tirmizî**, I-II, Thk. Nureddîn 'Itr, Dımaşk, Dârü'l-Beyrûtî, 1429/2008.
- İbnü'l-'Arabî, Ebû Bekir Muhammed b. Abdullah el-Meâfirî (ö. 543/1148) : **Ahkâmü'l-Kur'ân**, I-IV, Thk. Abdürrezzak el-Mehdî, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-'Arabî, 2004.

İbnü'l-Ebbâr, Ebû **el-Mu'cem fî ashâbi'l-Kādî es-Sadefî**, Thk. Abdullah Muhammed b. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Tunus, Dârü'l-Garbi'l-Abdullah el-Kudâî (ö. İslâmî, 2011. 658/1260) :

İbnü'l-Ebbâr, Ebû **et-Tekmile li-Kitâbi's-Sıla**, I-IV, Thk. Beşşâr Abdullah Muhammed b. Avvâd Ma'rûf, Tunus, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, Abdullah el-Kudâî (ö. 2011. 658/1260) :

İbnü'l-Hanbelî, **Kafvü'l-eser fî safvi 'ulûmi'l-eser**, Thk. Razıyyüddîn Muhammed b. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut, Dârü'l-İbrâhîm el-Halebî (ö. Beşâiri'l-İslâmiyye, 1430/2009. 971/1563):

İbnü'l-Hatîb, Ebû Abdullah **el-İhâta fî ahbâri Gırnâta**, I-V, Thk. Bûziyânî Zü'l-vizâreteyn Lisânüddîn ed-Derrâcî, Cezayir, Dârü'l-Emel, 2009. Muhammed b. Abdullah el-Endelüsî (ö: 776/1374-75) :

İbnü'l-İmâd, Ebü'l-Felâh **Şezerâtü'z-zeheb fî ahbâri men zeheb**, I-X, Abdülhay b. Ahmed el- Thk. Mahmûd el-Arnaût, Dımaşk, Dâr İbn Kesîr, Hanbelî (ö. 1089/1679): 1986.

İbnü'l-Kıftî, Vezir Ebü'l- **İnbâhü'r-ruvât 'alâ enbâi'n-nühât**, thk. Hasan Cemâlüddîn Ali b. Muhammed Ebü'l-Fazl İbrâhîm, Kahire-Beyrut, Yûsuf eş-Şeybânî (ö. Dârü'l-Fikri'l-'Arabî, 1986. 646/1248)

İbnü's-Salâh, Ebû Amr **'Ulûmü'l-hadîs**, Thk. Nureddin 'Itr, Dımeşk, Takıyyüddîn Osman b. Dârü'l-Fikr, 2006. Selahaddîn eş-Şehrezûrî (ö. 643/1245) :

- el-İdgîrî, Abdüsselâm: “Mevkîfü İyâz mine'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn”, **Nedvetü'l-İmam Mâlik İmâm Dâri'l-hicre – Devratü'l-Kādî İyâz**, I-III, Merakeş, Matba'atü'l-Fedâle, 1981, II, 204-209.
- İdû, Muhammed İsam: **Neş'etü 'ilmi'l-mustalah ve'l-haddü'l-fâsil beyne'l-mütekaddimîn ve'l-müteahhirîn**, Amman, Ervika li'd-dirâsât ve'n-neşr, 2016.
- İsmail Paşa, Bağdatlı (ö. 1839/1920): **Hediyetü'l-ârifîn esmâü'l-müellifîn ve âsârü'l-musannifîn**, I-II, Beyrut, Dâr İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- el-Kâbisî, Ebü'l-Hasan Ali b. Muhammed el-Kayrevânî (ö. 403/1012) : **el-Mulahhasu'l-müsnedü'l-Muvatta'**, Thk. Ali İbrahim Mustafa, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2008.
- Kādî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa el-Yahsubî (ö. 544/1149): **Buğyetü'r-râ'id fîmâ fî hadîs Ümm Zer' mine'l-fevâid**, Thk. Sa'd Ali, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 2003.
- Kādî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa el-Yahsubî (ö. 544/1149): **el-Gunye: Fihristü şüyûhi'l-Kādî İyâz**, Thk. Mâhir Züheyr Cerrâr, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1982.
- Kādî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa el-Yahsubî (ö. 544/1149): **el-İlmâ' ilâ ma'rifeti usûli'r-rivâye ve takyîdi's-semâ**, Thk. Seyyid Ahmed Sakr, Kahire, Dârü't-Türâs, 2004; Thk. Ebû Hemmâm el-Beydânî, Medine, en-Neşirü'l-Mütemeyyiz, 2017.
- Kādî İyâz, Ebü'l-Fazl İyâz b. Musa el-Yahsubî (ö. 544/1149): **el-İ'lâm bi-hudûdi kavâ'idi'l-İslâm**, Thk. Muhammed Sıddîk el-Minşavî, Kahire, Dârü'l-Fazîle, 1995.

- Kādî 'Iyâz, Ebü'l-Fazl **eş-Şifâ bi ta'rîfi hukûki'l-Mustafâ**, Thk. 'Iyâz b. Musa el-Yahsubî Abduh Ali, Mektebetü'l-Gazâlî, Beyrut, 2000. (ö. 544/1149):
- Kādî 'Iyâz, Ebü'l-Fazl **et-Tenbîhâtü'l-müstenbeta 'ale'l-kütübi'l-Müdevvene ve'l-muhteleta**, I-III, Thk. 'Iyâz b. Musa el-Yahsubî Muhammed el-Vesîk, Beyrut, Dâr İbn Hazm, 2011. (ö. 544/1149):
- Kādî 'Iyâz, Ebü'l-Fazl **İkmâlü'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim**, I-IX, Thk. 'Iyâz b. Musa el-Yahsubî Yahya İsmail, Mansûra/Mısır, Dârü'l-Vefâ, 1998. (ö. 544/1149):
- Kādî 'Iyâz, Ebü'l-Fazl **Meşâriku'l-envâr alâ sıhâhi'l-âsâr**, I-III, Thk. 'Iyâz b. Musa el-Yahsubî Salih Ahmed eş-Şâmî, Dımeşk, Dârü'l-Kalem, 2012. (ö. 544/1149):
- Kādî 'Iyâz, Ebü'l-Fazl **Tertîbü'l-medârik ve takrîbü'l-mesâlik li-ma'rifeti a'lâmi mezhebi Mâlik**, 1-IV, Thk. 'Iyâz b. Musa el-Yahsubî Hasan Şelebî vd., Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 2014. (ö. 544/1149):
- Kahraman, Hüseyin: "el-Hatîb el-Bağdâdî ve el-Kifâye'si", **UÜİFD.**, Yıl 1998, Cilt VII, Sayı 7, s. 471-486.
- Kahraman, Hüseyin: "Hadis Usûlünü Nassa Dayandırma Çabası", **UÜİFD.**, Yıl 2001, Cilt X, Sayı 2, s. 169-195.
- Kahraman, Hüseyin: "Mütেকaddimûn Devri Eserleri", **Hadis El Kitabı**, Edt. Zişan Türcan, Ankara, Grafiker Yayınları, 2016, s. 419-429.
- Kandemir, M. Yaşar: **Şifâ-i Şerîf Şerhi**, I-III İstanbul, Tahlil Yayınları, 2012.
- Kandemir, M. Yaşar: "Fehrese", **DİA.**, XII, 297-299.

- Kandemir, M. Yaşar: “Hâkim en-Nisâbûrî”, **DİA.**, XV, 190-193.
- Kandemir, M. Yaşar: “Kādî İyâz” **DİA.**, XXIV, 116-118.
- Kandemir, M. Yaşar: “Mukaddimetü İbni’s-Salâh”, **DİA.**, XXXI, 121-124.
- el-Karâfî, Ebü’l-Abbâs **el-Furûk**, Thk. Abdülhamid Hindâvî, Beyrut, Ahmed b. İdris el-Mısrî (ö. 684/1285) : Mektebetü’l-‘Asriyye, 2003
- Kâtib Çelebî, Mustafa b. **Keşfü’zünûn ‘an esâmi’l-kütüb ve’l-fünûn**, I-II, Beyrut, Dâr İhyâi’t-Türâsi’l-‘Arabî, ts. Abdullah (ö. 1067/1657):
- Kaya, Eyyüp Said: “Mâlikî Mezhebi”, **DİA.**, XXVII, 519-535.
- Kaya, Eyyüp Said: “Mâzerî”, **DİA.**, XXVIII, 193-195.
- Kehhâle, Ömer Rıza: **Mu’cemü’l-müellifîn**, I-IV, Beyrut, Müessesetü’r-Risâle, 1993.
- el-Kensûsî, Ahmed: “el-Kādî İyâz, Levlâ İyâz mâ zükira’l-Mağrib” **Nedvetü’l-İmam Mâlik İmâm Dâri’l-hicre – Devratü’l-Kādî İyâz**, I-III, Merakeş, Matba’atü’l-Fedâle, 1981.
- Kesgin, Salih: “Hadis Usul Tarihindeki Yeri Bağlamında Kādî İyâz’ın (v. 544/1149) el-İlma’ ilâ ma’rifeti usuli’r-rivaye ve takyidi’s-sema’ Adlı Eseri” **OMÜİFD.**, Yıl 2015, Sayı: 39, s. 61-81.
- el-Kettânî, Abdülhayy b. **Fihrisü’l-fehâris ve’l-esbât ve mu’cemü’l-me’âcim ve’l-meşyehâ ve’l-müselâlat**, I-III, Abdülkebîr el-İdrîsî Thk. İhsân Abbâs, Dârü’l-Garbi’l-İslâmî, 1982. (1888/1962) :
- el-Kettânî, Muhammed: “Mukaddimetün mu’âsıra li-Kitâbi’ş-Şifâ”, **el-Menâhil**, Yıl 7 (Rabat 1980), Sayı 19, s. 369.

- Kılıç, Hulûsi: “İbn Madâ”, **DİA.**, XX, 163-164.
- Kılıç, Zülal: “Hadis Tarihindeki Yeri Bağlamında Kādî İyâz’ın Hadis Usûlü Anlayışı”, **OMÜSBE.**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Samsun 2017.
- Koçinkağ, Mansur: “Şehâdet ve Rivâyet Kavramlarına Dair Bir İnceleme”, **ÇOMÜİFD.**, Yıl 2016, Sayı 8, s. 143-163.
- Koçyiğit, Talat: **Hadis İstılahları Hakkında Nuhbetu’l-fiker Şerhi**, Ankara, AÜİF. Yayınları, t.s.
- Komisyon, Kraliyet İslam Medeniyeti Araştırmaları: **el-Fihrisü’s-şâmil li’t-türâsi’l-Arabiyyi’l-İslâmî el-mahtût**, I-III, Amman, Müessesetü Âlü’l-Beyt, 1991.
- Kurt, Ali Vasfi: **Endülüs’de Hadis ve İbn Arabî**, İstanbul, İnsan Yayınları, 1998.
- el-Leknevî, Ebü’l-Hasenât Abdülhay b. Muhammed es-Sihâlevî (1848/1886) : **Zaferu’l-emânî bi-şerh Muhtasarı’s-Seyyid eş-Şerîf el-Cürcânî**, Thk. Abdülfettâh Ebû Gudde, Beyrut, Mektebü’l-Matbû’âti’l-İslâmiyye bi-Haleb, 1416.
- Ma’lûmî, Abdülmecîd: “el-Kādî İyâz ve ârâühü’l-Eş’ariyye min hılâli kitâbihi’s-Şifâ”, **Mecelletü’l-Muhallâ**, Yıl 2010, Sayı 8-9, s. 75-88.
- Mahlûf, Muhammed: **Şeceratü’n-nûri’z-zekiyye fi tabakâti’l-Mâlikiyye**, I-II, Beyrut, Dârü’l-Kütübi’l-İlmiyye, 2003.

el-Makkarî, Ebu'l-Abbâs **Ezhâru'r-riyâz fi ahbâri 'İyâz**, I-IV, Thk. Şihâbüddîn Ahmed b. Mustafa es-Sakkâ, vd., Kahire, Lecnetü'-te'lîf Muhammed et-Tilimsânî ve't-terceme ve'n-neşr, 1939. (ö. 1041/1632) :

Martı, Huriye: **Hadis, Usûl ve Hayat: Hadis Usûlü Tarihine Giriş**, İstanbul, İnsan Yayınları, 2014.

el-Mecdûb, Abdülazîz: **es-Sırâ'u'l-mezhebî bi-İfrîkiyye**, Tunus, Dâr Sahnûn, 2008.

el-Melîbârî, Hamza b. **Hadis Usûlüne Yeni Yaklaşımlar**, Çev. Abdullah: Muhittin Düzenli-Ayhan Ak, İstanbul, İnsan Yayınları, 2015.

Merçil, Erdoğan: "Ali b. Yûsuf b. Taşfîn", **DİA.**, II, 458-459.

Muhammed b. Abdullah et- **Türâsü'l-meğâribe fi'l-hadîsi ve 'ulûmih**, Telîdî: Beyrut, Dârü'l-Beşâir el-İslâmiyye, 1995.

Muhammed b. Abdülkâdir **"Sekâfetü'l-Kādî İyâz ve istikâmetühû ve es-Selâvî:** vera'uh", **Devretü'l-Kādî İyâz**, I, 198-200.

Muvaffak b. Abdullah: **Tevsîku'n-nusûs ve ve zabtihâ 'inde'l-muhaddisîn**, Mekke, Mektebetü'l-Mekkiyye, 1993.

en-Nâsırî, Ebu'l-Abbâs **el-İstiksâ li ahbâri düveli'l-Mağribi'l-Aksâ**, I-IX, Thk. Ca'fer en-Nâsırî, Muhammed en-Nâsırî, (ö. 1315/1897) : Dârü'l-Beyzâ (Kazablanka), Dârü'l-Kitâb, 1997.

en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ **Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref en-Nevevî, et-Yahyâ b. Şeref (ö. 676/1277)** **Takrîb ve't-yeysîr li-ma'rifeti süneni'l-beşîri'n-nezîr**, Thk. Salâh Muhammed, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-İlmiyye, 198.

- en-Nevevî, Ebû Zekeriyâ Yahyâ b. Şeref (ö. 676/1277) **İrşâdü tullâbi'l-hakâik ilâ ma'rifeti süneni hayri'l-halâik**, Thk. Nureddin 'Itr, Dımaşk, Dârü'l-Yemâme, 1992.
- en-Nübâhî, Ebü'l-Hasan Ali b. Abdullah (ö. 792/1390) : **Tarîhu kudâti'l-Endelüs: el-Merkabetü'l-'ulyâ fî men yestehıkku'l-kazâ' ve'l-fütyâ**, Thk. Selâhaddîn el-Hevvârî, Beyrut, el-Mektebetü'l-'Asriyye, 2006.
- Ölmez, Mustafa: "Hadis Usûlü Prensiplerinin Kaynağı Olarak Kullanılan Rivâyetler", **MÛSBE.**, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul, 2009.
- Özafşar, M. Emin: **İdeolojik Hadisçiliğin Tarihî Arka Planı**, Ankara, Otto Yayınları, 2017.
- Özafşar, M. Emin: "Hadisin Neliği" Sorunu ve Akademik Hadisçilik", **Hadis ve Kültür Yazıları**, Ankara, Otto Yayınları, 2015.
- Özaydın, Abdülkerim: "Abdullah b. Yâsîn", **DİA.**, I, 142.
- Özdemir, Mehmet: **Endülüs**, Ankara, İsam Yayınları, 2016.
- Özdemir, Mehmet: **Endülüs Müslümanları Kültür ve Medeniyet**, Ankara, TDV. Yayınları, 2013.
- Özdemir, Mehmet: **Endülüs Müslümanları Siyasî Tarih**, Ankara, TDV. Yayınları, 2013.
- Özdemir, Mehmet: Mehmet Özdemir, "Endülüs", **DİA.**, XI, 211-225.
- Özdemir, Mehmet: "Muvahhidler", **DİA.**, XXXI, 410-412.
- Özdemir, Mehmet: "Mülûkü't-tavâif", **DİA.**, XXXI, 553-556.

- Özdemir, Mehmet: “Yûsuf b. Taşfîn”, **DİA.**, XLIV, 30-32
- Özel, Ahmet: “Mâlik b. Enes”, **DİA.**, XXVII, 506-513.
- Özkuyumcu, Nadir: “İbn Beşkûvâl”, **DİA.**, XIX, 377-378.
- Öztoprak, Mustafa: **Farklı Yönleriyle Endülüs Hadisçiliği**, y.y., , Gece Kitaplığı, 2015.
- Parladır, Selahattin: “Kâbisî”, **DİA.**, XXIV, 42.
- Polat, Salahattin: **Metin Tenkidi**, İstanbul, İfav Yayınları, 2015.
- er-Râmehürmüzî, Ebû **el-Muhaddisü'l-fâsıl beyne'r-râvî ve'l-vâ'î**, Muhammed İbn Hallâd Thk. Muhammed Accâc el-Hafîb, Beyrut, Hasan b. Abdurrahman el-Dârü'l-Fikr, 1391/1971.
- Fârisî (ö. 360/971):
- Razûk, Muhammed: “Merakeş”, **DİA.**, XXIX, 166-168.
- er-Ru'aynî, Ali b. **Bernâmec şüyûhi'r-Ru'aynî**, Thk. İbrâhîm Muhammed (ö. 666/1268) : Şebbûh, Dımaşk, Matbaatü'l-Hâşimiyye, 1962.
- Rüstem, Esed: **Mustalahu't-târîh**, Beyrut, Mektebetü'l-'Asriyye, ts.
- Rüstem, Muhammed **Büyûtâtü'l-'ilm ve'l-hadîs fi'l-Endelüs**, Beyrut, Dâr İbn Hazm, 2009.
- Rüstem, Muhammed **el-Hâfizu'r-rahhâle Ebû Ali es-Sadefî el-Endelüsî ve cühûdühü fî hıdmeti'l-hadîsi'n-Nebevî**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-'İlmiyye, 2011.
- Rüstem, Muhammed **Muhaddisü Kurtuba el-Hâfız Ebû Bahr Süfyân İbnü'l-'Âs el-Esedî ve cühûdühü fî neşri'l-hadîs fi'l-Endelüs**, Beyrut, Dârü'l-Beşâiri'l-İslâmiyye, 2013.

- es-Sâih, Hasan: **el-Hadâratü'l-İslâmiyye fi'l-Mağrib**, Dârülbeyzâ (Kazablanka), Dârü's-Sekâfe, 1986.
- es-Sakkâr, Sâmî: "İbn Hubeyş", **DİA.**, XX, 77.
- es-Sallâbî, Muhammed Ali: **Târih devleteyi'l-Murâbitîn ve'l-Muvahhidîn fi's-şimâli'l-İfrîkî**, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, 2011.
- es-Sehâvî, Ebü'l-Hayr **Fethu'l-muğîs bi şerhi Elfiyeti'l-hadîs**, I-V, Şemseddîn Muhammed b. Thk. Abdülkerîm el-Hudayr-Muhammed b. Abdurrahman (ö. Abdullah, Riyad, Mektebetü Dâri'l-Minhâc, 902/1497) : 1433.
- es-Seyyid, Abdülbâkî: **ez-Zâhiriyye ve'l-Mâlikiyye ve eseruhümâ fi'l-Mağrib ve'l-Endelüs fi 'ahdi'l-Muvahhidîn**, Kahire, Dârü'l-Âfâki'l-'Arabiyye, 2014.
- es-Silefî, Ebû Tâhir **el-Vecîz fi zikri'l-mücâz ve'l-mücîz**, Thk. Sadrüddîn Ahmed b. Muhammed Hayr el-Bikâî, Beyrut, Dârü'l-Muhammed (ö. 576/1180) : Garbi'l-İslâmî, 1991.
- Sönmez, M. Ali: "İbn Salâh'ın Mukaddimesi'nden önce Hadis Usûlü Alanındaki Çalışmalar", **SÜİFD.**, Yıl 1985, Sayı 1, s. 51-60.
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl **Tabakâtü'l-huffâz**, Beyrut, Dârü'l-Kütübi'l-Celâlüddîn Abdurrahmân b. 'İlmiyye, 1983.
Ebu Bekr (ö. 911/1505) :
- es-Süyûtî, Ebü'l-Fazl **Tedrîbü'r-râvî fi şerhi Takrîbi'n-Nevevî**, I-V, Celâlüddîn Abdurrahmân b. Thk. Muhammed Avvâme, Cidde/Medine, Ebu Bekr (ö. 911/1505) : Dârü'l-Minhâc/Dârü'l-Yüsr, 2016.

- eş-Şevkânî, Ebû Abdullah **İthâfü'l-ekâbir bi-isnâdi'd-defâtir**, Thk. Halil Muhammed b. Ali (ö. b. Osman, Beyrut, Dâr İbn Hazm, 1999. 1250/1834):
- Şevvât, Hüseyin: **el-Kādî İyâz 'âlimü'l-Mağrib ve imâmü ehli'l-hadîs fî vaktih**, Dımaşk, Dârü'l-Kalem, 1999.
- Şevvât, Hüseyin: **Menheciyyetü fıkhi'l-hadîs 'inde'l-Kādî İyâz fî İkmâli'l-Mu'lim bi fevâidi Müslim**, Riyad, Dâr İbn Affân, 1993.
- Şevvât, Hüseyin: **Mukaddimetü İkmâli'l-Mu'lim**, Huber, Dâr İbn 'Affân, 1994.
- Şimşek, Ali: "Araştırma Modelleri", **Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri**, Edt. Ali Şimşek, Eskişehir, Anadolu Üniversitesi Yayını, 2012, s. 53-56, 88-91.
- Tahhân, Mahmûd: **el-Hâfız el-Hatîb el-Bağdâdî ve eseruhu fî 'ulûmi'l-hadîs**, Beyrut, Dârü'l-Kur'âni'l-Kerîm, 1981.
- et-Tâzî, Abdülhâdî: "el-Kādî İyâz beyne'l-'ilm ve's-siyâse", **el-Menâhil**, Yıl 1980, Sayı 19, s. 481.
- et-Tevâtî, Abdülkerîm: "Safahât min târih Ebi'l-Fazl 'İyâz", **Devratü'l-Kâdı 'İyâz**, I, 275-292.
- et-Tirmizî, Ebû İsa **el-'İlelü's-sağîr**, Thk. Âdil b. Abdüşşekûr, Muhammed b. İsa (ö. Riyad, Dârü'l-Muhaddis, 1425/2004. 279/892) :
- Toksarı, Ali: "Nisab Açısından Rivâyet - Şehâdet Farkı", **EÜİFD.**, Yıl 1983, Sayı 1, s. 231-248.

- et-Turâbî, Beşîr Ali Hamed **el-Kâdî İyâz ve cühûdühû fî 'ilmeyi'l-hadîsi rivâyeten ve dirâyeten** Beyrut, Dâr İbn Hazm, 1997.
- et-Tücîbî, Kâsım b. Yusuf **Bernâmecü't-Tücîbî**, Thk. Abdülhafîz Mansûr, Libya-Tunus, Dârü'l-'Arabiyye li'l-Kitâb, 1981.
- (ö. (ö. 730/1329) :
Türcan, Zişan: “Hadis Usûlü Edebiyatı”, **Hadis El Kitabı**, Edt. Zişan Türcan, Ankara, Grafiker Yayınları, 2016, s. 413-418.
- Türkî, Abdülmecîd: **Münâzarât fî usûli's-şerî'ati'l-İslâmiyye beyne İbn Hazm ve'l-Bâcî**, Arapça'ya çeviri Abdüssabûr Şâhîn, Beyrut, Dârü'l-Garbi'l-İslâmî, 1986.
- Uğur, Mücteba: **Hadis İlimleri Edebiyatı**, Ankara, TDV. Yayınları, 1996.
- el-Umerî, Ahmed Cemâl: **es-Sîretü'n-Nebeviyye fî mefhûmi'l-Kâdî İyâz**, Kahire, Dârü'l-Me'ârif, 1988.
- Verâkilî, Hasan: **Şüyûhu'l-'ilm ve kütübü'd-ders fî Sebte**, Tıtvân, Cem'iyetü'l-Ba's el-İslâmî, 1984.
- Watt, W. Montgomery, **Endülüs Tarihi**, Trc. Cumhur Ersin Adıgüzel, Cachia, Pierre: Qiyas Şükürov, İstanbul, Küre Yayınları, 2015.
- Yardım, Ali: “İbn Hayr”, **DİA.**, XX, 36-37.
- Yavuz, Yusuf Şevki “el-Avâsım mine'l-kavâsım”, **DİA.**, IV, 112-113.
- Yılmaz, Ahmet: “Kâdî İyâz'ın *Kitabü's-Şifâ* Adlı Eseri ve Osmanlı'da Şifâhânlık Geleneği”, **MÜSBE.**, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul, 2015
- Yiğit, İsmail: “Murâbıtlar”, **DİA.**, XXXI, 154.

- Yiğit, İsmail: “Ribât”, **DİA.**, XXXV, 76-79.
- Yücel, Ahmet: **Hadis İstilahlarının Doğuşu ve Gelişimi**, İstanbul, İfav Yayınları, 2014.
- Yücel, Ahmet: **Hadis Usûlü**, İstanbul, İfav Yayınları, 2012.
- Yücel, Ahmet: **Hadis Tarihi**, İstanbul, İfav Yayınları, 2011.
- Yücel, Ahmet: “İlk Hadis Usûlü Eserlerinin Yazıldığı İlmî Ortam”, **Din Eğitimi Araştırmaları Dergisi**, Yıl 2004, Sayı 13, s. 241-261.
- Yücel, Ahmet: “Hadis İliminde “Tarih” Anlayışı ve “Hadis Tarihi” Yazıcılığı”, **Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi**, Yıl 2013, Cilt XI, Sayı 21, s. 271-302.
- ez-Zehebî, Şemsüddîn **Mizânü'l-i'tidâl fî nakdi'r-ricâl**, I-IV, Thk. Ali Muhammed b. Ahmed (ö. 748/1348) : Muhammed el-Bicâvî, Beyrut, Dârü'l-Ma'rife, t.s.
- ez-Zehebî, Muhammed b. **Târîhu'l-İslâm ve vefeyâti'l-meşâhiri ve'l-'a'lâm**, I-VII, Thk. Beşşâr Avvâd Ma'rûf, Beyrut, 2003.
- ez-Zehebî, Muhammed b. **Siyeru a'lâmi'n-nübelâ**, I-XXX, Thk. Şuayb el-Ahmed(ö. 748/1348) : Arnaût vd., Beyrut, Müessetü'r-Risâle, 2014.
- ez-Zerkeşî, Bedreddin **en-Nüket 'alâ Mukaddimeti İbni's-Salâh**, I-III, Thk. Zeynelabidin b. Muhammed Belfüreyç, Riyad, Advâü's-Selef, 1998.
- ez-Ziriklî, Ebû Gays **el-A'lâm**, I-VIII, Nşr. Züheyr Fethullah, Beyrut, Muhammed Hayruddîn Dârü'l-'İlm li'l-melâyîn, 2002. (1893/1976):